અનુવાદકનું નિવેદન

પ્રિ. જેકસના આ પુસ્તકનાં કેટલાંક પ્રકરણો 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માસિકના તંત્રીની પ્રેરણાથી તે માસિકમાં લેખરૂપે પ્રથમ આપ્યાં હતાં. હવે તે બધાં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનો લાભ લઈ, તેનાં બાકીનાં પ્રકરણો પણ આમાં ઉતારી લીધાં છે, અને માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સળંગ જોઈ જઈ ફરી સુધારી લીધાં છે.

આ પુસ્તક ૧૯૩૧ માં પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ. તે છએક વર્ષ પર પહેલું જોયુ તેય શ્રી. મગનભાઈ પાસે જ. ત્યારથી તે પુસ્તકે મારી નજરને હરી હતી. અણુકલ્પેલી રીતે, એમાંથી ગુજરાતીમાં પુસ્તકાકારે એ પરિણમે છે તે જોઈ ને સહેજે આનંદ થાય છે.

ઉપરોક્ત માસિકમાં લેખોની શરૂઆત કરી ત્યારે પ્રાસ્તાવિક (નવેંબર, ૧૯૩૯, અંક જુઓ) જે થોડુંક લખેલું તેમાંથી જ કેટલોક ભાગ અહીં ઉતારું તો વાચક વાંધો નહિ લે એમ માનું છું:

"આજે ગાંધીજીની કેળવણીની કલ્પનાને એક ચોક્કસ નામ મળે છે—'વર્ધા કેળવણી'. જોકે તે નામ 'ડૉલ્ટન પ્લૅન'ની પેઠે એક ભૌગોલિક નિર્દેશ જ છે. તેના ઉપરથી તે કેળવણીના સ્વરૂપનો ખ્યાલ નથી આવતો પરંતુ કેળવણીની વસ્તુ એવી વ્યાપક છે કે, તેનો યથાર્થ વાચક યોજવો એ કદાચ અશક્ય નહિ જ તોય અઘરું તો છે જ....એને માટે કાંઈક અન્વર્થક શબ્દ જો યોજવો

અનુક્રમણિકા

	અનુવાદકનું નિવેદન	૩
૧.	પ્રાસ્તાવિક	૧
૨.	સંસ્કૃતિનો પાયાનો ઉદ્યોગ — કેળવણી	૯
૩.	મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી – ૧	૨૩
૪.	મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી – ૨	૩૧
૫.	શરીર અને મનનું સહશિક્ષણ	૪૧
૬.	સ્વ-રાજ્યની શરૂઆત	૪૯
૭.	કેળવણી અને ગ્રામવિજ્ઞાન	૫૪
૮.	કેળવણીમાં લોકશાહી	૭૧
૯.	જીવનનિર્વાહ અને જીવનવિકાસ	૭૭
૧૦.	ફુરસદનો ઉપયોગ કરવાની કેળવણી	૮૭
૧૧.	ફુરસદનું શાસ્ત્ર અને કળા	૯૬
૧૨.	કેળવણી-ખાતું : રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય	૧૧૨
૧૩.	પ્રૌઢશિક્ષણ	[illegible]

પ્રસ્તાવના

આચાર્ય જેક્સની ખ્યાતિ મેં સાંભળી હતી, પણ એમનું કોઈ લખાણ વાંચ્યું નહોતું. "શિક્ષણ અને સાહિત્ય"ના એક અંકમાં "ફુરસદનું શાસ્ત્ર અને કળા" નામના, આ પુસ્તકના એક પ્રકરણનો અનુવાદ મારા વાંચવામાં આવ્યો અને તે મને વિચારપ્રેરક લાગ્યો અને ગમ્યો. આથી એ લેખકની વધારે પ્રસાદી આપવાની મેં તંત્રીને વિનંતિ કરી. જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે, આચાર્ય જેક્સનાં બે પુસ્તકોનો અનુવાદ શ્રી. ગોપાળદાસ તૈયાર કરી જ રહ્યા હતા. તે પૈકી એક પુસ્તક "સર્વોદયની જીવનકળા" અને બીજું આ. આ વિનંતિને પરિણામે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની ફરજ પણ મારી ઉપર જ નાંખવામાં આવી.

આ પુસ્તકનો વિષય 'કેળવણી'નો છે, છતાં તે શિક્ષકો માટે જ યોજાયેલું કોઈ પાઠ્ય-પુસ્તક છે એમ સમજવાનું નથી. જેટલું તે અધ્યાપકો માટે છે, તેટલું જ, બલ્કે વધારે, સામાન્ય માણસો માટે છે. કારણ કે, એમના મત પ્રમાણે, "કેળવણી એટલે ધંધાદારી વૈતરાઓ દ્વારા ચલાવાતી, તથા જેનો નીરસ ગણગણાટ શાળા-કૉલેજોની દીવાલોની અંદર ચાલ્યા કરે છે, તે પ્રવૃત્તિ" નથી, પણ "આખા સમાજે આદરવાની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે." "દરેક નાગરિકને તેમાં ખાસ લેવાદેવા હશે, અને તે (કેળવણી) પણ થોડા સમય પૂરતી નહીં, પણ આખા જીવન સુધી વ્યાપેલી. તેનું ક્ષેત્ર વિશ્વવ્યાપી હશે; આદિથી અંત સુધી તે માણસનું સર્વાંગીણ ઘડતર કરવા મથતી હશે; તથા તેનું ધ્યેય જ્ઞાનસર્વસ્વને માનવ કુશળતામાં પરિણમાવવાનું

તથા તેને સામાજિક પ્રવૃત્તિના દરેક વિભાગમાં ઉત્તમતાની ઉપાસનામાં યોજવાનું હશે." (પૃ. ૧૩–૧૪). વર્ધા યોજનાની પરિભાષામાં કહીએ તો, દરેક ઉદ્યોગનો ત્રણ રીતે વિચાર કરી શકાય: કેળવણીના વાહન તરીકે, નિર્વાહના સાધન તરીકે, અને કળા તરીકે, એટલે આત્મવિકાસ અને આત્મતૃપ્તિના સાધન તરીકે. દા. ત. કાંતણ કે ખેતી તે સૌ બાળકોની પાયાની કેળવણીના વાહન તરીકે યોજી શકાય; નિર્વાહના સાધન તરીકે ભલે તે કોઈ બીજો ઉદ્યોગ કરવાનો હોય કે કરતો હોય; અને આત્મવિકાસ તથા આત્મતૃપ્તિ માટે એ કોઈ ત્રીજી જ પ્રવૃત્તિ કરે: જેમ કે, ચિત્રકારની. તે જ પ્રમાણે નિર્વાહના સાધન તરીકે માણસ કડિયા કે દાક્તરનો ધંધો કરી શકે, પણ તે પાયાની કેળવણીના વાહન તરીકે યોજી શકાય કે નયે યોજી શકાય, અને આત્મવિકાસ અને આત્મતૃપ્તિને અર્પે કે નયે અર્પે. આચાર્ય જેક્સ કેળવણીનો જે રીતે વિચાર કરે છે તે માણસમાત્રને જન્મથી મરતાં સુધી કરવાની તે પ્રવૃત્તિ છે, જે તેને આત્મવિકાસ અને આત્મતૃપ્તિ માટે કર્યા કરવાની છે, જે તેની પાયાની કેળવણીના અને નિર્વાહના ઉદ્યોગમાંયે વ્યાપે છે, અને તે ઉદ્યોગોની બહાર પણ વ્યાપે છે. "આ જાતની વ્યાપક કલ્પનામાં કેળવણી એ તો . . . (દરેક માણસનો) ધંધો બની જાય છે. . . . કેળવણી એ પ્રમાણે શાળા-કૉલેજની વસ્તુ મટીને સામાજિક વસ્તુ બની જાય, ત્યારે જ તેને યુદ્ધના અવેજ તરીકે રજૂ કરી શકાય; ત્યારે જ તે એવી વસ્તુ બને કે જેને માટે મરવું ઉચિત ગણાય અને તેથી તેને માટે જીવવું પણ યોગ્ય મનાય." (પૃ. ૧૪)

આવી 'કેળવણી' તે કઈ? આપણે બધા જ 'કેળવણી, કેળવણી'નો પોકાર તો કરીએ છીએ અને આપણા દેશની

'કેળવણીમાં પછાત'પણાની સ્થિતિનો બળાપો કરીએ છીએ. 'ફરજિયાત કેળવણી', 'પ્રાથમિક કેળવણી', 'પ્રૌઢ શિક્ષણ', 'ઉચ્ચ શિક્ષણ', 'પાયાની કેળવણી', 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ', 'સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ', 'ધાર્મિક શિક્ષણ', 'ઔદ્યોગિક શિક્ષણ', 'વેપારી કેળવણી', 'વહેવારુ કેળવણી', વગેરે વગેરે અનેક નામો અને ભેદો દ્વારા આપણે કેળવણીના ઝપાટાબંધ પ્રચાર માટે ઝંખના અને પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. છતાં, કેળવણીનો ચોક્કસ અર્થ શો, અને તે કેમ અપાય તે વિશે આપણા મતો હજુ અસ્પષ્ટપણે અંધારામાં ગોથાં ખાય છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ સ્થિતિ આપણા જ દેશની નથી, પણ સુધારાની ટોચે પહોંચેલી લેખાતી અને સોએ સો ટકા નિરક્ષરતા નિવારણ કરેલી પ્રજાઓની પણ છે.

માણસ ધ્યેયો અને આશાઓથી ભરેલો જન્મે છે, અને તેને એક પછી એક સિદ્ધ કરવા ઉપાયો અને સાધનો યોજે છે. તે સાધનોમાં 'કેળવણી' પણ એક આવશ્યક ઉપાય છે એમ માની તે કેળવણીની પાછળ મંડે છે. એ કેળવણી તેની આશાઓને વધારતી અને પોષતી જણાય છે, અને શરૂઆતમાં સફળ કરતી અથવા કરવાનો માર્ગ બતાવતી જણાય છે પણ પછી એ અનુભવ આવવા માંડે છે કે, આશાઓ તો વધી છે, ધ્યેયો પણ કાંઈક વધારે સમજાયાં કે ખીલ્યાં છે, પણ તેને સિદ્ધ કરવાનો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. પોતાનાં અને બીજાઓનાં ધ્યેયો અને આશાઓ વચ્ચે મેળ ખાતો નથી. એકનાં ધ્યેયો અને આશાઓને બીજા તોડે છે, અને બીજાઓનાંનો પોતે ભંગ કરે છે. અથવા, એકનું ધ્યેય બીજાઓની પીઠ પર સવાર થઈને જ સિદ્ધ કરી શકાય છે. અને દરેકને આયુષ્યને અંતે કાં તો કોઈક ને કોઈક વિષયમાં "મનકી મનમાં

હી રહી" એમ લાગે છે, અથવા પ્રયોજન વિના આયુષ્ય ખેંચાયા કરતું જણાય છે; આયુષ્યનો ઉપયોગ જણાતો નથી. પરિણામે જગત એક નંદનવન નહિ, પણ હિંસ્ર પશુઓથી વસાયેલું, વારંવાર દાવાનળથી સળગી ઊઠતું, અથવા મારવાડના રણ જેવું લાગે છે. લાખોમાંથી એકાદ મનુષ્યને જ જન્મારાને અંતે તે સફળ થયેલો લાગે છે, અને કરોડોમાંથી એકાદ જ સમગ્ર જીવનને સફળપણે ઉત્તરોત્તર ચડતી સીડી જેવું અનુભવે છે.

જ્યારે આમ થાય છે ત્યારે ફરીથી તે વિચારમાં પડે છે, અને કયાં ભૂલ થઈ તે શોધવા મથે છે. અને હંમેશાં છેવટે એ નિર્ણય પર આવે છે કે, એ ભૂલ 'હાલની કેળવણી'માં જ છે; એટલે કે, કેળવણીના અભાવમાં છે અથવા ખોટી કેળવણીમાં છે. પછી તે કેળવણીની યોજના ફેરવવા મથે છે. આમ દુનિયામાં કેળવણીની અનેક યોજનાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. પણ હજુ જીવનને સફળ કરનારી કેળવણી કઈ તે શોધી શકાયું નથી.

ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે શંકા ઊઠે છે કે, ઘાંચીના બળદની માફક માણસ ભણી ભણીનેયે જ્યાંનો ત્યાં જ રહે છે એ શું? જીવનનાં અનેક વર્ષો જાત જાતની વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવામાં અને ખેડવામાં ગાળ્યા છતાં સરવાળામાં કેમ કાંઈ જડતું નથી? મીંડાં તો ઘણાં નજરે પડે છે, પણ આંકડો કેમ દેખાતો નથી?

જમાનાઓથી આ પ્રશ્ન વિચારાતો આવ્યો છે. એ વિચારમાંથી જ વિવિધ દર્શનો અને તત્ત્વજ્ઞાનો નીપજ્યાં છે. તેમાંથી જ અનેક પ્રકારની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક વ્યવસ્થાઓ પેદા થઈ છે અને થાય છે. તેમાંથી જ વારંવાર ક્રાંતિકારી ઊથલપાથલો અને ભયંકર રણસંગ્રામો ઉદ્ભવ્યાં છે. દરેકે કાંઈક કાંઈક નવો પ્રકાશ નાંખ્યો છે. એ પૈકી

કેટલીક વસ્તુઓનો લાભ પણ મનુષ્યજાતિને મળ્યો છે. પણ ઘણી વાર એ દર્શનો અને તત્ત્વજ્ઞાનોમાંનું કેટલુંક બરાબર દૃઢ થયેલું ન હોવાથી પાછું ભુલાઈ ગયું છે, અથવા કેટલુંક દૃઢ થયા પછી અધૂરું માલૂમ પડ્યું છે, પણ દૃઢ થવાને લીધે જ સહેજે ભૂલી શકાતું નથી. એટલે કે, કાં તો 'કેળવણી' કાચી રહેલી માલૂમ પડી છે અથવા ખોટી અપાયેલી માલૂમ પડી છે. આમ, આ શોધ હજુ પૂરી નથી થઈ અને, ઘણુંખરું, માનવવંશ ચાલશે ત્યાં સુધી પૂરી નહિ થાય.

૨

જીવન શું, તેનું પ્રયોજન અથવા યોગ્ય ધ્યેય શું, અને તેને સિદ્ધ કરવાનો સાધનમાર્ગ શો, તેની દરેક નવી અને સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાને 'દર્શન' કહેવામાં આવે છે. આત્મા અથવા જગતને-નામે-જીવન એ સૌનો શોધનો સમાન વિષય હોવાથી, એ સર્વે દર્શનો જીવનનાં — અથવા, ઘણુંખરું, માત્ર માનવ જીવનનાં — દર્શનો છે. પણ દરેકનો દૃષ્ટિકોણ અથવા તો સાધનમાર્ગ જુદો હોવાથી, તે વિશેષતા પ્રમાણે દરેકને જુદું જુદું નામ મળે છે. આ રીતે ન્યાયાદિ વૈદિક દર્શનો, જૈન બૌદ્ધ વગેરે અવૈદિક દર્શનો, તથા વિવિધ અતિ પૂર્વ તથા પશ્ચિમનાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન દર્શનો પ્રસિદ્ધ છે. કાકાસાહેબે કેળવણીને પણ એક સ્વતંત્ર દર્શન માન્યું છે, અને આ પુસ્તક જોતાં આચાર્ય જેકસ પણ 'કેળવણી દર્શન'ના એક વિવેચક કહી શકાય.

જીવન — અથવા આત્માનું સ્વરૂપ — 'અખંડ જ્ઞાન' છે, અથવા 'અખંડ યોગ' છે, અથવા 'સતત ચાલતી કેળવણી' છે, વગેરે પ્રયોગો એક અર્થમાં ઠીક જ છે. એવાં બીજાં પણ ઘણાં પ્રતિપાદનો કરી શકાય. જેમ કે, કોઈકે કહ્યું છે તેમ,

તે ' અનુભવની 'મહાન શાળા ' છે, અથવા ' સતત સંગ્રામ ' છે, ' સતત વિકાસ ' છે, ' અજ્ઞાન, અસત્ય, અશુભ, મૃત્યુ, શોક, વગેરેમાંથી જ્ઞાન, સત્ય, શુભ, અમરતા, આનંદ વગેરે પ્રત્યે જનારો મહાન પ્રવાહ ' છે; અથવા ગાંધીજી કહે છે તેમ ' સત્યની અવિશ્રાંત શોધ ' છે,' વગેરે વગેરે. આ બધાં પ્રતિપાદનો સાચાં છતાં અધૂરાં છે. જેમ મકાનના જુદા જુદા ખૂણાઓ પરથી લીધેલાં ચિત્રો, દરેક સાચું હોવા છતાં, એક એક ખાસ ખૂણા પરથી જ દેખાતું ચિત્ર હોય છે, પણ એકેય મકાનનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ખડું કરી શકતું નથી, તેમ આ પ્રતિપાદનોનુંયે છે. અને આથી જ તેટલા જ એક ચિત્રને મુખ્ય ગણી તેને આધારે વર્ણવેલો સાધનમાર્ગ પૂરો બની શકતો નથી. તેનું દોષનિવારણ બીજા ખૂણાઓ પરથી લીધેલાં ચિત્રો દ્વારા જ કરી શકાય. આમ દરેક દર્શન બીજાં દર્શનોની કાંઈક કાંઈક ખામીઓ પૂરનારું અને કાંઈક જીવનને સમજાવનારું છે. અને છતાં બધાં દર્શનો મળીનેયે જીવનનું પૂરું દર્શન કરાવી શકતાં નથી. કારણ કે જીવન તે જીવન જ છે; અને ચિત્રો—દર્શનો તે ચિત્રો અને દર્શનો જ છે. એની વિશાળતા તેમ જ સૂક્ષ્મતા બન્ને કલ્પનાતીત છે. એક અમેરિકન લેખક, ઍમરેમ શાઇનફેલ્ડ (Amram Scheinfeld) કહે છે તેમ, " આકાશ તરફ જોઈને વિશ્વની અનંત મહત્તાનો ખ્યાલ કરવા તમે કદાચ ટેવાઈ ગયા હશો. સૂર્ય પૃથ્વીથી કરોડો માઈલ દૂર છે; તેજનાં ટપકાં જેવા દેખાતા તારાઓ પૃથ્વી કરતાં અગણ્ણે ગણા મોટા હોવા સંભવ છે; અમુક તારાનું જે કિરણ તમે આજે જુઓ છો તે ૭ હજાર વર્ષ પર સળગી ગયેલા પદાર્થમાંથી નીકળ્યું હશે; અને આપણાં મોટામાં મોટાં દૂરબીન બતાવી શકે તેનાથીયે પાર આકાશ રહેલું છે, અને

તેમાં કદાચ અબજો તારાઓ (એટલે સૂર્યમંડળો) ભમે છે: આ બધું માનવાની તમારી તૈયારી થયેલી છે. આ તમારી બહાર રહેલી સૃષ્ટિની અનંત મહત્તા છે. હવે તમારી અંદર રહેલી સૃષ્ટિ પ્રત્યે વળો. ત્યાં અનંત સૂક્ષ્મતાનો વાસ છે." (*You and Heredity*) એના કદનો વિચાર કરવા માટે એક ચણાની દાળ જેટલી જગ્યાનો વિચાર કરો. તેમાં બે અબજ (એટલે આખી દુનિયામાં જેટલી મનુષ્યસંખ્યા છે) તેટલાં માનવ જેવાં પ્રાણીઓ નિર્માણ કરી શકનારાં 'સર્જક બીજો' રહી શકે છે. એક એક સર્જક એકેક સૂર્યની જેમ અનેક ગ્રહો અને ઉપગ્રહોનો મંડળાધીશ છે. દા. ત. માનવ-સર્જકમાં અડતાળીસ 'ઉપસર્જકો' હોય છે. અને તે દરેક ઉપસર્જકમાં સેંકડો સુધી સૂક્ષ્મ 'જનકો'ની લંગર રહે છે. આટલે સુધી જ સારામાં સારા સૂક્ષ્મદર્શક દૂરબીનની દેખાડવાની શક્તિ છે. પણ તેવો દરેક સૂક્ષ્મ 'જનક' પણ વધારે સૂક્ષ્મ જીવોની માળા હોવાનો સંભવ છે. આવા એક સૂક્ષ્મ જનકની શક્તિનો વિચાર કરીએ તો બે જનકો વચ્ચે રહેલો કોઈ સૂક્ષ્મ ભેદ બે માણસોમાં પ્રહ્લાદ અને હિરણ્યકશ્યપ જેવા દૈવ-આસુર સ્વભાવભેદ નિર્માણ કરી શકે. વિશાળતાની જેમ જીવનની સૂક્ષ્મતા પણ આવી કલ્પનાતીત છે. પરિમિત માનવ તેનું સમગ્ર દર્શન ન કરી શકે તેમાં શી નવાઈ?

હિંદુસ્તાનના કોઈ જૂના ગામડામાં જોઈએ તો તેમાં ઘણી વાર બહુ અવ્યવસ્થિત વસવાટ થયેલો માલૂમ પડે છે. ઘરો ગમે તેમ બાંધેલાં છે; ગલીઓ વાંકીચૂકી છે; હવા, અજવાળું, આવવાજવાની સગવડ, સીધાણ, ઢાળ કશાનો કોઈએ વિચાર કરેલો જણાતો નથી. જેના મનમાં જેમ આવ્યું તેમ, બીજાઓની સગવડ-અગવડની દરકાર કર્યા વિના, બાંધી દીધું છે.

ગામોની આવી દશા જોઈ આપણા સુધરેલા ઇજનેરો હવે ગ્રામરચનાના નકશાઓ કરી રહ્યા છે. પણ તેઓયે એકેક ગામને જ એકેક સ્વયંપૂર્ણ સ્વતંત્ર વસતિ સમજીને જ તે નકશા કરે છે. એવાં ૫–૬ નજીકનાં ગામો ભેગાં થઈને એક શહેર બની જાય તો, સંભવ છે કે, દરેક ગામ વ્યવસ્થિત બંધાયેલું હોવા છતાં, આખું શહેર ઢંગ ધડા વિનાનું બનેલું નીવડે. કારણ કે, ગ્રામરચના વખતે બીજાં ગામો સાથેના જોડાણનો અને શહેરરચનાનો વિચાર જ નહોતો.

આવી જ વાત 'કેળવણી' દ્વારા માનવજીવનની રચનાની થયેલી છે. કરોડો પ્રકારની સૂક્ષ્મ અને લાખો પ્રકારની સ્થૂળ જીવયોનિઓ મળીને સંસારમાં જીવન પ્રકટ થયેલું દેખાય છે. તે સર્વેની આપણે પૂરી કલ્પનાયે નથી કરી શકતા તો ઓળખાણ તો ક્યાંથી જ હોય? જેટલાંને જાણીએ છીએ તે સૌનોયે પરસ્પર સંબંધ આપણે સમજતા નથી. ક્યાંક સમજીએ છીએ તો તે અધૂરો અથવા વિરોધાત્મક સંબંધ; મેળનો સંબંધ જાણતા નથી. આવી અનેક યોનિઓ-માંની એક માનવયોનિ; તેનાયે સમગ્ર જીવનનો આપણને પૂરો ખ્યાલ નથી. બહુ બહુ તો આપણને તેની છૂટક વ્યક્તિઓના કે નાનાં નાનાં જૂથોનાં જીવનના કેટલાક અંશોનુ જ્ઞાન છે. જીવનરચનાના નકશા દોરવા માટે આપણા કુશળમાં કુશળ ઇજનેર પાસેયે આટલી જ જ્ઞાનસામગ્રી છે.

એવા પરિમિત નવા દર્શનકારો પણ અનેક વર્ષે એકાદ ખૂણામાં જ પાકે છે, અને તેમની અસર પરિમિત ક્ષેત્રમાં કે કાળ સુધી જ પહોંચે છે. આથી, વ્યવસ્થિત જીવનરચનાના છૂટાછવાયા પ્રયત્નો છતાં, એકંદરે માનવજીવન હજુ વ્યવસ્થા વિનાનાં હિંદનાં ગામડાં જેવું જ બેડોળ, ગંદું અને અગવડો

ભરેલુ છે કવિઓએ સુન્દર અને આહ્લાદક ગામડાઓની કલ્પના કરી છે ખરી, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવમા તે ગામની સુન્દરતા નથી મળતી. ત્યા તો ધૂળ, ઉકરડા, દુર્ગંધ, અને ઘીચોઘીચ વાકા-ચૂકા ઝૂપડાઓના ઢગલા જ દેખાય છે સુંદરતા અને પ્રસન્નતા ગામ બહાર છે એ જ પ્રમાણે આપણે પણ જીવનની સુંદરતા અને પ્રસન્નતા જીવનની બહાર, કલ્પનાના ક્ષેત્રમા, પરલોકમા, કરીને રહ્યા છીએ જીવનની અન્દર, આ લોકમા, તો દુખ અને શોકનો દરિયો જ મનાયો, વર્ણવાયો અને અનુભવાયો છે

ઘણાખરા દર્શનોએ જીવન દુખરૂપ જ છે એવો નિશ્ચિત મત બાધ્યો છે. માટે સુખની તૃષ્ણા એ ખોટા ફાફા જ છે, વધારેમા વધારે દુખનો નાશ જ સાધી શકાય, અને તે છુટી-છવાઈ વ્યક્તિઓ જ કરી શકે, અને તે પ્રત્યક્ષપણે સ્થૂળ દુખોને કાઢીને નહિ, પણ તેમની અવગણના કરનાની ચિત્તને કેળવણી આપીને જ તેમના મત પ્રમાણે, નિત્યસુખનો વસ્તુત અભાવ હોવાથી એ ધ્યેય જ થઈ શકતું નથી બીજા કેટલાક દર્શનો નિત્યસુખનો અભાવ માનતા નથી, અને તેની પ્રાપ્તિને જીવનનુ ધ્યેય માને છે ખરા, પણ તેઓ પણ તેનુ દર્શન આ ભૌતિક લોકમા નહિ, પણ પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનમા અને પરલોકમા કરે છે એમના મત પ્રમાણેયે આ ભૌતિક લોક તો દુખરૂપ જ છે.

મોટા મોટા અવતારો, બુદ્ધો, તીર્થંકરો, પેગબરો અને અનેક જ્ઞાની સદ્ગુરુઓએ જે વાત ઠોકી ઠોકીને કહી છે તેમા શ્રદ્ધા ન રાખવાનુ કે શકા લેવાનુ સામાન્ય માણસનુ શુ ગજુ? અને સસારમા દુખનો અનુભવ છે જ એ વાત તો મૂઢ જીવ પણ જાણે છે, એટલે શકા લેવાનું પ્રયોજન પણ શુ?

છતાં, એ વાતમા શ્રદ્ધા રાખતા, બોલતા અને અનુભવતાં છતા, જીવમાત્રના મનમા સુખ મેળવવાની અને દુનિયામા સુખ ઉપજાવવાની આશાએ અડગ સ્થાન કરી રાખેલુ છે કેટલીક વાર એવા માણસો મળે છે ખરા કે જે જાણે દુ ખો અનુભવવા માટે જ સર્જાયેલા જણાય. પણ કોઈ એવો માણસ નહિ મળે કે જે પોતાને કાયમ દુ ખ ખમવાને જ લાયક માનતો હોય દરેકને લાગે છે કે પોતે છે તો સુખને પાત્ર, માત્ર કેટલીક કમનસીબ ઘટનાઓને લીધે જાણ્યે અજાણ્યે દુ ખનુ પાત્ર બન્યો છે, પણ આશા રાખે છે કે, દુ ખનો દહાડો જઈ પાછુ સુખ આવશે, અને જ્યારે પણ કાંઈક તેનો ઉપાય જોવામા આવે ત્યારે તેને અજમાવવા તે તૈયાર થઈ જાય છે

આત્માના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરવામા જુદા જુદા ધર્મો અને દર્શનોમા ગમે તેટલો ફરક હોય, છતા આત્મા અનાત્મા-વિવેક અથવા જીવ-શરીર ભેદ સર્વેમા કરવામા આવે છે, અને તેના પર ભાર મૂકવામા આવે છે અમુક શક્તિઓ, ભાવનાઓ, સસ્કારો, વિષયો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રના અને અમુક ભૌતિક ક્ષેત્રના, અમુક વસ્તુઓ પરલોકની અને અમુક આ લોકની — એવો ભેદ કરવાની અને તેને અનુસરી જીવનના આદર્શો અને કર્મોનો વિચાર કરવાની અને તેના અભિમાન પોષવાની રૂઢિ સર્વત્ર છે, અને જાણે સ્વય સિદ્ધ સત્ય હોય તેમ સ્વીકારાયેલી છે છતા, આ વાત વિચારના અને સમજવા જેવી છે

સમુદ્ર અને તરગ વચ્ચે ભેદ છે એ આપણે સૌ કોઈ સમજી શકીએ છીએ તરગને સમુદ્ર ન કહી શકાય, પણ સમુદ્રનો તરગ છે એ વાત સમજવી કઠણુ નથી. છતા તરગનુ સમુદ્રને છોડીને દર્શન કરવુ શક્ય નથી, કલ્પનાયે થઈ શકે

નહિ. સમુદ્રની તરંગ વિના કલ્પના કરી શકાય, પણ દર્શન થતું નથી. એક, બે, એમ તરંગોની ગણતરી તમે ભલે કરો, પણ કોઈ તરંગને સમુદ્રથી જુદો પાડીને ઉઠાવી શકતા નથી. તરંગોને ખેડવામાં એક રીતે સમુદ્ર ખેડાઈ જ જાય છે. પણ તરંગોને ખેડ્યા વિના એકલો સમુદ્ર ખેડવા ઇચ્છો તો તે થઈ શકે નહિ; એથી ઊલટું સમુદ્રને ખેડવાનું લક્ષ્ય ન ગખતાં, માત્ર તરંગને જ ખેડો તો તમે ઊંચા નીચા કે આગળ પાછળ હાલ્યા કરી શકો છો, પણ આગળ વધી શકતા નથી. આમ મમુદ્ર અને તરંગનાં અન્વય-વ્યતિરેક છે.

આત્મા અને દેહ વચ્ચે આવો સમુદ્ર-તરંગ જેવો સંબંધ છે. દેહોની—અથવા ભૌતિક—કેળવણીમાં એક રીતે આધ્યાત્મિક કેળવણી પણ થઈ જ જાય છે. પણ દેહોને અવગણીને એકલી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવા ઇચ્છો તો તે થઈ શકે નહિ. એથી ઊલટું અધ્યાત્મ તરફ લક્ષ જ ન રાખતાં માત્ર દૈહિક—ભૌતિક—પ્રગતિ કરો, તો તમે કેવળ ઊંચા-નીચા કે આગળ-પાછળ હાલ્યા કરી શકો, પણ પ્રગતિ કરી શકતા નથી.

આમ આત્મા-અનાત્મા-વિવેકમાં માત્ર બે વચ્ચેની વિલક્ષણતા જ સમજવા જેવી વસ્તુ નથી, પણ બે વચ્ચેનો ગાઢ અન્વય પણ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે.

પણ એને ખ્યાલમાં રાખનારાઓ પણ બંનેના પરસ્પર ઓતપ્રોત સંબંધનો ખ્યાલ રાખવાનુ ભૂલી જાય છે. આધ્યાત્મિક જીવનનું ક્ષેત્ર જુદું, ભૌતિક ક્ષેત્રનું જુદું. એકનો વિચાર કરતી વખતે બીજાને ભૂલવું એમાં તેઓ કાંઈ દોષ જોતા નથી; ઊલટું એકમાં બીજાને ભેળવી દેનાર દોષપાત્ર મનાય છે. ગાંધીજીએ સત્ય, અહિંસા વગેરે આધ્યાત્મિક જીવનના ગુણોને ભૌતિક ક્ષેત્રમાં દાખલ કરવાથી બધી અનવસ્થા કરી મૂક્યાનો એમના ઉપરનો

આક્ષેપ પ્રસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે, ભૌતિક વિદ્યાની શોધોને અનુસરી અધ્યાત્મજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આવતા વિષયોનું સંશોધન કરવામાંયે એટલી જ અરુચિ રહે છે. વિજ્ઞાનની પ્રયોગ-શાળામાં વ્યાખ્યાન આપનારો શાસ્ત્રી અને મંદિરમાં પ્રવચન આપનાર શાસ્ત્રી — બંને એક જ વ્યક્તિ હોય તોયે જાણે જુદા જુદા માણસોની માફક વર્તે છે. આ પણ શરીર અને આત્મા વચ્ચેના અન્વયને ન સમજવાનું પરિણામ છે. આચાર્ય જેકસ કહે છે તેમ —

"મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી સાધવી હોય, તો ભૂતકાળમાંથી ચાલ્યો આવતો એક હાનિકારક ભ્રમ સૌથી પ્રથમ આપણે તજવો પડશે. એ ભ્રમ એટલે માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જેમ તેમ જોડાયેલા અંશોનો બનેલો છે, એવું માનવાનો ભ્રમ. તે બેમાંથી પછી મનરૂપી અંશ જ દૈવી ગણી લઈ, તેનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે; પરંતુ શરીરને તો ઇહલૌકિક પાર્થિવ વસ્તુ માની, શરીરવિજ્ઞાનીઓ કે વૈદો માટે પડતું મૂકવામાં આવે છે. એ ભ્રમને અનુસરવાનું છોડી આપણે તો વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર-મનને એક અભેદ્ય એકમ માનીને, તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ માટેની યોજના ઘડવી પડશે."

(પૃ. ૧૮–૧૯)

જીવનને જુદા જુદા ઓરડાઓમાં વહેંચી દેવાની ટેવ ભૌતિક કેળવણીનાયે જુદા જુદા વિષયોમાં ફેલાયેલી છે. આચાર્ય જેકસે પોતાની કેળવણીનું આપેલું નીચેનું વર્ણન આજની કેળવણીની પદ્ધતિનેયે બરાબર લાગુ પડે છે:

"આપણા કેળવણીકારોને મનુષ્યના ભાગલા પાડી નાખીને જ પોતાનું કામ કરવાની આદત પડી છે, અને તેથી

તેમની આખી પ્રક્રિયા તૂટક જ હોય છે સૌથી પ્રથમ તો કેળવણીને જુદા જુદા 'વિષયો'માભાગી નાખવામા આવે છે પણ તે બધાનું એકીકરણ કરે એવો કોઈ વ્યાપક હેતુ તેમની પાછળ હોતો નથી. શિક્ષકોનો એક વર્ગ શાળાના ઓરડામા અમારા મનને તાલીમ આપતો, અને બીજો વર્ગ કે જે નર્યો અણઘડ હતો, તે અખાડામા કે રમતના મેદાનમા અમારા શરીરને તાલીમ આપતો, એક ત્રીજો સદ્‌ગૃહસ્થ કે જે ધર્મશિક્ષ- કહેવાતો, તે અમારા ચારિત્ર્યને કેળવતો . પરતુ તે ત્રણેમા એકલક્ષીપણુ હરગિજ નહોતુ માનસિક ખાતું, શારીરિક ખાતુ, ચારિત્ર ખાતુ કે આધ્યાત્મિક ખાતુ — એ બધા ખાતા વચ્ચે કશો જ સહકાર નહોતો શાળાના વર્ગો, રમતના મેદાનો, અને ધર્મપીઠ એ ત્રણે એકબીજાને મદદ કરવાને બદલે એકબીજાને નડતર કરતા હતા આ બધી તૂટક પ્રક્રિયામા એક જ બીના પ્રત્યે સળગ દુર્લક્ષ કરવામા આવતુ, અને તે એ કે, વાસ્તવિક મનુષ્ય તો મન, શરીર, ચારિત્ર અને જીવાત્મા — એ બધાનો મળીને બનેલો છ અમે વર્ગમા, મેદાનમા કે દેવળમા જે કાઈ ટુકડા તૂટક તૂટક શીખ્યા હોઈએ, તેમને અમારાથી બને તેટલા સાધી લઈ, તેમનુ એકીકરણ કરવાનુ કામ અમારા ઉપર જ છોડવામા આ યુ હતુ " (પૃ ૨૫–૨૬)

ઉપર 'મનને તાલીમ આપનારા' શિક્ષકોનો વર્ગ કહ્યો તેમના 'વિષયો'માયે સમન્વય જોવાની આશા રાખી શકાતી નથી કેવળ ગણિતના ત્રણ જ વિભાગ — અંકગણિત, બીજગણિત અને ભૂમિતિ — લઈએ, તો અકગણિતમા જે પ્રકરણ વર્ગમા ચાલતુ હોય, તેને લગતુ બીજગણિતનુ પ્રકરણ છ મહિના કે વર્ષ પછીયે શીખવાય, અને ભૂમિતિનુ વળી

આક્ષેપ પ્રાસદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે, ભૌતિક વિદ્યાની શોધોને અનુસરી અધ્યાત્મજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા આવતા વિષયોનુ સ શોધન કરવામાયે એટલી જ અરુચિ રહે છે વિજ્ઞાનની પ્રયોગ શાળામા વ્યાખ્યાન આપનારો શાસ્ત્રી અને મ દિરમા પ્રવચન આપનાર શાસ્ત્રી — બ ને એક જ વ્યક્તિ હોય તોયે જાણે જુદા જુદા માણસોની માફક વર્તે છે આ પણ શરીર અને આત્મા વચ્ચે ।। અન્વયને ન સમજવાનુ પરિણામ છે આચાર્ય જેકસ કહે છે તેમ —

"મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી સાધવી હોય, તો ભૂતકાળમાથી ચાલ્યો આવતો એક હાનિકારક ભ્રમ સૌથી પ્રથમ આપણે તજવો પડશે એ ભ્રમ એટલે માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જેમ તેમ જોડાયેલા અ શોનો બનેલો છે, એવુ માનવાનો ભ્રમ તે બેમાથી પછી મનરૂપી અ શ જ દૈવી ગણી લઈ, તેનો કેળવણીના ક્ષેત્રમા સમાવેશ કરવામા આવે છે પરતુ શરીરને તો ઇહલૌકિક પાર્થિવ વસ્તુ માની, શરીરવિજ્ઞાનીઓ કે વૈદો માટે પડતુ મૂકવામા આવે છે એ ભ્રમને અનુસરવાનુ છોડી આપણે તો નિમાસને દરેક પગથિયે શરીર મનને એક અભેદ્ય એકમ માનીને, તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ માટેની યોજના ઘડવી પડશે '

(પૃ ૧૮–૧૯)

જીવનને જુદા જુદા ઓરડાઓમા વહેચી દેવાની ટેવ ભૌતિક કેળવણીનાયે જુદા જુદા વિષયોમા ફેલાયેલી છે. આચાર્ય જેકસે પોતાની કેળવણીનુ આપેલુ નીચેનુ વર્ણન આજની કેળવણીની પદ્ધતિનેયે બરાબર લાગુ પડે છે

"આપણા કેળવણીકારોને મનુષ્યના ભાગલા પાડી નાખીને જ પોતાનુ કામ કરવાની આદત પડી છે, અને તેથી

તેમની આખી પ્રક્રિયા તૂટક જ હોય છે સૌથી પ્રથમ તો કેળવણીને જુદા જુદા 'વિષયો'મા ભાગી નાખવામા આવે છે પણ તે બધાનું એકીકરણ કરે એવો કોઈ વ્યાપક હેતુ તેમની પાછળ હોતો નથી શિક્ષકોનો એક વર્ગ શાળાના ઓરડામા અમારા મનને તાલીમ આપતો, અને બીજો વર્ગ કે જે નર્યો અણઘડ હતો, તે અખાડામા કે રમતના મેદાનમા અમારા શરીરને તાલીમ આપતો, એમ ત્રીજો સદ્‌ગૃહસ્થ કે જે ધર્મશિક્ષક કહેવાતો, તે અમારા ચારિત્ર્યને કેળવતો પરતુ તે ત્રણેમા એકનક્કીપણુ હરગિજ નહોતુ માનસિક ખાતું, શારીરિક ખાતું, ચારિત્ર ખાતું કે આધ્યાત્મિક ખાતુ — એ બધા ખાતા વચ્ચે કશો જ સહકાર નહોતો શાળાના વર્ગો, રમતના મેદાનો, અને ધર્મપીઠ એ ત્રણે એકબીજાને મદદ કરવાને બદલે એકબીજાને નડતર કરતા હતા આ બધી તૂટક પ્રક્રિયામાં એક જ બીના પ્રત્યે સળગ દુર્લક્ષ કરવામા આવતુ, અને તે એ કે, વાસ્તવિક મનુષ્ય તો મન, શરીર, ચારિત્ર અને જીવાત્મા — એ બધાનો મળીને બનેલો છે અમે વર્ગમા, મેદાનમા કે દેવળમા જે કાઈ ટુકડા તૂટક તૂટક શીખ્યા હોઈએ, તેમને અમારાથી બને તેટલા સાધી લઈ, તેમનુ એકીકરણ કરવાનુ કામ અમારા ઉપર જ છોડવામા આવ્યુ હતુ (પૃ ૨૫-૨૬)

ઉપર 'મનને તાલીમ આપનારા' શિક્ષકોનો વર્ગ કહ્યો તેમના 'વિષયો'માયે સમન્વય જોવાની આશા રાખી શકાતી નથી કેવળ ગણિતના ત્રણ જ વિભાગ — અકગણિત, બીજગણિત અને ભૂમિતિ — લઈએ, તો અકગણિતમા જે પ્રકરણ વર્ગમા ચાલતુ હોય, તેને લગતુ બીજગણિતનુ પ્રકરણ છ મહિના કે વર્ષ પછીયે શીખવાય, અને ભૂમિતિનુ વળી

તેનો વારો આવે ત્યારે. તે જ પ્રમાણે ઇતિહાસ તથા ભૂગોળનું, વિજ્ઞાન તથા આલેખનનું, વગેરે.

"શરીરવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન વગેરે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી એકઠા કરેલા ટુકડાઓ એકબીજા સાથે સાંધીને કે ચોટાડીને મેળવેલી મનુષ્ય વિષેની કલ્પના લઈને આપણે તેની કેળવણી યોજવા જઈએ, તો ભારે છબરડો જ વાળી મૂકીએ. આજે આપણામાંના કેટલાક વસ્તુતાએ તેમ જ કરે છે. આપણને તો મનુષ્યજીવનને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોનો સમન્વય જોઈએ છે, અને તે જ વસ્તુ આપણને હજુ મળી નથી." (પૃ. ૩૧)

આ ખોટને પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આ પુસ્તકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને આચાર્ય જોક્સે જે સરસ રીતે એ પ્રયત્ન કર્યો છે તે 'કેળવણીકાર' તેમ જ 'સામાન્ય વાચક' બન્નેને સરખો બોધપ્રદ અને વિચારપ્રેરક થાય એવો છે. તેઓ આને મનુષ્યની 'સર્વાંગીણ કેળવણી' કહે છે. તેમનાં કેટલાંક પ્રતિપાદનો નીચે મુજબ છે:

૧. જ્ઞાનમાત્ર 'આજ્ઞાર્થક' છે. 'આમ છે, તેમ નથી' એવી માહિતી એ જ્ઞાન કે કેળવણી નથી, પણ 'આમ કરો, તેમ ન કરો' એવી આજ્ઞા જ્ઞાન આપે, અને કેળવણી ટેવ પાડે.

૨. "મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી સાધવી હોય તો.... માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જેમ તેમ જોડાયેલા અંશોનો બનેલો છે એવું માનવાનો ભ્રમ .... છોડી .... વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર-મનને એક અભેદ્ય એકમ માનીને તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ માટેની યોજના ઘડવી" જોઈએ. (પૃ. ૧૮-૧૯)

૩. કેળવણી એ વ્યક્તિના આયુષ્યનો એક નાનકડા ભાગનો કાર્યક્રમ નથી, પણ જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત ચાલનારી

એક અખંડ સાધના છે. તે તેનાં સર્વે કામોમાં — મહેનતમાં તેમ જ ફુરસદમાં, સુખના તેમ જ દુઃખના પ્રસંગોમાં — સાધવાની છે, અને તે દ્વારા જીવનની સફળતા મેળવવાની છે. એમાં દેહ કે મન, ધર્મ અર્થ કામ કે 'મોક્ષ' એકેયની અવગણના ન કરી શકાય, તેમ તે સર્વેને એકેકથી અળગાંયે ન વિચારી શકાય. તેમાં વ્યવસ્થા, સુઘડતા અને સુંદરતા પણ જોઈએ જ. એ કેળવણી શ્રમને વિરોધી ન હોય અને ફુરસદનો દુરુપયોગ કરનારી ન હોય. એ જીવનને એવું ધ્યેય પૂરું પાડનારી હોવી જોઈએ કે "જેને માટે (મનુષ્યે) મરવા પણ તૈયાર થવું જોઈએ, તેમ જ જીવવા પણ તૈયાર થવું જોઈએ."

આ તો એમનાં પ્રતિપાદનોનો થોડોક જ ભાગ મેં મૂક્યો છે. આખું પુસ્તક અરૂઢ સ્વતંત્ર વિધાનોથી ભરેલું છે, અને વિચારને નવી જ દિશા આપે છે. એથી કેળવણી કે જીવનનો ચોખ્ખો અને છેલ્લો નકશો મળી જાય છે એમ તો ન કહેવાય; કારણ કે, શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, જીવન એટલું સર્વવ્યાપી છે કે તેનું સમગ્ર દર્શન શક્ય જ નથી. એક ખૂણેથી તેના નાનકડા ભાગનું જ આપણને તેનું આકલન થાય છે. દા. ત. આપણાં સર્વે દર્શનો હજુ મનુષ્યને વિશ્વથી અને સમગ્ર માનવજીવનથીયે જુદી પાડી શકાય એવી એક એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ સમજીને જ નિરૂપણ કરે છે. મોક્ષ અને ભોગ, ઉદ્ધાર અને બંધન, ઉન્નતિ–વિકાસ–પ્રગતિ કે અવનતિ, હ્રાસ અને નિષ્ફળતા, એ સર્વેમાં વ્યક્તિને જ એકમ સમજીને આપણે વિચારી અને વર્તી રહ્યા છીએ પ્રત્યગાત્મા તથા બ્રહ્મના વસ્તુતઃ અભેદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે ખરું; પણ, છતાં, પ્રત્યગાત્માના કોઈક રીતે બ્રહ્મથી અલગ અસ્તિત્વ, વિકાસ, બંધન, મોક્ષ વગેરેને આપણે ભૂલી શકતા નથી. પરિણામે,

જેમ આપણે કેળવણીને અંગે વિચારાતા ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનો સમન્વય સાધી-શકતા નથી, તેમ જ વ્યક્તિઓ અને સમાજ, સમાજો અને સમગ્ર માનવજીવન, માનવજીવન અને વિશ્વજીવન વચ્ચે પણ સમન્વય સાધી શકતા નથી. પહેલા સમન્વયને અભાવે દરેક માણસને પોતાના મનમાં જ રાતદિવસ ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે; બીજા સમન્વયને અભાવે બાહ્ય સંસારમાંયે ઝઘડો ચાલ્યા જ કરે છે. એ સમન્વય કરી આપનારું દર્શન-શાસ્ત્ર તો જ્યારે નિર્માણ થાય ત્યારે ખરું. આવાં પુસ્તક તે શોધ પ્રત્યે જવામાં પગથિયાં રૂપ ગણી શકાય. આમ કહેવામાં આ પુસ્તકની કિંમત ઘટાડતો નથી, પણ સત્યની શોધ કેટલી ગહન છે તે જ સૂચવું છું.

સેવાગ્રામ — કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

૨૬ જૂન, ૧૯૪૨

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી

અને શાળાના શિક્ષણ મારફત મળ્યો હોઈ, મોટે ભાગે પુસ્તકિયા હોવાથી, કોણ જાણે કેવી રીતે હુ એવુ માનતો થઈ ગયો હતો કે, જ્યા સુધી કોઈ જ્ઞાન પુસ્તકમા કે વ્યાખ્યાનમા ઉતારવામા આવ્યુ ન હોય કે ઉતારી શકાય તેવુ ન હોય, ત્યા સુધી તેને જ્ઞાન કહી જ ન શકાય મારુ તમામ જ્ઞાન પુસ્તકમા કહેલુ કે વ્યાખ્યાનમા કહેલુ જ હતું, અને તેના જ્ઞાનને જ હું જ્ઞાન કહેતો.

હું કબૂલ કરુ છુ કે, એ બધી મારી મૂર્ખાઈ હતી પરન્તુ તેમા મારી મૂર્ખાઈનો જેટલો વાક હતો, તેટલો જ જે તંત્ર નીચે હુ કેળવણી પામ્યો હતો તે તંત્રનો પણ હતો

પરંતુ જેમ જેમ હું આ પુસ્તકિયા ફિલસૂફીઓને વધારે ને વધારે ઊંડે ઊતરી તપાસતો ગયો, તેમ તેમ મને દેખાતુ ગયું કે, તે બધીમા હું ધારતો હતો તેથી વધાર રહસ્ય છુપાયેલુ છે અને એ રહસ્ય, જ્યારે આપણે ચોપડી વાચવી પૂરી કરીને શાંતિથી બેસી આપણી જાતને એવો પ્રશ્ન પૂછીએ કે, 'આ બધાનો અર્થ શો ?' — ત્યારે જ આપણને સમજાય છે. મને પણ ત્યારે જ સાક્ષાત્કાર જેટલા પ્રમાણથી દેખાયુ કે, બધી ફિલસૂફીઓ અને અપવાદ વિના બધા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો — જેમની સાથે આપણે સગના થઈએ તે, તેમ જ જેમની સાથે સગના ન થઈએ તે પણ, — અમુક વિશિષ્ટ પ્રકાર જીવવા માટના, અને બીજા પ્રકારે જીવવાનું ત્યજવા માટના હુકમરૂપ છે આદિતીની પાછળ દરેકમા કોઈ હુકમ રહેલા હોય છે, એ હુકમો જ આદિતીના સોગમા છુપાયેલા તત્ત્વરૂપ હોય છે

તે વખતે મને સાથે સાથે સ્ફુર્યું કે, બધા જ પ્રકારનું જ્ઞાન — જે હું ચોપડીમાથી મેળવુ છુ તે, તેમ જ કુદરતના પ્રકાન માનવ મને જગતનું જે કાંઈ જ્ઞાન થાય છે — તે બધુ જ એ જાતનું તો નહીં હોય ? તે બધાની પાછળ અમુક રીતે જ જીવવાનો અને અમુક રીતે ન જીવવાનો હુકમ તો નહી છુપાઈ

રહેતો હોય ? દાખલા તરીકે, હું રાત્રે ઊંચે તારાઓથી ભરેલા આકાશમાં નજર કરું છું ત્યારે જે ભવ્ય દેખાવ નજરે પડે છે, તે પણ કોઈ હુકમને છુપાવાની જગા તો નહિ હોય ? એ પણ, 'જા થા, ત ન થઈશ' એ જાતનો હુકમ કોઈ પુસ્તકની મદદ વિના મને કહેવાની વિશ્વની અનોખી રીત તો નહિ હોય ? સાથે સાથે જ મને યાદ પણ આવ્યું કે, કેટલાક કવિઓના અને કેટલાક કવિઓએ આકાશદર્શન માણસને શું શીખવે છે એ જાતની કલ્પનાઓ કરેલી પણ છે ધીમે ધીમે મને ખાતરી થતી ગઈ કે, આ જગતની જે કોઈ નિયમબદ્ધ અને ભવ્ય, દૃઢ અને અચળ, સુંદર અને પ્રશસ્ત વસ્તુ છે, તે બધી જ મને તેમના જેવો થવાને પડકાર કરતા નમૂનારૂપ – આદર્શરૂપ – દૃષ્ટાન્તરૂપ છે, તેમ જ હું ગમાર ન બનું તે માટે મને અપાતી ચેતવણીરૂપ છે

એ નિયમ માત્ર મે કવિસૃષ્ટિ, વિજ્ઞાન ન્યાય, નીતિ, વગેરેને લગતી જે કોઈ ચોપડી વાંચી હશે, કે જે કોઈ વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું હશે, તે દરેકની પાછળ છુપાઈ રહેલો હુકમ પકડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના હું રહ્યો નથી હું તરત જ જાણી ગયો હોઉં છું કે, એ લેખક કે વ્યાખ્યાતા મને અમુક હુકમો જ કરતો હોય છે, ભલે તેની કહેવાની રીત મીઠી હોય, સમજૂતીભરેલી હોય, કે કોરી માહિતી જ આપવાનો દેખાવ કરતી હોય, પરંતુ અંતે તો તે લેખક છૂપી રીતે મને કહેતો જ હોય છે કે, 'આમ થા, આમ કર, નહિ તો મૂઓ જ સમજજે'"

પોતપોતાના વિષય પૂરતી પ્રયોગસિદ્ધ માહિતી આપવાનો જ ઇરાદો રાખતું કોઈ પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ એવું નહીં બતાવી શકાય કે જે ઊંડા ઊતરીને જોતાં છેવટે પ્રસ્તુત વિષય પૂરતો સાચી રીતે વિચાર કરવાના કે તેને લગતી બાબતમાં યોગ્ય રીતે આચરણ કરવાના હુકમના પ્રકારાન્તરે કથનરૂપ ન હોય સામાન્ય ગુણાકારનો દાખલો પણ તેમાં અપવાદરૂપ

નથી! સાતને નવે ગુણતાં ૬૩ થાય, એ સાદી માહિતી પાછળ એ સૂક્ષ્મ છુપાયેલો છે કે, જ્યારે તમે તમારું નામું લખો કે મિત્રનાં નાણાં ચૂકવો, ત્યારે ૬૩ જ ગણજો, નહીં તો ખાડામાં ઊતરશો!

આ બધા તથા આવા બીજા અનેક દાખલાઓમાંથી શો નિર્ણય તારવવાનો છે? એ બધાનું તાત્પર્ય શું છે? એ પ્રશ્નનો જવાબ હું મારા પોતા પૂરતો આપી શકું; પરંતુ એ જવાબ ઉપરથી સમજાઈ જશે કે, કેળવણી વિષેના પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના તરીકે આ ભાગને મેં શા માટે મૂક્યો છે. એ જવાબથી આ પુસ્તકમાં આવતા નિબંધો અને વ્યાખ્યાનોની પીઠ-ભૂમિકામાં જે વિશિષ્ટ ફિલસૂફી રહેલી છે (એવડો મોટો શબ્દ વાપરવા બદલ વાચકો મને ક્ષમા કરશે) તે સમજાઈ જશે. તે ફિલસૂફી કંઈક આવી છે:

જે છે તેના ઇંદ્રિયજ્ઞાન દ્વારા નહીં, પણ જે હોવું જોઈએ તેના આંતરિક ભાન દ્વારા વસ્તુતત્ત્વ આપણને વધારે સમજાય છે. વધુ ચોક્કસ શબ્દોમાં કહીએ તો, 'જે છે' તેનું ઇંદ્રિયજ્ઞાન 'જે હોવું જોઈએ' તેના આંતરિક ભાન દ્વારા જેટલે અંશે અર્થયુક્ત બને છે, તેટલે અંશે જ તે આપણને વસ્તુતત્ત્વ સુધી પહોંચાડે છે. આપણી આજુબાજુના જગત વિષેનાં આપણાં ઇંદ્રિયજ્ઞાન પોતાની મેળે તો તદ્દન આભાસ જ હોય છે. વિજ્ઞાન આવીને તે બધાને ખુલાસાવાર વ્યવસ્થિત કરે, તેથી તે બાબતમાં કશો ફેર નથી પડતો; પડતો હોય તો એટલો જ કે, પહેલાં તે બધાં જ્ઞાન છૂટાં છૂટાં આપણને ભ્રમમાં નાખતાં હતાં, હવે તેઓ એકત્ર થઈને — અને તે જ કારણે કદાચ વધુ અસરકારક રીતે — આપણને ભ્રમમાં નાખે છે. પોતાની મેળે તો તેઓ વસ્તુતત્ત્વના માત્ર આવરણરૂપ જ છે, વસ્તુતત્ત્વરૂપ નથી. વસ્તુતત્ત્વ તો 'શું હોવું જોઈએ' એના આંતરિક ભાનથી પ્રગટ થાય છે. એ આંતરિક ભાનને તે

બધાં ઇંદ્રિયજ્ઞાનો આવૃત કરતાં હોય છે, તેના વડે તેમનું રહસ્ય પ્રગટ ન થાય તો તે બધાં છેક જ અર્થહીન, નથા ખાલી બકવાદ કરતા ઓળા જેવા, કોઈ મૂર્ખ માણસે કહેલી વાત જેવાં, નર્યા અવાજ અને જુસ્સાથી ભરેલા પણ અર્થ વિનાનાં હોય છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા આંતરિક ભાનથી એક વાર તેમનું રહસ્ય પ્રગટ થયું, એટલે તે બધાં ભારે અર્થપૂર્ણ બની જાય છે આપણાં બધાં ઇંદ્રિયજ્ઞાન — જેમને સંક્ષેપમાં બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે — તે આપણી પાસે કસોટીએ ચડી, સાચું-જૂઠું, સારું-ખોટું, હોવું જોઈએ કે ન હોવું જોઈએ — એ જાતની કિંમત કરાવવા માટે આવે છે, અને જ્યાં સુધી તેમની તે રીતે કસોટી થઈ ને કિંમત નક્કી ન થાય, ત્યાં સુધી આપણને તેમની સાથે કશી લેવાદેવા હોતી નથી, આપણને તેઓમાં કશો રસ નથી, તેઓ હો કે ન હો એ આપણે માટે સરખું છે.

આ બધાને બીજી રીતે કહીએ તો એમ કહી શકાય કે, વસ્તુતત્ત્વનું પારમાર્થિક રૂપ 'આજ્ઞાર્થક' છે વસ્તુતત્ત્વ એ કહેવાય, કે જેનો હુકમ માન્ય ગણવો જોઈએ, જેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ, જેનું આચરણ કરવું જોઈએ તેની ભાષા હંમેશા આજ્ઞાર્થક હોય છે, અને જે નિરૂપણમાં 'જે છે' તેનું વર્ણન માત્ર કરેલું હોય છે, તે બધાં તેના ખોટા આભાસ છે પહેલો હુકમ આપ્યો કે, 'પ્રકાશ થાઓ', અને પછી પ્રકાશ થયો. પહેલો હુકમ અને પછી ઘટના વસ્તુતત્ત્વનું નિરૂપણ કરતી વેળા આપણે પણ તે જ ક્રમનું અનુસરણ જોઈએ, નહીં તો આપણે અવળે માર્ગે ચડી જઈશું *

*આ વસ્તુને લેખક પોતાના 'સર્વોદયની જીવનકળા' નામક પુસ્તકમાં (પા ૧૯૫) આ પ્રમાણે કહે છે "અને સત્યમાત્ર આજ્ઞાર્થક છે. તેને તમે જરા ઊંડે સુધી તપાસવાનો પ્રયત્ન કરશો કે તરત કોઈ આજ્ઞા જ તમારા હાથમાં આવશે સત્ય હંમેશા

તમને સહેજે સૂઝતી વસ્તુતત્ત્વની કોઈ પણ વ્યાખ્યા લો, અને તમને જણાશે કે, એ વ્યાખ્યાનું રહસ્ય તેમાંથી નીકળતા હુકમમાં જ રહેલું છે. માનો કે આપણે એવી વ્યાખ્યા કરી કે, 'પરમતત્ત્વ ભૌતિક છે.' તો પછી તમારું જીવન તે અનુસાર ગોઠવવા લાગી જાઓ! જો પરમતત્ત્વ ભૌતિક હોય, તો આ બુદ્ધિશાળી પ્રાણીઓને માથે ફરજ આવી પડે છે કે તેમણે પરમતત્ત્વ ભૌતિક હોય એ રીતે જ જીવન જીવવું જોઈએ, અને તે બીજું કાંઈ હોય એ રીતે નહીં! વસ્તુતત્ત્વ ભૌતિક નથી એ માન્યતા ઉપર રચાયેલા જીવનના બીજા બધા પ્રકાર, કે કસોટીનાં બધાં ધોરણો હવે તમારે માટે ખોટાં છે,— એવી માન્યતાં છે કે જે ન હોવાં જોઈએ — તેમને જીવવાનો હક નથી, અને તમને તેમની સામે થવાનો હવે હુકમ છે. પરમતત્ત્વ આધ્યાત્મિક છે એવું માનનારાને જ બધી જવાબદારીઓ વળગે છે, એવું કાંઈ નથી. તેમ જ પરમતત્ત્વને ભૌતિક કહેવાથી એ બધી બલાઓમાંથી બચી જવાશે એમ જો માનતા તમારે બીજી જાતની જવાબદારીઓ વહોરવાની આવશે એટલું જ, અને અનુભવે કદાચ તમને ઓલામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવું જ લાગશે!'

આ વસ્તુનું ભાન થતાં જ હું શાળા અને પુસ્તકોએ નાખેલી તંદ્રામાંથી સફાળો જાગી ઊઠ્યો. મને સમજાયું કે, હું તો એક તગાદો કરનાર વિશ્વમાં રહું છું. ત્યાં નાગો કે કોઈની આશાઈ કે આડાઈ ચાલવાની નથી. મારે માથે તાકીદ છે કે, મારે માણસ બનવાનું છે ગમાર નહીં અને જો મેં તેની અવગણના કરી, તો મારું આવી જ બન્યું જાણવું' એક ઝપાટે મારી જીવનફિલસૂફીનું મધ્યબિંદુ 'જે છે તેની માહિતી'

સક્રિય રીતે પ્રવૃત્તિ કરવાની દિશા સૂચવે છે, નહિ કે અક્રિય રીતે ચાલુ રાખવાનો કોઈ સુઝાવ. તે વસ્તુ નહિ પણ ક્રિયા છે, આથી અસ્તિ-નાસ્તિત્વ નહીં પણ ગતિ છે"

ઉપરથી ખસીને 'જે હોવું જોઈએ તેના ભાન' ઉપર આવી ગયું. સાથે સાથે જ, 'શું હોવું જોઈએ' એ વિષેની મારી કલ્પના પણ વિસ્તૃત બની ગઈ. મેં જોયું કે, પહેલાં હું માનતો હતો તેમ નીતિનિયમ ખોટી રીતે આચરણ કરનારાઓને જ નહોતો લાગુ પડતો, પરંતુ ખોટી રીતે વિચારનારાઓને પણ એટલી જ તીવ્રતાથી લાગુ પડતો હતો અને જેટલી સખ્તાઈથી તે ખોટાં કર્મનો નિષેધ કરતો હતો તેટલી જ સખ્તાઈથી ખોટી રીતે વિચાર કરવાનો પણ નિષેધ કરતો હતો તે દિવસથી માંડીને મારો 'ધર્મતત્ત્વ' વિષે ચર્ચા કરવા પ્રત્યે જે રસ હતો, તે ઘણો ઓછો થઈ ગયો અને તેની આજ્ઞા સમજી તેનું પાલન કરવાનો રસ વધતો ગયો

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, મારી અંદર થયેલી આ ક્રાંતિએ મારા દૃષ્ટિબિંદુમાં અમુક પ્રકારની કઠોરતા આણી દીધી, અને તેને પરિણામે મારામાં નઈ સનાઈમહાત્માપણું આવી ગયું એ વસ્તુ ધૃણાસ્પદ છે, અને હજુ પણ અજાણતાં હું તેના સકંજામાં પડતો હોઈશ, તેનાથી ઘણો બીતો હું છું પણ જ્યારે મને માલૂમ પડયું કે, ખોટી રીતે માણે કે દુષ્ટ રીતે માણે જે વસ્તુને માણવાનો હક નથી તેની સામે સતત યુદ્ધ ખેડવા કરવાનો મને ધર્મ છે, ત્યારે મને દેખાવા લાગ્યું કે તે કમાલ અનાજ, કે જે પ્રથમ તો મને સત્ય અને શિવ સંબંધી કેવળ કમો કરતો દેખાતો હતો, તે બદલાતા ગયો અને સત્ય તથા શિવના આનુષંગિક એવા સૌન્દર્યનું જાણે ગીત હોય તેવો બની ગયો. તેની સાથે મારા દિલમાં આર્દ્રતા વ્યાપી ગઈ, અને નીતિનિયમની વિષમ ભૂમિ ઉપર બેરજો પ્રસરી ગઈ ગયો

આ પુસ્તકમાં આગળ મારે સૌંદર્ય વિષે બધું કહેવાનું છે કાળમુખાપણારૂપી મોટા દોષો, અને સનાઈમહાત્માપણા જેવા નાના દોષોના ઇલાજ તરીકે સૌંદર્યના સ્પર્શ સમાન બીજું કાંઈ નથી

પરંતુ હવે તો વાચકની ધીરજ ખૂટવા લાગી હશે તેને થવા લાગ્યું હશે કે, આ બધી વાતને 'કેળવણી' સાથે શી લેવાદેવા છે? તેનો જવાબ સાદો જ છે આ ચોપડીમાં કેળવણીને વિષે આપણી પેઢીને કરેલી કઠોર તાકીદ રૂપ જ ગણીને વાંચવાનો છું, — એવી તાકીદ કે જેને આપણે માથે ચડાવવી જોઈએ, અથવા સર્વનાશ માટે તૈયાર થવું જોઈએ આ પુસ્તકમાં કેળવણીનો કોઈ સિદ્ધાંત રજૂ કરવા માગતો નથી, અને જો કોઈ સિદ્ધાંત હોય પણ, તો તેમાંથી નીકળતા કોઈ તાકીદના હુકમના અર્થ સિવાય (અને તે હુકમ કરનાર વસ્તુતત્ત્વ હશે, હું નહીં) તેનો બીજો કશો અર્થ નહીં થતો હોય માત્ર ચર્ચાના વિષય તરીકે કેળવણીની બાબતમાં મને કશો રસ નથી મારો અનુભવ છે કે, ઘણી સારી વસ્તુઓ પૂરતી ચર્ચાના અભાવ કરતાં વધારેપડતી ચર્ચાઓથી વણસે છે કેળવણી તો સમગ્ર સંસ્કૃતિ ઉપર વસ્તુસ્વભાવે ઠરીને નાખવામાં આવેલી જવાબદારી છે, અને જે કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ સાચા અને ખોટા વચ્ચેનો, કે કઈ વસ્તુ હોવી જોઈએ અને કઈ ન હોવી જોઈએ તેની વચ્ચેનો ભેદ સમજે છે, તેણે એકીસાથે ગુરુ અને શિષ્ય થઈને એ કામમાં ફાળો આપવાનો છે 'આત્માને જાણ' એ મહાવાક્યનો અર્થ અહીં 'તારા આત્માને — અને અર્થાત્ જ બીજા બધાના આત્માઓને પણ — કેળવણીની જરૂરવાળા જાણ', એવો જ કરવામાં આવનાર છે તત્ત્વજ્ઞાનના બધા સિદ્ધાંતો કે બધાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોએ ગુપ્ત રીતે કે પ્રગટપણે કરેલા હુકમો અને વિધાનોની પગથાર એમાં જ છે

૨

સંસ્કૃતિનો પાયાનો ઉદ્યોગ: કેળવણી

કેળવણીને હું સમાજે આદરવાનું એક સાહસ ગણું છું, કે જેને યથાયોગ્ય રીતે પાર પાડવા માટે આખા સમાજના તાકાત, બુદ્ધિશક્તિ, આત્મબળ અને વીરતાને ભરતી કરી કામે લેવાં જોઈએ. ગયા મહાયુદ્ધ દરમ્યાન સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, જરૂર પડે તો એ જાતની સાર્વત્રિક ભરતીનું કામ આજના સમાજોની શક્તિ બહારની વસ્તુ નથી. અલબત્ત, એ ભરતી જુદા જ પ્રયોજનસર કરવામાં આવી હતી, પરંતુ એવી ભરતીની જરૂર આજે એટલી જ તીવ્રતાથી — અને જેમને આંખો છે તે તો જોઈ શકશે કે એથી પણ વધુ તીવ્રતાથી — ઊભી થઈ છે; અને એ જરૂર પૂરી પાડવામાં આવે કે ન આવે તેના ઉપર જ આપણી આખી સંસ્કૃતિનું ભાવી તોળાઈ રહેલું છે.

લાંબા વખતથી યુદ્ધનો 'નૈતિક અવેજ' શોધાતો આવ્યો છે. એ નૈતિક અવેજ કેળવણી જ છે એવું મારું માનવું છે. કારણ કે, તેને માટે કરવી પડતી ભરતીમાં સમાજના બધા વર્ગોએ પોતપોતાનો ફાળો આપી, નાયકો કે સૈનિકો પૂરા પાડવાના છે. અને તેમાં તાકાતદાર મનવાળા તેમ જ તાકાતદાર શરીરવાળા — એ બંને વસ્તુઓ છૂટી પાડી શકાય તેવી નથી જ — દરેક નાગરિકને જોડવાનું છે. મજૂર તેમ જ માલિક, ઉદ્યોગપતિઓ કે ધંધાદારીઓ, કળાકારો કે લેખકો, પાદરીઓ કે સામાન્ય પ્રજાજનો — બધાને જ તેમાં ભરતી થવાનું છે કે ભરતી કરવાના છે. રાજદ્વારી નેતાઓને પણ,

બીજાઓ લડતા હોય ત્યારે ઘેર રહીને બાણો કરવાની ટેવ કેળવી પડવાની છે જે વ્યવસ્થા, હિંમત, અને કુશળતા અત્યાર સુધી પુરુષો ઉપર જ આવિષ્કાર પામતાં તેમને હવે એક નવી જાતના યુદ્ધમાં દાખલવાના છે એ યુદ્ધ પણ પેલા યુદ્ધો કરતાં ઓછું મુશ્કેલ કે ઓછું જોખમભરેલું નથી જ, તથા તેમાં નથી જ સ્ત્રીઓ અને નથી પુરુષોને સૈનિક તરીકે નાગેવ થવું પડવાનું છે એ યુદ્ધ તે માનવજાતિના બે શત્રુ — અજ્ઞાન અને અણુઆવડત — તેમની સામેનું યુદ્ધ.

સામ્યવાદે જમીન, મૂડી, યંત્રો વગેરે 'ધનની ઉત્પત્તિના સાધનો'ને આખા સમાજની સમાન માલકીના બનાવવા ઉપર પોતાનું બધું લક્ષ કેન્દ્રિત કર્યું છે પરંતુ ધનની ઉત્પત્તિનું મોટામાં મોટું સાધન તો આત્મા વડે ચેતન બનેલું મનુષ્યનું શરીર જ, તથા તેના સહકાર વિના બીજાં બધાં સાધનો નિરર્થક પણ છે — તે વીના તરફ તો તેણે સંપૂર્ણ દુર્લક્ષ કર્યું છે, અને એ રીતે પોતાની નિષ્ફળતા વહોરી લીધી છે અથવા પ્રાપ્ત કરી છે કારણ કે જ્યાં સુધી મનુષ્યની સમાનતા ન સાધી, ત્યાં સુધી બીજી બધી વસ્તુઓની સમાનતા સાધવાનો પ્રયત્ન જ વ્યર્થ છે તકની સમાનતા 'આવકની સમાનતા' કે બીજી ગમે તેની સમાનતાની સાથે સાથે માણસની અસમાનતા ઊભરી શકે છે અને એમ ને એમ તો પેલી બધી સમાનતાઓ એ અસમાનતામાં જ પરિણામે મનુષ્યની સમાનતા સિદ્ધ કરવી — અને એ જ સમાનતા માટે લડવા જેવું પણ છે — એ કેળવણીનું કાર્ય છે તે સિદ્ધ કરવા માટે કેળવણીને આજની તેની પુસ્તકિયા શૃંખલાઓમાંથી મુક્ત કરવી જોઈએ, અને તેને આખા સમાજના ઘડતરવાળા એક સામાજિક સાહસ તરીકે હાથ ધરવી જોઈએ એ સિવાય આપણી સંસ્કૃતિને તેની આંતરિક છિન્નભિન્નતા અને અંતિમ વિનાશમાંથી બીજું કાંઈ બચાવી શકે તેમ નથી

અત્યાર સુધી જગતના મહાન રાષ્ટ્રોનું સંગઠન લડાયક સંસ્થારૂપે થતું આવ્યું છે એ સંગઠનનો બીજો કોઈ અવેજ ઊભો કર્યા વિના, તેને તોડી પાડવાના સીધા પ્રયત્નો જરૂર નિષ્ફળ જ નીવડે કારણ કે બીજો કોઈ અવેજ ઊભો કર્યા વિના સમાજને સંગઠિત કરનારા એ મુખ્ય પ્રયોજનનો નાશ કરવામાં આવે, તો સામાજિક સંક્ષોભ જ નહી રહે, અને જુદા જુદા ટુકડાઓ રૂપે વીખરાઈ ગયેલી પ્રજાઓ પરદેશી સાથે લડવાને બદલે આપસઆપસમાં જ લડી મરે. અર્થાત્ બાહ્ય નહેરો અટકતાં જતાં આંતરિક કલહ જ તીવ્ર બને આમ યુદ્ધનો અવેજ શોધી કાઢ્યા વિના યુદ્ધને નાબૂદ કરવું એ તો જગત ઉપર એક મહા આફત જ નોતરવા જેવું થાય કારણ કે તેને પરિણામે, સંગઠનના એકમાત્ર પ્રયોજનનો જ નાશ થવાથી અત્યારે જ સારી પેઠે નષ્ટ થયેલો માનવ અધઃપાત તેની છેલ્લી કક્ષાએ જઈ પહોંચે ગત મહાયુદ્ધ બાદ જ્યારે લાખો અને કરોડો સ્ત્રીપુરુષો રગસિયા જગતમાં પાછા ફર્યા, ત્યારે કેવી અવસ્થા ચોતરફ પ્રવર્તી રહી તે સૌ કોઈ જાણે છે કારણકે, તેઓ "મરવા તૈયાર થાઓ અથવા ન ણ કરનાર ભૂંડો તેજોવધ સહન કરો —એના તેમની ઉપર આવી પડેલા પડકા માંથી એક મ મુક્ત થઈ ગયા અને જેને માટે મરી શકાય અને તેથી જ જેને માટે જીવી શકાય —એવી કોઈ બીજી બાબત તેમને મળી નહી પરિણામે ગઈ કાલની વીરાંગનાઓ આજની ચાનાર ચપળાઓ બની ગઈ ગઈકાલના રણવીરો આજના ભાષણિયા નજરકારી નેતાઓ બની ગયા અને બાકીનો આમસમુદાય કા તો અળવળિયા મજૂરોનો વર્ગ બની રહ્યો કે બેકાર બની સરકારે આપેલા બેકારી-ભથ્થા ઉપર જીવવા લાગી ગયો માનવહૃદયમાં રહેલી પેલી વૃત્તિ કે જે હમેશા નાઈ ન ગાઈ ભક્ષ માટે ભૂખી જ રહેતી હોય છે તેને જે જગતમાં અત્યાર ખોરાક મળતો

ગમ્મત શાળા કોલેજોની દીવાલોની અંદર ચાલ્યા કરે છે, તે પ્રવૃત્તિ પરંતુ કેળવણી વિષેનો એ ખ્યાલ પડતો મૂકી આપણે તો એક અદ્‌ભુત રોમાંચક કર્મરૂપ, અથવા સમાજે નાણાં ખરચવાના મહા પરાક્રમરૂપ ગણતા થવું જોઈએ દરેક નાગરિકને તેમાં ખાસ લેવાદેવા હશે, અને તે પણ થોડા સમય પૂરતી નહીં, પણ આખા જીવન સુધી વ્યાપેલી તેનું ક્ષેત્ર વિશ્વવ્યાપી હશે, આદિથી અંત સુધી તે માણસનું સર્વાંગીણ ઘડતર કરવા મથતી હશે તથા તેનું ધ્યેય જ્ઞાનમંદિરને માત્ર ફરજોમાં પરિણમાવવાનું તથા તેને સામાજિક પ્રવૃત્તિના દરેક વિભાગમાં ઉત્તમતાની ઉપાસનામાં યોજવાનું હશે આ જાતની વ્યાપક કલ્પનામાં કેળવણી એ તો, તત્ત્વજ્ઞાનની જે ગહનમાં ગહન વસ્તુ છે આધ્યાત્મિકતાનો જે પરમ આદર્શ છે, અને તે લીનતાની જે અંતિમ કોટી છે, તેના ધામ સુધી જાય છે અને આજે પણ એ ધંધામાં પેસતા ઉત્તમોત્તમ કાર્યકર્તાઓ માટે તે એવી જ વસ્તુ છે કેળવણી એ પ્રમાણે શાળા કોલેજની વસ્તુ મટીને સામાજિક વસ્તુ બની જાય, ત્યારે જ તેને યુદ્ધના અવેજ તરીકે રજૂ કરી શકાય ત્યારે જ તે એવી વસ્તુ બને કે જેને માટે મરવું ઉચિત ગણાય અને તેથી તેને માટે જીવવું પણ યોગ્ય મનાય કેળવણીની એ વ્યાપક કલ્પનામાં ધંધાદારી શિક્ષકનું મોત, જગતમાં ચાલતા કામકાજ અને આનંદપ્રમોદ સાથે શાળા અને કોલેજોના જોડાણ સાદગીની એક કડીરૂપ બની જાય છે ભવિષ્યની શાળાઓ પહેલાં કદી નહીં સાંભળેલા હોય તેવા સૂરમાંથી ગૂંજતી હશે પણ એ ગુંજારવ ની સ' નહીં હોય

અત્યાર સુધી આપણે એવું માનતા આવ્યા છીએ કે, કેળવણી એ તો કેળવવા માટે આવેલા બાળકો કે મોટેરાના ટોળા ઉપર શિક્ષકો કે અધ્યાપકોના જાણકાર વર્ગે કરવાની લગતી વિશિષ્ટ ક્રિયા છે એ ક્રિયામાં બાળકો વગેરે તો એના જાણકાર

વર્ગ માટે ઉપરથી નિયત થઈને આવેલા કાર્યક્રમ મુજબ ઘાટ ઘડવા માટેનો 'કાચો માલ' જ બની રહે છે. જોકે, આમ બનવું એ, માત્ર બાળકોની કેળવણીનો સવાલ છે ત્યાં પણ, ઉચિત નથી, પરંતુ જ્યાં પુરુષ કે સ્ત્રીની સર્વાંગીણ કેળવણીની વાત વિચારવાની હોય છે, ત્યાં તો ઉપરની કલ્પનાને બદલવી જ જોઈએ, અને જેમ જેમ આપણે સ્વરાજ ભોગવતા સમાજના સ્વશિક્ષણની કલ્પના તરફ જતા જઈએ, તેમ તેમ તે કલ્પના વધારે ને વધારે અપ્રસ્તુત બનતી જાય છે. તેમાં તો આપણે બધાએ સક્રિયપણે સહભાગી બનવાનું હોય છે. એકાદ ક્ષણ આપણે શિષ્ય તરીકે નિષ્ક્રિય દેખાઈએ, તો તે બીજી ક્ષણોએ શિક્ષક તરીકે સક્રિય થવા ખાતર જ.

આપણે દૂરબીન તો ખરું વાપરતા આવ્યા છીએ, પરંતુ ખોટે છેડેથી! કેળવણીનો અર્થ કરતી વેળા આપણે બાળકો અને યુવાનોની કેળવણીને જ ધોરણ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ, અને પછી કેળવણીમાત્રને શાળા અને કૉલેજમાં ચાલતી પદ્ધતિઓના વિસ્તારરૂપ જ ગણી લઈએ છીએ. હું આ પુસ્તકમાં તેથી ઊલટે છેડેથી શરૂઆત કરવાનું સૂચવનારો છું. શાળા અને કૉલેજને જ કેળવણીમાત્ર અનુકરણ કરનારા કે વિસ્તારનારા આદર્શરૂપ માનવાને બદલે, હું તો એવો પ્રશ્ન કરવાનો છું કે, વ્યાપક સામાજિક કેળવણીની હારમાં શાળાઓ અને કૉલેજોની પ્રવૃત્તિઓને લાવી મૂકવા માટે તેઓમાં શા શા ફેરફારો કરવા જોઈએ? કેળવણીની આ વ્યાપક કલ્પનામાં સામાજિક કલ્પનાને જ મુખ્ય સ્થાન રહેશે, અને શાળાકીય કલ્પનાને ગૌણ સ્થાન રહેશે. અર્થાત્, હું તો સમાજના આધારસ્તંભરૂપ તેની જે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ — બધા ઉદ્યોગો દ્વારા વ્યક્ત થતી જાતમહેનત, અને બધી કામનાઓ દ્વારા પ્રગટ થતી ફુરસદ — તેમની સાથે કેળવણીનો ગાઢ સબંધ બાંધવાની વકીલાત કરું છું.

આજની કેળવણીનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો એક અર્થમાં એ બાબતનો સંબંધ તેમાં કલ્પાયેલો જ છે. આપણી અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિનું મૂળ ધંધાદારી શિક્ષણની કલ્પનામાંથી જ છે. તે પદ્ધતિને લખણી-ભૂંસણીને અને લખી-વાંચીને અમુક વખતે અગત્ય ધરાવતા સામાજિક જીવનમાં વધારેમાં વધારે અગત્યના ગણાતા ધંધાઓની તાલીમ આપવાને માટે જ યોજવામાં આવી હતી. તે વખતે શબ્દજ્ઞાન ગોખી પાદરીનો ધંધો કરવો એ જ મુખ્ય ધંધો ગણાતો હતો. અને પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીની આપણી અત્યારની કેળવણીની આખી પદ્ધતિ એ ધંધામાં પ્રવીણતા આપવાને અર્થે જ યોજવામાં આવી હતી. એ પદ્ધતિમાં પછીથી અસંખ્ય ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેની મુખ્ય રૂપરેખા તો હજુ તેના મૂળ નમૂના મુજબની જ રહી છે. હજુ પણ એ પદ્ધતિ એક એવા સમાજની ધંધાદારી આવશ્યકતાને અનુરૂપ છે કે જે હવે અસ્તિત્વમાં નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, અત્યારે જેને કેળવણી કહેવામાં આવે છે, તેનો ઘણો મોટો ભાગ — કેટલાક તો તેને ¾ જેટલો ભાગ કહે છે — વ્યર્થ જાય છે; કારણ કે તે જે જાતની સંસ્કારિતા ઉત્પન્ન કરે છે, તે અત્યારના સામાજિક જીવનને અનુરૂપ નથી. ભૂતકાળમાં એક વખત તે કાંઈક આવશ્યક પ્રયોજન સિદ્ધ કરતી હતી; પરંતુ અત્યારે તો તે કાંઈ જ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી કરતી; અથવા તો એવું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે કે જે ધાર્યા કરતાં ઘણું જુદું છે અને ઇચ્છવા લાયક પણ ભાગ્યે જ કહેવાય.

પૈસા કમાવામાં ઉપયોગી એવા ધંધાદારી શિક્ષણની હું અહીં વાત નથી કરતો, હું તો એવા ધંધાદારી શિક્ષણની વાત કરું છું કે જે, માણસને સમાજના સભ્ય તથા વિશ્વના નાગરિક બનવાના તેના અગત્યના ધંધાને માટે સર્વાંગીણ તાલીમ આપે. એને માટે તો પુસ્તકિયા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી પર વસ્તુની

જરૂર છ — જોકે તેમાં તેનો સમાવેશ થતો હશે ખરો. મેથ્યુ આર્નોલ્ડે સંસ્કારિતાની જે વ્યાખ્યા આપી છે કે, 'જે કાંઈ સર્વોત્તમ વિચારાયું છે કે કહેવાયું છે, તે જાણવું તે,' — તેના કરતાં કોઈ પર મસ્કારિતાની તેને માટે જરૂર છે — જોકે તેમાં તેનો સમાવેશ થતો જ હશે.

અત્યારની પદ્ધતિની મોટામાં મોટી ખામી એ છે કે, પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીની આપણી કેળવણીનો મોટો ભાગ — કદાચ ચારપંચમાંશ ભાગ — માત્ર પુસ્તકિયા જ્ઞાન આગળ તથા સાંભળેલી વાતો આગળ થોભી જાય છે; અને તેથી કરીને તેની દશા રેતી ઉપર રેડેલા પાણી જેવી થાય છે. અર્થાત્ તે વ્યર્થ જાય છે. અને તેનું કારણ એ છે કે, આજની સામાજિક જરૂરિયાતને તે અનુરૂપ નથી, જોકે એક વખત અમુક સમાજની જરૂરિયાતને અનુરૂપ તે હતી જ. આ મોટી ઊણપની સામે હું એ જાતની તાલીમ રજૂ કરવા ઇચ્છું છું કે જે સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવા અસંખ્ય પ્રકારોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારની કુશળતા સિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખતી હોય અને તેનું કારણ પણ એ છે કે, કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન જો અંતે કોઈ પ્રકારની કુશળતામાં પરિણમતું ન હોય, તો તેને અધકચરું જ ગણવું જોઈએ. એનાથી ખાલી પોપટિયા શબ્દો, ખોટા ભણતર, દંભ અને છીછરાપણું જ નીપજે, તથા તેવા જ્ઞાનવાળો માણસ સમાજ કે વિશ્વનો યોગ્ય સભ્ય કે નાગરિક ન જ નીવડી શકે

માણસ પોતાના સમાજનો યોગ્ય સભ્ય કે નાગરિક બની શકે તે માટે તો 'જીવનના સમર્થ વિવેચકો' ઉત્પન્ન કરવાના કેળવણીના અત્યારના આદર્શને બદલે, કુશળ કારીગરીના અસંખ્ય પ્રકારોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારવાળો કુશળ કારીગર તૈયાર કરવાનો આદર્શ પ્રસ્થાપિત થવો જોઈએ. જોકે આપણી આજની પેઢી કે જે 'જીવનની વિવેચના'ઓના ભાર

નીચે ગૂંગળાઈ ગઈ છે, પરંતુ પોતાના હાથનો ઉપયોગ ઝપાટાબંધ ખોતી જાય છે, તેને ગળે આ ઘૂંટડો ઊતરવો મુશ્કેલ છે.

આ બધી ચર્ચામાં એ વાત સતત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે, આ કંઈ સમાજની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિની ઉપયોગિતાનો જ પ્રશ્ન નથી; તેની પોતાની દૃષ્ટિએ પણ તેને વધુ ઉપયોગી બનાવવાનો પણ આ સવાલ છે. આપણે બીજી બધી બાબતોમાં યંત્રોના ગમે તેટલા ઋણી હોઈએ; પરંતુ જીવનની સૌથી વધુ એક કીમતી વસ્તુ એવી છે કે જે હંમેશાં હાથ-બનાવટની જ રહેશે. એ વસ્તુ તે માનવપ્રાણીનું સુખ. માણસને જે કાંઈ કામકાજ કરવું પડે તેમાં કુશળતા દાખવવા સિવાય સુખી થવાનો કોઈને માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. 'જીવનના સમર્થ વિવેચક'ને માટે પણ નહિ. સામાજિક તંત્રવ્યવસ્થા અથવા બહુમતીના મતનિર્ણય દ્વારા સુખની સામુદાયિક ઉત્પત્તિનું વ્યર્થ સ્વપ્ન આજે સંખ્યાબંધ લોકોને ભૂતની પેઠે વળગ્યું છે; પરંતુ એ માર્ગે તો દુઃખનો ડુંગર છે. અત્યાર આગમચ એ સ્વપ્ન આપણને એ દિશામાં દૂર સુધી ખેંચી પણ ગયું છે; અને હજુ તે આપણા ઉપર જે સત્તા ધરાવે છે, તે પોતે જ એ બીનાની એક મહત્ત્વની સાબિતીરૂપ છે, કે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિમાં કાંઈક ખામી છે. — ભલે પછી તેની બીજી કોઈ સાબિતી આપી શકાય તેમ ન હોય.

હું કેળવણીની જે સામાજિક કલ્પના રજૂ કરવા માગું છું, તેની સામાન્ય રૂપરેખા કંઈક આવી થાય: સમાજ-દૃષ્ટિએ કીમતી એવા ધંધાની મર્યાદામાં માણસને કુશળતાપૂર્વક ઉત્તમતાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની સર્વાંગીણ તાલીમ આપવી. હું આ પુસ્તકમાં એ જ વસ્તુની હિમાયત કરવાનો છું. હું ઉપરના વાક્યમાં આવેલા 'સર્વાંગીણ' શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂકું છું. મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી સાધવી હોય, તો

ભૂતકાળમાંથી ચાલ્યો આવતો એક હાનિકારક ભ્રમ સૌથી પ્રથમ આપણે તજવો પડશે. એ ભ્રમ એટલે, માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જેમ તેમ જોડાયલા અંશોનો બનેલો છે, એવું માનવાનો ભ્રમ. તે બેમાંથી પછી મનરૂપી અંશ જ દૈવી ગણી લઈ, તેનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે; પરંતુ શરીરને તો ઇહલૌકિક પાર્થિવ વસ્તુ માની, શરીર-વિજ્ઞાનીઓ કે વૈદો માટે પડતું મૂકવામાં આવે છે. એ ભ્રમને અનુસરવાનું છોડી આપણે તો વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર મનને એક અભેદ્ય એકમ માનીને, તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ માટેની યોજના ઘડવી પડશે

જ્યાં સુધી દરેક ભૂમિકાએ શરીરનો સહકાર ન સાધવામાં આવે, ત્યાં સુધી જ્ઞાનને કુશળતામાં પરિણત કરવાનું શક્ય બને નહીં. અને જ્યાં સુધી જ્ઞાન કુશળતામાં પરિણમે નહીં, ત્યાં સુધી તે અધકચરું જ રહે, તથા કેળવણી પોતે પણ અધૂરી રહે હલકી કોટીના શારીરિક વિકાસના પાયા ઉપર ઉત્તમ કોટીના માનસિક (કે ચારિત્ર્ય વિષયક) વિકાસની ઇમારત ઊભી કરવાનો ખ્યાલ રાખવો, એ એક વ્યર્થ હવાઈ તરંગ છે. ઑક્સફર્ડના એક પરદેશી રીડરે સાચું કહ્યું છે કે, શાળાના વ્યાખ્યાનના ઓરડામાં આપણ આપણા જુવાનોના મન એવી રીતે કેળવીએ છીએ કે જાણે તે બધાને પાદરી બનવાનું હોય, અને ફૂટબૉલના મેદાન ઉપર તેમના શરીર એવી રીતે કેળવીએ છીએ કે જાણે તે બધાને પોલીસ બનવાનું હોય. પરંતુ, શરીર કે મન એ બનેની કેળવણીમાંથી એકને પણ યથોચિત રીતે સિદ્ધ કરવી હોય, તો એ બનેની કેળવણી એકસાથે જ ચલાવવી જોઈએ.

આપણી આજની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ તો એ પ્રશ્નનો વિચાર જ કરતી નથી કે, સમાજને કઈ જાતનો પુરુષ કે સ્ત્રી જોઈએ છે. તેઓ તો જ્ઞાનની સામાન્ય

છાટ છાંટીને જ — અને તે પણ ઝીલનારાની યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કર્યા વિના — સતોષ માને છે કેટલીક 'પબ્લિક' રહેતો અમુક જાતનો માણસ તૈયાર કરવાને ઇરાદે પોતાનું કામ કરતી હોય છે, અને તેટલા પૂરતું તેમનામા એક પ્રકારનું જોમ પણ હોય છે. પરંતુ તેમના અભ્યાસક્રમ તરફ નજર કરો તો જણાશે કે, જૂના જમાનામાં જે જાતનો સદ્‌ગૃહસ્થ તૈયાર કરવામાં આવતો હતો, તેની જરૂરિયાતો વિચારીને ઘડવામાં આવેલો અભ્યાસક્રમ જ તેમા પ્રાધાન્ય ભોગવતો હોય છે અત્યારે જે જાતનો માણસ જોઈએ છે તેની, અરે 'સદ્‌ગૃહસ્થ'ની જરૂરિયાતોની સાથેય, તેનો કશો સબધ નથી અત્યારે તો તે અભ્યાસક્રમ વિવિધ વિષયોના અત્યાચારી ખડોળરૂપ જ બન્યો છે. તેમાં શરીરની કેળવણી મનની કેળવણીથી વિખૂટી પડી ગયેલી છે, તેમ જ તેના 'વિષયો' પણ એકબીજાથી વિરોધી પ્રયોજનવાળા છે એટલુ જ નહીં, પણ આજનો જમાનો જે જાતનો માણસ માગે છે તેની સાથે કશી લેવાદેવા વિનાના છે એ જ અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓની આવશ્યકતા અનુસાર પાતળો થતો થતો પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે પ્રૌઢ શાળાઓ સુધી પણ ચાલ્યો આવે છે. પરિણામે, તેમાંનો મોટો ભાગ નિરર્થક નીવડે છે તેનાથી નીપજતી 'સંસ્કારિતા' ઉપરથી લાદવામા આવેલી હોઈ, વિજાતીય હોય છે, મુદ્દા વિનાની હોય છે, તથા તેના સ્વાભાવિક મૂળ જનસમુદાયના જીવનમા નખાયેલા ન હોવાથી, તેનુ જે ફળ આવે છે તે — જો કોઈ ફળ આવતુ જ હોય તો — જેટલુ લાભદાયક હોય છે, તેટલુ જ હાનિકારક પણ હોય છે

લોકશાસનમા રહેલા આતરિક જોખમો ટાળવાનો એકમાત્ર તથા પૂરતો ઉપાય જ્ઞાનનો પ્રચાર છે, એ માન્યતા અત્યારે તો કેળવણીકારોના મુદ્રાલેખરૂપ બની ગઈ છે આ પુસ્તકમા હું તે માન્યતાનો વિરોધ કરવાનો છુ એક બાજુ મતાધિકારનો

વિસ્તાર કરવાથી અને બીજી બાજુ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાથી આપણે તે દરેકમાં રહેલાં જોખમોનો, એકબીજાના સંબંધથી ઉતાર કરી શકીશું અને પરિણામે સુફળ નિપજાવી શકીશું, એવું માની લેવામાં આપણે ભારે ઉતાવળ કરી છે. અત્યારે જે વસ્તુસ્થિતિ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ માન્યતા ખોટી સિદ્ધ થઈ છે. કારણ કે, અત્યારે તો એક બાજુ રાજકારભારમાં હિંમતનો અભાવ, અને બીજી બાજુ મતદારોમાં બેકારી-બધ્ધાની ભૂખ – એ બે વિચિત્ર તથા કારમી અસરોનું જોડાણ આપણી નજરે પડે છે. સમાજશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ગમે તેટલો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, તથા તેને પાતળું કરી કરી તેને ગમે તેટલું ગળે ઊતરી જાય તેવું બનાવવામાં આવ્યું હોવા છતાં, લોકો તો હજુ જૂના રોમની વસ્તી જેટલા જ વ્યવસ્થિત રીતે ઊંધે માર્ગે દોરી શકાય તેવા રહ્યા છે. અને આપણા રાજકીય નેતાઓ (તેમાંના કેટલાક તો ખરા જ) પોતાની આસપાસ સામુદાયિક પાયા ઉપર એ વસ્તુ ચાલતી જોતા હોય છે, છતાં તેમાંના એકની પણ એવું કહેવાની હિંમત નથી કે, 'આ બદવસ્તુ અટકવી જોઈએ.' કોઈ તેમ કરવા જાય તો તેની રાજકીય કારકિર્દીનો અંત જ આવે.

જૂના જમાનામાં, પરમ જ્ઞાન અનધિકારી પુરુષને કાને જતું રોકવામાં આવતું, તથા જેણે કપરી કસોટીઓમાંથી પાર ઊતરીને સાબિત કરી આપ્યું હોય કે, એ જ્ઞાન મેળવવાને તથા તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાને પોતે લાયક છે, તેવા અધિકારી પુરુષને જ તે જ્ઞાન આપવાની રીત હતી. તેમાં ભારે ડહાપણ રહેલું હતું. એ પ્રાચીન ડાહ્યા પુરુષોને પૂછ્યું હોય તો તેઓ તરત જ કહે કે, અધિકાર જોયા વિના ફાવે ત્યાં જ્ઞાન વેરવું એ તો સામાજિક વિનાશ નોતરવાનો ચોક્કસ ઉપાય છે. છતાં આપણે આજે એમ જ કરીએ છીએ. એક સાદો દાખલો જ

હો. આજે આપણે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોમાં વગર વિચાર્યે સંતતિ-નિયમનના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ છીએ, તે સ્ત્રીપુરુષોમાંનો મોટો ભાગ શારીરિક દૃષ્ટિએ હલકી કોટિનો ગણી શકાય તેવો હોય છે, અને તેથી તેઓ કામભોગને પ્રેમમાં રૂપાંતરિત કરવાને બદલે પ્રેમને કામભોગમાં રૂપાંતરિત કરે એવો સંભવ વધારે હોય છે. આપણા કરતાં તો પેલા જંગલી લોકો સારા કે જેઓ એ બધા રહસ્યનું ઉદ્‌ઘાટન જુવાન સ્ત્રીપુરુષ આગળ કરતા પહેલાં તેમની ચામડી ચિરાઈ જાય તેવી રીતે ફટકારીને તેમની કપરી કસોટી કરી લેતા, અને જેઓ એ કસોટીમાંથી એક ઊંહકારો પણ ભણ્યા વિના સહનશીલતા અને આત્મનિગ્રહ દાખવીને પાર ઊતરે, તેમને જ એ મંત્રરહસ્ય સંભળાવતા.

તેથી મારો એવો આગ્રહ છે કે, જ્ઞાનનો પ્રચાર લાયકાતની કેળવણીની સાથે જ ચાલવો જોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે, આપણે સ્ત્રી કે પુરુષની સર્વાંગીણ કેળવણીનો વિચાર કરવો જોઈએ, તથા તે પણ અમુક શરૂઆતનાં વર્ષો પૂરતી જ નહીં, પણ છેવટ સુધી ચાલ્યા કરનારી કેળવણીનો. નહીં તો, કોઈ બાળક કે પ્રૌઢને લાયક બને ત્યાં સુધી કેળવ્યા બાદ બીજે અઠવાડિયે જ નાલાયક બનવા જગતમાં છૂટો મૂકવાનો અર્થ જ શો છે?

૩

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી—૧

સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલો મનુષ્ય કેવો હોય? તથા તેનું વર્ણન કયા શબ્દોમા કરી શકાય?

સૌથી પ્રથમ તો, માનવજાતે એકત્રિત કરેલો સમગ્ર જ્ઞાનભંડાર તેણે પ્રાપ્ત કર્યો હોય પરંતુ તેણે જો એટલું જ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તો તે અર્ધે રસ્તે જ પહોચ્યો કહેવાય તેના વિપુલ જ્ઞાનભંડાર ઉપરાંત તેણે તે જ્ઞાનને અમલમા મૂકવાની અમોઘ આવડત મેળવી હોવી જોઈએ. ઘણી વાર આપણને જ્ઞાન અને બિન-આવડત જ ભેગાં રહેતા જોવા મળે છે. આપણને થતી મોટામા મોટી હાનિઓમાની ઘણીના મૂળમા આપણું અજ્ઞાન હોવાને બદલે આપણી બિન-આવડત જ રહેલી હોય છે. એવુ કહેવામા આવે છે કે, થોડા જ્ઞાનનો ઉપાય વધારે જ્ઞાન છે પરંતુ એ કથનની પૂરેપૂરી વાસ્તવિકતા વિષે મને પોતાને શકા છે. જ્ઞાનનો અર્થ જો માત્ર 'માહિતી' થતો હોય, તો તો એ કહેવત બરાબર છે પરંતુ સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલો માણસ પોતાના જ્ઞાનના પ્રમાણમા વિશ્વાસપાત્રતા, હિંમત, લગન અને કુશળતાની બાબતમા પણ પૂરો હોય તેની કાર્યશક્તિ ઘણી ભારે હોય તથા તેનામા બીજા પણ એવા અનેક ગુણો હોય, કે જે વધુ માહિતી મેળવવામાત્રથી તેને પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકે આમ, સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલા મનુષ્યનુ વર્ણન એટલે વસ્તુતાએ દેવનુ વર્ણન

એક બીજો મુદ્દો પણ છે કે જેના તરફ કેળવણીકારો સામાન્ય રીતે દુર્લક્ષ કરે છે. સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલો મનુષ્ય પૂરેપૂરા કેળવાયેલા મન ઉપરાંત પૂરેપૂરા કેળવાયેલા શરીરવાળો પણ હોય. કેળવાયેલા શરીરનો અર્થ માત્ર આરોગ્ય અને તાકાત ઉપરાંત ઘણો વધારે છે, જોકે તેમાં તે બન્નેનો સમાવેશ તો થાય જ છે. માત્ર આરોગ્ય અને તાકાતનો તો નથી જ્ઞાનની પેઠે ગંભીર દુરુપયોગ પણ થઈ શકે. પરંતુ કેળવાયેલું શરીર આરોગ્ય અને તાકાત ધરાવતું હોવા ઉપરાંત તે મન ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂવાળું હોય તથા તેમનો ઉપયોગ તે સહુ જ કરકસરથી તથા 'સુંદર રીતે' કરતું હોય. અર્થાત્ તે તેના માલિકને તેમ જ તેને જોનાર સૌને આનંદનું કારણ થઈ પડતું હોય. કોઈ પણ શહેરના રસ્તાઓમાં રોજગાર અર્થે ફરતા મનુષ્યોનું તમે નિરીક્ષણ કરશો તો તમને નીરોગી દેખાતાં શરીર તો ઘણાંય જોવા મળશે અને તેમાંનાં ઘણાં તો પહેલવાની કહી શકાય તેવાં પણ હશે. પરંતુ તે બધાંમાં 'કેળવાયેલાં' કહી શકાય તેવાં શરીર તમને ક્વચિત્ જ મળશે. તેવાં બિનકેળવાયેલાં શરીરોમાં કેળવાયેલાં મન રહે છે એવું કહેવું એ વદતો વ્યાઘાત જેવું છે. આપણાં મોટાં શહેરોમાં વસતા લોકોનાં એ બધાં શરીરોને કારણે આજે આપણી સંસ્કૃતિ ભારે અનિષ્ટો સહન કરી રહી છે. એ અનિષ્ટોને ગમે તેટલી 'વ્યાખ્યાનમાળાઓ'ની યોજનાઓ વડે દૂર નહિ જ કરી શકાય. ભલે પછી તે વ્યાખ્યાનમાળાઓ આપવા માટે તમે સ્વર્ગમાંથી દેવોને પકડી લાવો. તેવાં શરીરવાળા લોકોને આપવામાં આવતી માનસિક કેળવણી વ્યર્થ જ જાય છે, કારણ કે તેને જીરવવા જેટલી તાકાત તે શરીરોમાં કેળવવામાં આવી હોતી નથી.

થોડા દિવસ ઉપર કારખાનાઓ, તકલાદી મકાનો, કદરૂપી જાહેરખબરો, અને એવી બધી બેડોળ વસ્તુઓના જોરદાર થવા લાગેલા આક્રમણમાંથી આપણા દેશની સુંદર નિસર્ગભૂમિને

બચાવવાની યોજનાઓનો વિચાર કરવા એક સભા બોલાવવામાં આવી હતી. તેમાં એક વક્તાએ ઉચ્ચારેલું વાક્ય મારા મનમાં સચોટ ઠરી ગયું છે. તેણે કહ્યું કે, જ્યાં સુધી તમે તમારા દેશમાં સુંદર લોકો ન વસાવો, ત્યાં સુધી તમારા દેશને સુંદર ન રાખી શકો. આટલું કહીને તેણે 'સુંદર લોકો' એ શબ્દોની સમજૂતી આપી. તેના અભિપ્રાય મુજબ, 'સુંદર લોકો' એટલે એવા લોકો કે જેમનાં શરીર તેમના મન જેટલાં જ કેળવાયેલાં હોય: અર્થાત્, જેમની આંખ સૌંદર્યને નીરખી શકે તથા તેની કદર કરી શકે તેવી હોય, જેમના કાન સુરેલ સ્વરો સાંભળવાને અને બેસૂર સ્વરો સહન ન કરવાને ટેવાયા હોય; જેમના હાથ સુંદર કારીગરી કરી શકતા હોય, તથા જેઓ સર્વાંગે — અર્થાત્ મનથી તેમ જ શરીરથી — સત્ય, સૌંદર્ય અને શ્રેયને માર્ગે સર્જન કરવાને ટેવાયા હોય.

જેનું શરીર પણ મન જેટલું જ કેળવાયેલું નથી, તેવા મનુષ્યને પૂરો કેળવાયેલો કહી શકાય જ નહીં. અને તે કારણે જ મને પોતાને કેળવણીની હજુ કેટલી બધી જરૂર છે તેનું ભાન મને નિરંતર રહે છે. મારી પોતાની કેળવણી કઈ બાબતમાં અધૂરી રહી છે, તે હું હવે બરાબર જોઈ શકું છું. મારાં માબાપને થયેલા ખર્ચની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તો, તે કેળવણી બહુ સારી હતી એમ જ કહેવું જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યની 'સર્વાંગીણ' કેળવણીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે દયાજનક રીતે છેક જ અધૂરી ગણાય. આપણા કેળવણીકારોને મનુષ્યના ભાગલા પાડી નાખીને જ પોતાનું કામ કરવાની આદત પડી છે, અને તેથી તેમની આખી પ્રક્રિયા તૂટક જ હોય છે. સૌથી પ્રથમ તો કેળવણીને જુદા જુદા 'વિષયો'માં ભાગી નાખવામાં આવે છે; પણ તે બધાનું એકીકરણ કરે એવો કોઈ વ્યાપક હેતુ તેમની પાછળ હોતો નથી. અત્યારે હવે જ્યારે હું ભૂતકાળમાં નજર કરું છું, ત્યારે મને તરત જ દેખાય છે કે, કેટલાક વિષયો

તો અમારે માટે 'વસ્તુધન્ય' જ હતા. નરી પુસ્તકિયા કે માત્ર સાંભળેલી બાબતોની અલગ અલગ ગૂંડીઓ જેવા તે વિષયો ટોપલાની માફક અમારા મનમાં ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષકોનો એક વર્ગ શાળાના ઓરડામાં અમારાં મનને તાલીમ આપતો; અને બીજો વર્ગ કે જે નર્યો અણઘડ હતો, તે અખાડામાં કે રમતના મેદાનમાં અમારા શરીરને તાલીમ આપતો. એક ત્રીજો સદ્‌ગૃહસ્થ કે જે ધર્મશિક્ષક કહેવાતો, તે અમારા ચારિત્ર્યને કેળવતો, અને માનવામાં મુજબ, અમારા આત્માઓની સંભાળ રાખતો. પરંતુ તે વર્ષોમાં એકબીજાનું હરગિજ નહોતું. માનસિક ખાતું, શારીરિક ખાતું, ચારિત્ર્યખાતું કે આધ્યાત્મિક ખાતું — એ બધાં ખાતાં વચ્ચે કશો જ સંબંધ નહોતો. શાળાના વર્ગો, રમતનાં મેદાનો, અને ધર્મપીઠ એ ત્રણે એકબીજાને મદદ કરવાને બદલે એકબીજાને નડતર કરતાં હતા. આ બધી તૂટક પ્રક્રિયામાં એક જ બીના પ્રત્યે સળંગ દુર્લક્ષ કરવામાં આવતું, અને તે એ કે, વાસ્તવિક મનુષ્ય કે વાસ્તવિક બાળક તો મન, શરીર, ચારિત્ર, અને આત્મા — એ બધાનો મળીને બનેલો છે. પેલા વ્યાખ્યાતાએ વર્ણવ્યા મુજબ 'સુંદર' મનુષ્ય તૈયાર કરવાની દૃષ્ટિએ અમને કેળવવાનો પ્રયત્ન જ નહોતો કરવામા આવતો. અમે વર્ગમાં, મેદાનમા કે દેવળમાં જે કાંઈ ટુકડા તૂટક તૂટક શીખ્યા હોઈએ, તેમને અમારાથી બને તેટલા સાંધી લઈ, તેમનું એકીકરણ કરવાનું કામ અમારા ઉપર જ છોડવામા આવ્યું હતું. અમારામાના ઘણા એ એકીકરણ સાધવામા નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

'સુંદર માણસો' તૈયાર કરવા, એ જ કેળવણીનો અંતિમ આદર્શ હોવો જોઈએ. અલબત્ત, 'સુંદર માણસો' એ શબ્દો અહીં તેમના સાચા અર્થમા જ સમજવાના છે; કારણ કે એ શબ્દો ખોટા અથવા ઉપરચોટિયા અર્થમા સમજવાનો બહુ સંભવ છે, બાકી, કેળવણીનું લક્ષ શું હોવું જોઈએ એ વસ્તુ

દર્શાવવા માટે એ શબ્દો મારી જાણના બીજા કોઈ શબ્દો કરતા વધુ યોગ્ય છે. અત્યાર સુધી એ લક્ષ, પૂરતી સ્પષ્ટતાથી, આપણા ખ્યાલમા જ આવ્યુ નથી ધરતીના તળ ઉપર સુંદર મનુષ્યોની સખ્યા વધારવી, આપણી જન્મભૂમિમા તેઓની જ વસ્તી કરી મૂકવી, અને બીજા દેશોને પણ તેમની ભૂમિમાં એવુ કરવામા મદદ કરવી — એ વસ્તુને હું કેળવણીના અતિમ પ્રયોજન તરીકે રજૂ કરુ છુ, આપણા અન્ય ગૌણ પ્રયોજનોએ તે બિંદુએ જ પહોચવાનુ છે

કવિએ કહ્યું છે કે, "તમામ કુદરત કેવી મનોરજક છે! માત્ર માણસ જ દુષ્ટ છે" આપણે તેથી પણ આગળ જઈને કહેવુ જોઈએ કે, જ્યા સુધી કુદરતમા વાસ કરનાર માણસો દુષ્ટ હોય, ત્યા સુધી કોઈ કુદરતી સૌદર્ય વસ્તુતાએ આનદ અર્પી શકે નહીં આપણે આપણી આજુબાજુના તમામ માણસોને દુષ્ટ હોવાને કારણે ધરતીના તળ ઉપરથી હાંકી કાઢીએ તોપણ, આપણે પોતે 'સુદર' નહીં હોઈએ તો, કુદરતનુ સૌદર્ય આપણી નજરે ચડવાનુ જ નથી દુષ્ટ માણસ તેમા સૌદર્ય દેખી શકવાનો જ નથી બહુ તો તે તેના તરફ નજર ફેકશે, કે તેના સામુ તાકી રહેશે, કે તેનો ફોટોગ્રાફ લેશે, કે તે વિસ્તારમા તે પોતાની મોટરમા સારુ માઈલની ઝડપે દોડી વળશે, પણ તેની નજરે તે સ્થળનુ સૌદર્ય તો નહીં જ ચડે જેવુ સૌદર્યની બાબતમા છે તેવુ જ સત્યની બાબતમા, શ્રેયની બાબતમા, કે બીજી બાબતોમા પણ છે આપણે આપણા સમગ્ર વ્યક્તિત્વથી ઉત્તમ ન હોઈએ તો અમે તેવી શ્રેષ્ઠ ઉત્તમતાઓ પણ આપણ માટે ઉત્તમ નહીં રહે

એમ પણ કહેવામા આવે છે કે, માણસનુ ચારિત્ર્ય તેની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ અને સજોગો વડે ઘડાય છે વિકાસવાદનો આ તો સામાન્યમા સામાન્ય સિદ્ધાત છે તેમા સત્યાશ જરૂર છે, પરતુ તે સપૂર્ણ સત્ય નથી. એ સિદ્ધાત

એવી જનાનાઓ એમાં રહેલા એક મુદ્દા પ્રત્યે ઘણી વાર દુર્લક્ષ કરે છે કે, કોઈ પણ માણસની બાહ્ય પરિસ્થિતિનો સૌથી વધુ સક્રિય તથા અસરકારક ભાગ તેના સમાનધર્મી સહબંધુઓનો જ બનેલો હોય છે તેની પરિસ્થિતિનો બીજો કોઈ અંશ તેના ઉપર આટલી નિકટતાથી, નિરંતર તેમ જ અસરકારક રીતે ક્રિયા નહીં કરતો હોય તેવી જ રીતે સામો તે પોતેય તે બધા ઉપર તેવી જ અસર પહોંચાડનાર પરિસ્થિતિનો અસરકારક અંશ છે આ વસ્તુ સહેલાઈથી લક્ષ બહાર રહી જાય છે

એનો અર્થ એ થયો કે, નિર્જન સ્થળમાં કોઈ માણસ સુંદરતા નહિ દાખવી શકે પોતાની આસપાસના માણસો જો દુઃખી હોય, તો જેમ કોઈ માણસ સુખી ન થઈ શકે, તેમ માણસની આજુબાજુના લોકોનો મોટો ભાગ જ્યાં સુધી અસ્થિર, અવ્યવસ્થિત કે ગોઝારું જીવન જીવતો હોય, ત્યાં સુધી સંગઠન અને સ્વ-સંયમનમાંથી નીપજતું સૌંદર્ય — કે જે, સુંદર મનુષ્યનો આત્મા છે, — તે સિદ્ધ થવું પણ અશક્ય જ છે પોતાની મરજી ન હોવા છતાં મનુષ્ય પોતાની આસપાસની અવ્યવસ્થા અને હીનતાના પ્રવાહમાં સપડાય છે જ તેના જીવન ઉપર આજુબાજુના બેસૂરા જીવનના પડઘા પડે છે જ. આજનું માનવજીવન કેવું સંક્ષુબ્ધ તથા અવ્યવસ્થિત બની ગયું છે તે બધા જ જાણે છે, અને જ્યાં સંક્ષોભ તથા અવ્યવસ્થા છે, ત્યાં સૌંદર્ય હોવું સંભવિત નથી.

• આ બાબતમાં આપણે કેળવણીકારોએ શું કહેવાનું છે? મને લાગે છે કે, આપણે તો આપણો ગુનો કબૂલ જ કરી લેવાનો છે અત્યારે જે વસ્તુસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેને માટે આપણે જ મોટે ભાગે જવાબદાર છીએ. અલબત્ત, આપણે તેને જાણીબૂજીને ઊભી કરી નથી કે તેમાં વધારો કર્યો નથી, પરંતુ આપણે તેને ઊભી થતી અટકાવવા માટે પણ કાંઈ જ કર્યું નથી જ્યારથી કેળવણી સાર્વત્રિક બની છે, ત્યારથી

આપણા હાથમા પરિસ્થિતિની વડી ચાવી આવી ગઈ છે, પરતુ તે કૂચીનો ઉપયોગ કરવા માટે જે દૃષ્ટિ જોઈએ અને જે આવડત જોઈએ, એ આપણામા નથી મનુષ્ય જાણે મન, શરીર, ચારિત્ર, જીવાત્મા વગેરે છૂટા છૂટા ટુકડાઓનો બનેલો હોય, એમ ગણીને આપણે ચાલતા છીએ એટલુ જ નહિ, તે ટુકડાઓના પણ જુદી જુદી શક્તિઓ અને વૃત્તિઓરૂપે કોણ જાણે પાછા કેટલાય પેટાવિભાગો આપણે પાડયા છે. અને માણસ જાણે તેમાનો કોઈ પણ એક ટુકડો જ ન હોય, તેમ ગણીને આપણે લોકોને કેળવણી આપી છે પરતુ એ બધા ટુકડાઓ જેના વિના અર્થહીન બની જાય છે, તે આખા — વાસ્તવિક — મનુષ્યની કેળવણી પ્રત્યે આપણે દુર્લક્ષ જ કર્યું છે એને કારણે લોકોને આપણે એવી સ્થિતિએ લાવી મૂકયા છે કે જ્યા આધ્યાત્મિક અગાઉ તા તેમના ઉપર ચઢી જ વાગે

આપણે આપણી ભૂલની કબૂલાત જ કરીને બેસી રહેવાનું નથી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ આપણ કરવુ જોઈએ, અને પછી તેની સુધારણા કરવી જોઈએ તેને માટે પ્રથમ તો આપણે આપણી પોતાની કેળવણી હાથ ધરવી જોઈએ મારી એવી સૂચના છે કે, આપણે સર્વાંગ માનવની કલ્પના નજર સામે રાખતા શીખવાથી જ શરૂઆત કરીએ, અને બાળક તરીકે તેની કેળવણીના પ્રથમ પગથિયાથી માંડીને, પ્રૌઢ તરીકેની તેની કેળવણીના છલા પગથિયા સુધી તેનો ધ્યાન ક્ષણવાર પણ ન ભૂલીએ મનુષ્યના અનેક પેટાવિભાગો પાડી દઈ, તેમાથી ગમે તેને વાસ્તવિક મનુષ્ય માની લઈને આપણે ચાલતા કરીએ, ત્યા સુધી આપણે સપૂર્ણ મનુષ્ય, કે જે હમેશા 'સુંદર' મનુષ્ય હોય છે, તેને ઊભો કરવાને બદલે, છૂટા છૂટા સમડના અવયવોનુ ઝૂમખુ જ ઊભુ કરીએ છીએ તેમાથી ઈશ્વરને પણ પોતાની પ્રતિકૃતિરૂપ રચેના માનવને શોધતાં

મુશ્કેલી પડે ' એટલે આપણે પ્રથમ પગથિયા તરીકે સર્વાંગ મનુષ્ય તરફ જ આપણા વિચારોને વાળતાં શીખીએ, અને તેને અથવા તેની કલ્પનાને કેળવણીની આખી વસ્તુનો ધ્રુવતારો માનીને ચાલીએ, તથા એ રીતે ધરતીના તળ ઉપર 'સુંદર મનુષ્યો ' વધારવાનો પ્રશ્ન પણ અશે હલ કરીએ.

૪

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી—૨

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ આવ્યા કે, ઘણી વાર કેળવણીમાં આપણે મનુષ્યના સ્વરૂપ વિષેની આંશિક કલ્પનાથી જ ચાલીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે મનુષ્ય વિષે સર્વાંગસંપૂર્ણ ખ્યાલ આપણે મેળવવો ક્યાંથી?

એ પ્રશ્નનો જવાબ જો આપણે માનવજીવનને લગતાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો એક પછી એક તપાસીને મેળવવા જઈશું, તો આપણને હરગિજ મળવાનો નથી. જેમકે, પ્રથમ આપણે પ્રાણીવિજ્ઞાન તપાસી લઈએ, પછી શરીરવિજ્ઞાન, પછી મનોવિજ્ઞાન, પછી સમાજવિજ્ઞાન — એમ બધાં શાસ્ત્રો તપાસી લીધાં, તેમાંથી મળતી માહિતીનો સરવાળો કરીએ તો મનુષ્યના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપણને મળી જાય, એમ બનવું અશક્ય છે. એ તો, અનેક વાજિંત્રોના સૂર મળીને નીપજતા સંગીતનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવા, પ્રથમ આપણે એક એક વાજિંત્રને જુદું જુદું સાંભળી લઈએ, તેના જેવું થાય. તેને માટે તો આપણે બધાં સાજ એક સાથે જ સાંભળવાં જોઈએ. મનુષ્યની બાબતમાં પણ તેમ જ છે. શરીરવિજ્ઞાન મનોવિજ્ઞાન વગેરે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી એકઠા કરેલા ટુકડાઓ એકબીજા સાથે સાંધીને કે ચોંટાડીને મેળવેલી મનુષ્યવિષેની કલ્પના લઈને આપણે તેની કેળવણી ચલાવવા જઈએ, તો ભારે છબરડો જ વાળી મૂકીએ. આજે આપણામાંના કેટલાક નેતાઓ તેમ જ કરે છે. આપણને તો માનવજીવનને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોનો સમન્વય જોઈએ છે, અને તે જ વસ્તુ આપણને હજુ મળી નથી.

અર્વાચીન મનુષ્યને પૃથક્કરણ કરવાનું હોય છે, ત્યારે તે ભારે કુશળતા દાખવે છે — તેની હાલની તમામ કેળવણીનો ઝોક તે જ દિશામાં છે પરંતુ, જ્યારે તેને સમન્વય કરવાનો આવે છે, ત્યારે તેનું અણઘડપણ દેખાઈ આવે છે જાણે સમન્વયની આવડત જ તે ખોઈ બેઠો છે, જાણે તેની કેળવણીએ તેને તે વસ્તુ શીખવી જ નથી. પૃથક્કરણમા જ તે પાવરધો છે કોઈ વસ્તુના ટુકડા કરી નાખી, તે દરેક ટુકડાને નીરખવામા તેની તોલે આવી શકે તેવુ કોઈ અત્યાર સુધીમા થયુ નથી. પરંતુ તે ટુકડા તેને ફરી ગોઠવી આપવાનું કહો તો તેની અક્કલ બહેર મારી જાય છે

તેમાય જ્યારે, આખા જગતમા જગતથી જ બીજે નબરે મૂકી શકાય એવા સમન્વયના સૌથી વધુ આશ્ચર્યજનક નમૂનાઓરૂપ પોતાની જાત અને પોતાના માનવબધુઓનો તે વિચાર કરતો હોય છે, ત્યારે તે જેવા ગોથા ખાય છે, તેવા તે બીજે ક્યાય ખાતો નથી હોતો તેને જો માત્ર શરીરનો જ વિચાર કરવાનો હોય, તો તો તે પોતાના પ્રાણીવિજ્ઞાન અને શરીરવિજ્ઞાન વડે પહેલે નબરે આવે, તેમ જ જો તેને માત્ર મનનો જ વિચાર કરવાનો હોય, તો તે પોતાના માનસશાસ્ત્ર વડે કદાચ તેથી ઊતરતે પરંતુ ઉપલે નબરે જ આવે પરંતુ, તેને તે ત્રણે વિજ્ઞાનો એકઠાં કરી, શરીર અને મનવાળા સમન્વિત મનુષ્ય વિષે કોઈ પૂછો, તો ઘણુખરુ તો તમે શુ પૂછો છો તે જ તે નહીં સમજી શકે જાણે તેના મગજમા તે ખ્યાલ ઘુસાડવા માટે તેના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાની જ જરૂર ન હોય ! સમન્વિત વસ્તુનો વિચાર કરવાની બાબતમા પ્રાચીનો[1] અર્વાચીન મનુષ્યને ક્યાય પાછો પાડી દે છે તેઓની પાસે વસ્તુનું સમગ્ર સમન્વિત સ્વરૂપ પકડી લેવાની ખાસ ઇંદ્રિય હતી સમન્વયની બાબતમા તેઓ એક્કા હતા અર્વાચીન મનુષ્ય જો પોતાની પૃથક્કરણ

૧ મૂળમા પ્રાચીન ગ્રીક લોકોની વાત છે.

કરવાની શક્તિની સાથે પ્રાચીનોની સમન્વય કરવાની શક્તિ મેળવી શકે, તો આપણે બધા જેનાં સ્વપ્નો સેવીએ છીએ તેવો સંપૂર્ણ મનુષ્ય તે બને. એક દિવસ તે તેવો જરૂર બનશે એની મને ખાતરી છે આ બધુ યોગક્ષેમ ચાલતુ પૃથક્કરણ ભવિષ્યમાં આવનાર મહાન સમન્વયની પૂર્વભૂમિકારૂપ છે; અને જ્યારે મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણીએ પોતાનુ કામ પૂરુ કર્યું હશે, ત્યારે તે સમન્વય જરૂર આવશે

પ્રાચીનોની મુશ્કેલી તેમના પૃથક્કરણના દારિદ્રયમા રહેલી હતી. તેમના સંગીતનો સાજ બહુ કગાળ હતો. તેમના વાજિંત્ર બહુ પ્રારંભિક દશાનાં, તથા મનુષ્યજીવનનુ સંપૂર્ણ સંગીત પ્રગટ કરવાને પૂરતા ન હતાં. પરંતુ જે બાબતમા તેઓ ગરીબ હતા, તે બાબતમા આપણે સારી પેઠે તવંગર છીએ: પૃથક્કરણ-પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત કરેલા આપણા ભૌતિક શાસ્ત્રો વાજિંત્રોના એવા મોટા સમુદાયરૂપ છે, કે જેને માટે ગંધર્વરાજ પોતે પણ મગરૂર થઈ શકે જ્યારે તે બધા વાજિંત્રો એકસાથે સૂરની મિલાવટ કરતા શીખશે, ત્યારે જે સંગીત પેદા થશે, તે જગતને માટે અપૂર્વ જ હશે.

એક ભારે દાખલો લઈએ વસ્તુઓ વચ્ચે 'ભૌતિક' અને 'આધ્યાત્મિક' એવો ભેદ બધાને સુપરિચિત છે. એ ભેદ પૃથક્કરણે જ પેદા કર્યો છે દુનિયાને તે અધવચથી મોંમરથી ચીરી નાખે છે એક બાજુ જડ જગત રહી જાય છે, અને બીજી બાજુ ચેતન આત્મા — જે બને એક બીજાના તદ્દન વિરોધી છે. સસ્કૃતિને પણ તે પ્રમાણે બે વિરોધી પ્રવાહોમાં વહેંચી નાખવામા આવે છ: એક ભૌતિક શ્રેય તરફ વળતો, અને બીજો આધ્યાત્મિક શ્રેય તરફ વળતો. દુન્યવી સામાન્યને પણ તે 'ઈશ્વરી' અને '(ઐહિક) અનીશ્વરી' એવા બે ભાગોમા વહેંચી નાખે છે, અને આપણને

આપણામાના ઘણા તે બેમાથી એકેની તાબેદારી નથી ઉઠાવતા, અથવા ઉઠાવે છે તો પહેલા એકની અને પછી બીજાની, અને એ રીતે તે બનેને બને તેટલા ભેગા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે

પૃથક્કરણે ઊભા કરેલા આવા ભેદોના બીજા પણ અનેક નામ છે અને અનેક સ્વરૂપ છે એક તો વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેનો સુપરિચિત ભેદ, બીજો બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો ભેદ, વળી જીવનના ગદ્ય અને જીવનના કાવ્ય વચ્ચેનો ભેદ, કામકાજ અને રમતગમત વચ્ચેનો ભેદ, મજૂરી અને ફુરસદ વચ્ચેનો ભેદ રોજિંદા જીવનનિર્વાહ માટે ગાળવામા આવતા કલાકો અને આત્માની મુક્તિ માટે ખર્ચાતા કે ખર્ચાતા માટે ગણાતા કલાકો વચ્ચેનો ભેદ, તેમ જ અઠવાડિયામા રવિવાર અને બાકીના દિવસો વચ્ચેનો ભેદ આ બધા ભેદો પૃથક્કરણે જ ઊભા કરેલા છે, અને એ પૃથક્કરણ સગીન પણ છે પરન્તુ તેને પરિણામે નર્યો ગોટાળો જ ઊભો થાય છે

પરન્તુ એ બધાને સમન્વિત દૃષ્ટિએ જોવાનુ અર્વાચીન મનુષ્યને કહીએ, ત્યારે તે વસ્તુ માનવા તે તૈયાર નથી હોતો એટલુ જ નહી, પણ તેનો અર્થ સમજવાની પણ તેની તાકાત નથી હોતી સમન્વયની દૃષ્ટિ તો એમ જ કહે કે, 'ઐહિક સામ્રાજ્ય' અને 'ઈશ્વરી સામ્રાજ્ય' એવી કોઈ વસ્તુઓ જ અસ્તિત્વમા નથી તે તો તમે કરેલી કલ્પનાઓ જ માત્ર છે, એટલે તે બે વચ્ચેનો વિરોધ પણ તમારા મનના ભૂત વચ્ચેનો વિરોધ છે તે બનેને એકત્રિત રીતે ન સમજો, ત્યા સુધી તે બનેમાથી કોઈ સાચુ નથી જગતમા બે સામ્રાજ્ય છે જ નહિ પરન્તુ ઈહલોક અને પરલોકનુ સયુક્ત સામ્રાજ્ય જ છે મનુષ્ય તે સયુક્ત સામ્રાજ્યનો નાગરિક છે તે બેમાથી કોઈ એકનો, કે પ્રથમ એકનો અને પછી બીજાનો, કે મુખ્યત્વે એકનો અને ગૌણ રીતે બીજાનો નાગરિક પણ નથી તે બે અડધિયા તમારી કલ્પનામા જ

છે બાકી, બને મળીને થતી સમગ્ર વસ્તુ જ સાચી છે, અને મનુષ્ય પણ તે સમગ્ર સંયુક્ત સામ્રાજ્યનો જ નાગરિક છે. તેને બદલે તમે જો એમ માનીને તેને કેળવણી આપો કે, શરીર પૂરતો તે ઐહિક સામ્રાજ્યનો અને તેના આત્મા પૂરતો તે ઈશ્વરી સામ્રાજ્યનો નાગરિક છે, તો તમે તેની કેળવણીમાં છબરડો જ વાળી મૂકવાના. તેને વિષે તેવી કલ્પના ઉપર રચાયેલી તમારી સંસ્કૃતિ પણ થોડા વખતમાં આધ્યાત્મિક દેવાળું કાઢશે અને ભૌતિક દેવાળું પણ કાઢશે, — જો આજે સન્યું જ છે

થોડા સમય પહેલાં હું ઉત્તર તરફના શહેરોમાંથી એકમાં આવેલા એક મોટા કારખાનાની મુલાકાતે ગયો હતો. તેમાં સેંકડો જુવાન સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી તેઓ જે છટાથી, કુશળતાથી અને કસોટીથી પોતાનું કામ કરતી હતી, તે જોઈ મારું ધ્યાન તરત ખેંચાયું, અને મારી સાથે મને બધું બતાવવા માટે આવેલા વ્યવસ્થાપકને મેં તે વિષે વાત પણ કરી ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે અમારી મિલમાં અમે શારીરિક તાલીમનો વર્ગ રાખેલો છે, અને અમે રોજ સાંજે તે વર્ગમાં તેમને ચાલતાં શીખવીએ છીએ તે વર્ગમાં આવવા તે બધી જ તૂટી પડે છે, અને તેમને ખૂબ જ મઝા પડે છે પરંતુ, નવાઈની વાત એ છે કે, અમે તમને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતાં શીખવીએ છીએ, એટલે તેઓ બીજી ઘણી વસ્તુઓ શીખવવાની પણ માગણી કરે છે કેટલીક ગાવાનું શીખવા માગે છે, કેટલીક નાચવાનું શીખવા માગે છે, અને કેટલીક ચોપડીઓ માગે છે તેમાંની ત્રણ તો કવિતા લખવા લાગી ગઈ છે મારું માનવું છે કે, અંતે અમારે એક નાનુંસરખું વિદ્યાપીઠ જ ઊભું કરવું પડશે ''

તે મિલમાંથી હું મનુષ્યના સર્વાંગીણ સ્વરૂપ વિષે જ વિચાર કરતો બહાર નીકળ્યો અને અત્યાર સુધી આપણે

પ્રૌઢોના શિક્ષણની બાબતમાં જે કાર્યક્રમને અનુસરતા આવ્યા છીએ, તેથી જુદી જ જાતનો કાર્યક્રમ મારા મનમાં રચાવા લાગી ગયો.

મનુષ્યના સર્વાંગીણ સ્વરૂપ વિશેની આપણી વાતને હવે આગળ ચલાવીએ. આપણે મનુષ્યને ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક સયુક્ત સામ્રાજ્યનો નાગરિક તો કહ્યો. પરંતુ ત્યાં તેનું કામ શું હશે? તે સયુક્ત સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે આપણે તેનો ધંધો શો નક્કી કરવાના છીએ?

'ધંધો' એ શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવા માગું છું. ઘણા વિશાળ અર્થમાં. તો ધંધો શીખવવો એ કેળવણીનું સાચું કાર્ય છે. પરંતુ જે ધંધો આપણે માણસને શીખવવાનો છે તે ધંધો તેના અમુક અંશને ધ્યાનમાં રાખીને નહીં, પણ તેના સર્વ અંગો ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરવો જોઈએ. એવો ધંધો શો હોઈ શકે?

મારી સમજમાં આવે છે તે પ્રમાણે તો, તે ધંધો 'સર્જન'નો છે. અને તમે જો પૂછો કે શાનું સર્જન તો હું કહીશ કે 'વાસ્તવિક મૂલ્યોનું સર્જન.' સર્જન એ જ મનુષ્યની સર્વાંગીણ ક્રિયા છે — ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે તો. એ જ એકમાત્ર ધંધો છે. તમે જો તેને સર્જન કરતાં ન શીખવો તો તમે તેના ખાસ ધંધાની કેળવણી જ બાજુએ રાખો છો, જેથી તે પોતાને જોઈતાં ને પૂરતાં કંઈક માટે હમેશ બેચેન દુઃખી અને અસંતુષ્ટ રહે.

ઘણા લોકો આજકાલ એવું માનતા લાગે છે કે, આપણે માણસને તમામ નિયંત્રણોમાંથી મુક્ત કરી દઈએ, એટલે તેનું આત્મનિરૂપણ આપોઆપ જ સધાઈ જશે. તેની આસપાસની બધી વાડો, બધી અટકાયતો, બધા નિષેધો અને બધી રૂઢિઓને તોડી નાખો, તથા તેને પોતાની મરજી મુજબ વર્તવાની સાર્વત્રિક છૂટ આપી દો, એટલે પોતાના જે આત્મનિરૂપણને તે ઝંખે છે, તે શરૂ થશે. મુક્તિનો એ જાતનો પંથ આજે બહુમાન્ય થઈ પડ્યો છે. લગ્ન અને પ્રેમ વિષયક ઘણા નવા સિદ્ધાંતો એ જ ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવે છે, અને વસ્તુતાએ તે અનુસાર પ્રયોગો પણ શરૂ કરી દેવામાં આવ્યા છે.

એ મુક્તિનો સિદ્ધાંત છેક જ અર્થહીન નથી. માણસ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર ન હોય, ત્યાં સુધી તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકતો નથી. પરંતુ સ્વદેશાભિમાનની પેઠે માત્ર સ્વાતંત્ર્ય પૂરતું નથી. માણસની આજુબાજુના બધા નિયંત્રણોમાંથી તેને મુક્ત કરવામાત્રથી તેનો સર્જક આત્મા કદી સંતુષ્ટ થતો નથી. તેને તો તમારે નક્કર સંગીન અને કરી બતાવવા જેવું કામ આપવું જોઈએ. તેને તમારે વાસ્તવિક સર્જનને નામે લગાડવો જોઈએ. તમે તેમ ન કરો, તો માત્ર સ્વતંત્ર બનેલો આત્મા બદ્ધ આત્મા કરતાં વધુ કંગાળ બનવાનો, અને તે સ્ત્રી કે પુરુષની દશા અંતે પહેલાં કરતાં વધુ ખરાબ થવાની. આવી અભાવાત્મક મુક્તિ પામેલા ઘણાય લોકોને હું ઓળખું છું, અને મેં જોયું છે કે, તેમાંના ઘણાખરાની દશા હાથ ધોઈ નાખવા જેવી થઈ ગઈ છે. તેમનું જીવન છિન્નભિન્ન થઈ જઈને નરી ગૂંચોની પરંપરારૂપ તથા તૂટેલા છેડાઓના જાળારૂપ બની ગયું છે.

મનુષ્યની સર્જક તરીકેની આવી સર્વાંગીણ કલ્પના આપણને માનવજીવનને લગતાં બધા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાંથી એકેમાં મળતી નથી. એક પછી એક તે દરેકને પૂછો, તો તેઓ

જુદી જ વાત કહેશે. એમ ને એમ તો તે દરેક આપણને એવા નિર્ણય ઉપર જ લઈ જાય છે કે, માણસ એ એક પ્રકારનું યંત્ર છે. આજનું માનસશાસ્ત્ર પણ આપણને એમ જ કહે છે: અને અહીં જ કહેતો જાઉં કે, માનવસ્વભાવ વિષે કાંઈ ખ્યાલ મેળવવા માટે મારે કોઈ એક જ શાસ્ત્રનો આધાર રાખવાનો હોય, તો માનસશાસ્ત્રને તો કદાચ હું છેક છેલ્લું જ પસંદ કરું. વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રોના જલસામાં એક વાજિંત્ર તરીકે માનસશાસ્ત્રની આવશ્યકતા જરૂર છે; પરંતુ આજકાલ માનસશાસ્ત્રીઓ પોતાની તતૂડી જરા વધારેપડતા જોરથી ફૂંકવા લાગ્યા છે. માનસશાસ્ત્રી મનનું જે રીતે નિરૂપણ કરે છે તે રીતે જોતાં, મન એક જાતનુ યંત્ર લાગે છે, અને શરીરશાસ્ત્રી જે રીતે શરીરને તપાસે છે તે રીતે જોતાં, શરીર બીજી જાતનું યંત્ર લાગે છે. પણ જ્યારે આપણે બંને વાર્તાઓ એકઠી કરીએ છીએ, અને બીજાં શાસ્ત્રો પણ જે વાર્તા કહેતાં હોય છે તેમની સાથે તેમને ગૂંથી દઈએ છીએ, ત્યારે આપણી આંખ આગળ જુદી જ મૂર્તિ ઊભી થાય છે; તે મૂર્તિ એક યંત્રની નહીં, પરંતુ જીવતી-જાગતી અર્થાત્ વાર્તા કહેનારની જ મૂર્તિ હોય એમ લાગે છે।

આપણે વિજ્ઞાન અને કળા વચ્ચે ભેદ પાડીએ છીએ. પરંતુ એ ભેદ ઉપરછલ્લો જ છે. બધાં વિજ્ઞાનોને તમે એક પછી એક, જુદાં જુદાં જ વિચારો, ત્યારે તે ભેદ ઊભો થાય છે. પરંતુ તમે તે બધાનું ભેગું સંગીત સાંભળો, તો જે સંપૂર્ણ ચીજ ઊભી થાય છે, તે તો એક એવું મહાન કળામય સંગીત હોય છે કે, જે મનુષ્યની કલ્પક શક્તિએ કદી નિપજાવ્યું નહીં હોય. તેને આપણે ' મત્સ 'નું સંગીત કહી શકીએ. આખી દુનિયાનાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ત્રણ સંગીતોમાંનું તે એક છે; અને તેની પાછળ તેના સર્જકની મૂર્તિ ખડી છે. મનુષ્ય પોતાના સાચા સમગ્ર સ્વરૂપે એક સર્જક છે, એ વસ્તુની સાબિતી તો અંતે

વિજ્ઞાન પોતે જ કે મનુષ્યનો કોઈ એકાદો અંશ વિજ્ઞાન ઉપજાવી શક્યો ન હોત કલ્પના વિનાની એકલી તેની બુદ્ધિ, કે શરીર વિનાનું તેનું એકલું મન કદી વિજ્ઞાન રચી શક્યાં હોત ?

એટલે, કેળવણી તો મનુષ્યને સર્જક થવા નિર્માયેલા પ્રાણી તરીકે સ્વીકારીને જ આગળ ચાલશે મૂલ્યોના સર્જક તરીકેના તેના મહાન ધંધા માટે તેને સર્વાંગીણ કેળવણી આપવી એ આપણા કામનો ધ્રુવતારો બનશે આપણી બધી પદ્ધતિઓએ તે અંતિમ કસોટીએ ચડવાનું રહેશે, ભલે પછી તે બાળકો માટેની હો, પ્રૌઢો માટેની હો, અમુક વિષય માટેની હો, કે તમુક વિષય માટેની હો

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણીના ખ્યાલને કેળવણી સુધારના મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરીકે દસાવવાની જુમ્મેદારી ખાસ કરીને આપણા જેવા લોકો, કે જેઓ પ્રૌઢોની કેળવણીના કામમાં પડેલા છે, તેઓને માથે જ છે કારણ કે પ્રૌઢ સ્ત્રી પુરુષો સાથે કામ કરતાં કરતાં આપણને જ એ વાતનો સૌથી વધુ અનુભવ થયેલો છે કે, અત્યારે જે પરિસ્થિતિ હેઠળ તેઓ જીવે છે તે પરિસ્થિતિમાં તેમની સર્જન કરવાની સ્વાભાવિક શક્તિના કેવી કચરાઈ જાય છે તથા નિષ્ફળ જાય છે, તેમ જ અત્યાર સુધી તેમને મળેલી કેળવણી દ્વારા તેને સંતોષવાનો કેવો થોડો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય છે ખાસ કરીને વ્યવહારમાં મન અને શરીર ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક, એવા જે ખોટા ભેદ અત્યાર સુધી પ્રવર્તી રહ્યા છે, અને જેમને માટે આપણે લોકોની લાયકાત છે કે નહીં તેનો વિચાર કર્યા વિના જ જ્ઞાનપ્રચાર કરવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ, તેમને દૂર કરવામાં આપણે ખાસ આગેવાની કરવાની છે

હવે તમે મને જો એ પ્રશ્ન પૂછો કે, સ્ત્રીપુરુષમાં રહેલી સર્જક શક્તિ જાગ્રત થાય તે માટે કયું પ્રયોજન આગળ કરવું જોઈએ નથા કયા પ્રેરક બળ ઉપર આધાર રાખવો

જાતની કેળવણીનો તત્ત્વત સમન્વય સધાઈ ગયો એમ ન કહેવાય, તથા તેટલે અંશે તે શાળાઓ પણ મન તેમ જ શરીરના વાસ્તવિક સહશિક્ષણની દૃષ્ટિએ અધૂરી જ કહેવાય કારણ કે, ત્યાં પણ મન અને શરીરની કેળવણી એકબીજીથી અલગ જ રહે છે, અને તેથી તે કેળવણી લેનારમાં બે જુદા જ સ્વભાવો નિર્માણ કે એક બાજુ પંડિતનો અને બીજી બાજુ કસાયેલા જંગલીનો તેમ જ તે બે સ્વભાવો પછી સરળતાથી એકમેકમાં ભળી જતા નથી

ઑક્સફર્ડમાં અપાતી કેળવણીનું વર્ણન કરતા એક પરદેશી નિરીક્ષકે જે શબ્દો વાપર્યા હતા, કે, "તમે માનસિક શિક્ષણ એવી રીતે આપો છો કે જાણે તમારે બધાને પાદરીઓ જ બનાવવા હોય, અને શારીરિક શિક્ષણ એવી રીતે આપો છો કે જાણે તમારે બધાને પોલીસો બનાવવા હોય," તે ભલે વધારેપડતા ઝમકભર્યા જ હોય, પરંતુ તે શબ્દો પાછળનો તેનો મુખ્ય આશય ખોટો નથી ઑક્સફર્ડની મહાશાળામાં પણ આપણે જોઈ શકીશું કે, અધ્યાપકો પહેલવાનોની કામગીરીમાં તીવ્ર તથા સહાનુભૂતિભર્યો રસ રાખે છે પરંતુ પહેલવાનો અધ્યાપકોની કામગીરી પ્રત્યે કાંઈક તુચ્છકાર જ દાખવે છે, તેમ જ હેડમાસ્તરોની એવી એકે પરિષદ હું યાદ લાવી શકતો નથી કે જેમાં શિક્ષણ અને શરીરબળના પક્ષકારો વચ્ચે તેમની શાળાઓમાં વ્યાપેલા વિરોધનું ભાન પ્રગટ થયું ન હોય આપણી શાળાઓમાં મન અને શરીરનું સહશિક્ષણ ગ્રીકોની પદ્ધતિમાં હતું તેવું વાસ્તવિક જ હોત, તો આ જાતની વિસંગતિ ક્યારની દૂર થઈ ગઈ હોત, અને રમતગમતની હરીફાઈઓના મેદાન ઉપર, પ્રાચીન ગ્રીસ દેશની માફક, કવિઓ વિલસતા હોત, અને એ રીતે રમતગમતની ભાવનાને પણ નવી જ પ્રેરણા મળતી હોત પરંતુ એ વસ્તુ શક્ય ત્યારે જ બને, ત્યારે એ જાતના રમતગમતના મેળાવડાઓમાં

કાજગ્ન નૈનાન પ્રેક્ષકોના ટોળાના શારીરિક ઘડતરમાં ફેરફાર થાય

મધુ જૂના જમાનથી મૂળે ધાર્મિક એવી એક માન્યતામાંથી ઉદ્ભવેલા સિદ્ધાંતની અસર હેઠળ શરીરની કેળવણી અને મનની કેળવણીના માર્ગ જુદા પડી ગયા છે તે સિદ્ધાંત મુજબ મન એ શરીર કરતાં ઉચ્ચ વસ્તુ છે મન સ્વર્ગીય છે, અને શરીર પાર્થિવ , મન એ શુદ્ધતત્ત્વ અને શરીર તેનું કુસમ। છ અથવા તો 'વિનાશશીલ એવું પાર્થિવ આચ્છાદન' કે જેમાં અમુક સમય સુધી મનને ગોંધાઈ રહેવાનું છે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિ હજુ પણ તે ખનગ્ના પર પગની ચૂ મા રૂમેલી છે કે દરેક વિચારવંત કેળવણીકાર જાણે છે કે તે ખોટી છે

દફ ક્રિયા જમાનાના મંત્રોમાં જે કહેવામાં આવે છે કે શરીર તદ્દન અપવિત્ર વસ્તુ છે, તે કથન જ્યારે શરીર મડદું બનીને મળવા માંડ્યું હોય ત્યાની સ્થિતિ માટે ભલે સાચું હોય પરંતુ જ્યારે શરીર જીવંત હોય છે, તથા પોતાની ગેલની ક્રિયા કરતું હોય છે ત્યારે તો વિશ્વના બધા દૃશ્ય પ દાર્થોમાં તે સૌથી વધુ નવાઈ તેમ જ ભય પમાડે તેવી વસ્તુ હોય છે તથા આખી સૃષ્ટિમાં તેને જ સૌથી ઉત્તમ કારીગીનું સર્જન કહી શકાય કારણ કે, શરીર એ તો સ્રષ્ટાની પોતાની સર્જકતાને અનુરૂપ સર્જકતા દાખવવા માટે રચાયેલી વસ્તુ છે હવે જમાન આવી ગયો છે કે જ્યારે કેળવણીકારોએ જીવના શરી બાબત પોતો જૂનો ખ્યાલ કે જે અનુસાર શરીર માત્ર 'જીવ વાળું મડદું છે' તેના ત્યાગમાં અવશેષ પણ પોતાનામાંથી ખ ખેરી નાખવા જોઈએ એ દરમ્યાન આપણામાંના કેટલાક માનતા હશે તેના કરતા પણ વધુ ક્રાંતિકારક નીવડશે

શરીર અને મનના સહશિક્ષણમાં શારીરિક આરોગ્યનો સમાવેશ થાય જ એ વસ્તુની અગત્ય બધાય પૂરતા પ્રમાણમાં

સ્વીકારના ડોળથી તેના ઉપર ભાર મૂકવાની મારે આવશ્યકતા નથી. 'શરીર અને મનનું આરોગ્ય', એ શબ્દો શાળાનાં વાર્ષિક સંમેલનો વખતે ઉચ્ચારતી વખતે પ્રમુખ મહાશયોના મનમાં જે બધું હોય છે તે બધાનો સમાવેશ તેમાં થાય જ. પરંતુ તેથી પણ વધુ બીજી બાબતોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે બાળકો તેમ જ મોટેરાઓને તેમનાં સમગ્ર શરીર વડે વિચાર કરતા કરવાની તાલીમનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. આજની કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓમાં એમ કરવામાં આવે છે. એ કેન્દ્રારની અસર આપણી વિચારશક્તિ ઉપર પણ થશે — સામાન્ય વ્યવહારુ ડહાપણ બતાવવાની વાતથી માંડીને તર્કોની દૂરમાં દૂર કક્ષાઓ સુધી પણ. સંપૂર્ણ આરોગ્યની વ્યાખ્યા માત્ર ગાઢ નિદ્રા, સારી પાચનશક્તિ, દૃઢ સ્નાયુબળ અને ચિત્તનું ચેન એટલું કહીને જ પૂરી ન થઈ શકે. વધારામાં વ્યવસ્થિતતા, શક્તિનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ, અને આત્મનિગ્રહની શક્તિનો ઉમેરો પણ તેમાં કરવો જોઈએ. એ બધી બાબતો કાળજીભરી તાલીમ વિના ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે

વળી એ બધા ઉપરાંત કુશળ સર્જનો દ્વારા આત્મનિરૂપણ કરવાની લલિત-ભાવનાઓના વિકાસનો પણ તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. માનવશરીર કુદરતી રીતે જ કુશળતા દાખવવા માટે ભૂખ્યું હોય છે, અને જ્યાં સુધી તેની તે ભૂખ શાંત થતી નથી ત્યાં સુધી તે બેચેન જ રહે છે, તથા પોતાને જોઈતા કાંઈક માટે ઝાંવાં નાખ્યા કરીને, અંતે બહારની સ્થૂલ ઉત્તેજનાઓ, કે જે તેની તાકાત ખલાસ કરીને તેની આનંદ માણવાની શક્તિ પણ ઘટાડી નાખે છે, તેના વડે પોતાની તૃપ્તિ શોધ્યા કરે છે. કુશળતા દાખવવા ન મળતી હોય, તો શરીરનું સંપૂર્ણ આરોગ્ય જ અશક્ય છે

આ જગાએ એ સદ્‌શિક્ષણને સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિની વિગતોમાં ઊતરવાનું સ્થાન નથી. એટલું જ કહેવું બસ થશે

કે, એની પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં છે તથા બધાને સુલભ છે સમગ્ર શરીરને આત્મનિરૂપણ અને આત્મસંયમનું સાધન બનાવવાની તાલીમ આપે તેવા શારીરિક કેળવણીના જુદા જુદા સ્વરૂપો આજે ક્યારના અમલમાં છે તેઓ શરીરને વૈયક્તિક રીતે તેમ જ મુખ્ય કરી નાખે તેના સામુદાયિક પ્રયોગોમાં સ્વાભાવિક હલનચલનની સંગતિ તથા ઔચિત્ય કેમ રાખવાં, તે શીખવે છે, અને તે બધી બાબતોને ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓના પાયારૂપ તથા બીજી અનેક ક્રીડાઓના ઊગમ માટે — અને વિચાર કરવાની ક્રીડાનો તેમાં સમાવેશ થાય જ છે — કેન્દ્રરૂપ બનાવે છે બધી ભૂમિકાઓએ તેમાં શ્રમને બદલે વગીકાર–કાબૂને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવે છે કેટલા પ્રમાણના શક્તિ ખરચી તે બીનાને બદલે કેટલી ઓછી શક્તિ ખર્ચવી પડી એ બીનાને મહત્ત્વ મળે છે અમુક વખતે બનાવેના અસાધારણ બળ પ્રયોગ કરતા, રેકોર્ડો બનાવાર સુધરતાથી કરવાની વાત તેમાં મુખ્ય મનાય છે વધુમાં વધુ ઝડપે દોડવા કરતાં ઓછામાં ઓછા થકાર તે રીતે ચાલવાની બાબતને અગત્યની ગણવામાં આવે છે એક માઈલ દૂર સંભળાય તેવી બૂમ પાડવા કરતા પોતાની માતૃભાષા સહજ ઉચ્ચારણથી બોલવાની બાબત તેમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે અને પાણીમાં ડૂબકી મારી દશ મિનિટ શ્વાસ રૂંધી રાખવા કરતા સ્વાભાવિક રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની ક્રિયાને મહત્ત્વની માનવામાં આવે છે તેનું લક્ષ સામર્થ્ય તરફ જરૂર રહે છે પણ તે સામર્થ્ય એવું કે જે ત્વચાને બદલે કરકસરમાં, શ્રમ કરતા સમતોલપણામાં અને પ્રબળતા કરતા તેજસ્વિતામાં પ્રગટ થાય કૌડીઓની હરીફાઈ, કે ઈનામી મેળાવડાઓ જીતવા માટે જોઈતા સામર્થ્ય કરતા એ જુદી જ વસ્તુ છે કારણ કે પેતામાં તો હરીફાઈ પૂરી થયે ઊલટી નિર્બળ સ્થિતિમાં જઈ પડવાપણું રહેલું હોય છે

આ પ્રકારની તાલીમ સમાજની દરેક વ્યક્તિને મળવી

જોઈએ તેની હિતકર અસર પુસ્તકિયા શિક્ષણ ઉપર થશે ‘અત્યાર સુધી જે સારામા સારુ ચિંતવનામા આવ્યુ છે કે કહેવામા આવ્યુ છે તે’ ભણવા ઉપર પણ થશે, કે મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણીમા માત્ર માનસિક કેળવણી ઉપર લક્ષ આપનારો જે નાઈ શાળો આપી શકે તેમ છે તેના ઉપર પણ થશે તેના સિવાયની કેળવણીની કોઈ પણ ‘પદ્ધતિ’ને સપૂર્ણ નહી કહી શકાય તેમાય જેને ‘પ્રાથમિક’ કેળવણી કહેવામા આવે છે તે તો તેના વિના હરગિજ સપૂર્ણ બને નહી તે પ્રાથમિક કેળવણી છાપખાનાની શોધને લીધે આવશ્યક બની છે, અને તેની પેઠે જ હવે પ્રાથમિક નથી રહી

જેઓ કેળવણીનો સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે, તેઓને તો હુ અહીં જે વસ્તુની શરૂઆત કરુ છુ તે સ્વત સિદ્ધ જ લાગશે તેકે પુસ્તકિયા તોડોના ખ્યાલોથી તો તે જરૂર ઉતરી જ જનારી છે પહેલા હુ કહી ગયો છુ તે પ્રમાણે મૅથ્યુ આર્નોલ્ડનુ એ કથન કે, સમાજ પાસે ‘સસ્કૃતિ’ કે ‘અરાજકતા’ એ બે વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની રહે છે – એ બરાબર માન્યુ છે અને શરીરનુ અરાજકપણુ મનના અરાજકપણા કરતા ઓછુ હાનિકારક નથી

પરતુ મૅથ્યુ આર્નોલ્ડની ભૂલ એ માની લેવામા થતી હતી – અથવા પોતાના વાચકોને એવુ માની લેવા દેવામા થતી હતી – કે એ અરાજકપણુ દૂર કરવાનો ઉપાય, “જે કાઈ સારામા સારુ વિચારાયુ છે કે કહેવાયુ છે તે ભણવામાત્રમા પર્યાપ્ત થતી કે સુખ્યત્વે એ જાતની સસ્કારિતા છે – અર્થાત્ વાચીને કે સાભળીને મેળવેલી સસ્કારિતા છે ‘પૂર્ણતાનુ પઠન’ (આર્નોલ્ડે આપેલી સસ્કારિતાની બીજી વ્યાખ્યા) પૂર્ણતાના આચાર વિના કશા જ કામનુ નથી અને પૂર્ણતાના આચારની દીક્ષા નખના વાચતા ગણતા શીખવાથી કે, તેનાથી નીપજતી કોઈ વસ્તુથી નથી જ મળતી તેની શરૂઆત તો બહુ ઊંડેથી

થાય છે: એવા ભણતરથી થાય છે કે જેને 'પ્રાથમિક' કહેવાને બદલે 'પ્રથમનું – મૂળભૂત' કહેવું જોઈએ. આત્મનિગ્રહ તેમ જ તેની સાથે સંબદ્ધ એવા પાયાના સદ્‌ગુણના વિકાસ તરફ લક્ષ રાખતા એ દૃઢ મૂળભૂત ભણતર વિનાની લોકશાહી એવા વિનાશ તરફ ધસી રહી છે કે જેને વાંચેલી કે સાંભળેલી વાતોની બનેલી પ્રાથમિક કેળવણી દૂર કરવાને બદલે નજીક લાવી રહી છે.

કેળવણી ખાતાના પ્રધાને અને આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાને પોતાનાં માથાં એકત્રિત કરવાં જોઈએ. તેમની એકત્રિત વિચારણાઓમાંથી જ લોકોની કુશળતા ખીલવવાનો અનેરો કાર્યક્રમ ઉદ્‌ભવશે. મેં વારંવાર કહ્યું છે કે, એ વસ્તુ રાષ્ટ્રની અણખીલવી પડેલી સંપત્તિઓમાં મોટામાં મોટી છે, અને શરીર તેમ જ મનના આરોગ્યના પાયારૂપ છે.

૬

સ્વ-રાજ્યની શરૂઆત

"બદમાશોની ભરેલી દુનિયા છે. તે તમામની પ્રવૃત્તિ ભેગી કરી, તેમાંથી પ્રામાણિકતા નિપજાવવી."—કાર્લાઈલ.

એક પ્રસિદ્ધ નીતિ-સિદ્ધાંતનું ઉપર ટાંકેલું વર્ણન એ જ જાતના બીજા પણ ઘણા સિદ્ધાંતોને લાગુ પાડી શકાય તેવું છે. જેમ કે દુનિયામાં મૂર્ખાઓ ભરેલા છે, તેમણે એકઠા મળી કરેલા વિચારોમાંથી ડહાપણ નિપજાવવું, અથવા દુનિયામાં પોતાની જાત ઉપર કાબૂ ન રાખી શકે તેવી વ્યક્તિઓ ભરેલી છે, તેમને તમામ મતાધિકાર આપી દઈને તેમાંથી આત્મ-શાસન ભોગવનો સમાજ ઊભો કરવો.

સ્વ-રાજ્ય (કે જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિનું વસ્તુતાએ હાર્દ છે,) તેની ચાલુ વ્યાખ્યાઓમાં તે શબ્દના પ્રથમ 'સ્વ' ભાગ ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકવામાં આવે છે અને બીજા ભાગ 'રાજ્ય' ઉપર બહુ ઓછો ભાર મૂકવામાં આવે છે. નહીં તો એ ઉઘાડી વાત કદી ખ્યાલ બહાર ન જાત— અને આપણામાંના ઘણાને એ વાત ખ્યાલ બહાર રાખવાની ટેવ છે—કે, સાચું સ્વરાજ્ય ત્યારે જ કહેવાય, જ્યારે તે સ્વરાજ્ય ભોગવતી વ્યક્તિઓને પોતાની જાત ઉપર કાબૂ રાખતાં —રાજ્ય કરતાં આવડતું હોય. એની ખોટ દરેક જણને મતાધિકાર આપીને ન પૂરી શકાય, તેનાથી તો વાત ઊલટી વધુ વણસે, કારણ કે પોતાના મતનો ડહાપણભર્યો ઉપયોગ કરવા માટે, જીવનનાં બીજાં તમામ કાર્યોની જેમ, પોતાની જાત ઉપર કાબૂ હોવાની આવશ્યકતા છે. જે સમાજને ગજ્જાદારી ભાયણિયાઓ પોતાની મરજી મુજબ હાંકી શકે છે,

અથવા તો ચૂંટણી વેળા સામુદાયિક રીતે આપવામાં આવતી લાલચોને જે ઝટ વશ થઈ જાય છે, તે સમાજ સ્વરાજ્ય ભોગવે છે એમ હરગિજ ન કહી શકાય. પછી ભલેને તે સમાજમાં મતાધિકાર ગમે તેટલો વ્યાપક કરવામાં આવ્યો હોય. તે સમાજ ઉપર તો તેના લાયક આપનારાઓનું જ રાજ્ય ચાલે છે અને તેને સ્વશાસિત કહેવાને બદલે નહીં ગયેલા કહેવો એ જ વધુ યોગ્ય છે.

જો ઉપરની દલીલ સાચી હોય, તો તેના વડે એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે, સ્વરાજ્ય ભોગવતી પ્રજા માટેની કેળવણીપદ્ધતિ દરેક નાગરિકમાં આત્મસંયમનો વિકાસ કરવાનું જ લક્ષ સૌથી પહેલું તથા સૌથી મહત્ત્વનું ગણે. કારણ કે તે ગુણ વિના તે નાગરિકની બીજી બધી કેળવણી તો તેને સારી નાગરિકતાના માર્ગમાંથી દૂર જ લઈ જાય એવો સંભવ વધુ છે, તથા જ્યારે મત આપવાનો આવે ત્યારે તેને સામુદાયિક રીતે આપવામાં આવતી લાલચનો વહેલો શિકાર બનાવે. કારણ કે, ચૂંટણી વેળા અપાતી સામુદાયિક લાલચોની પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરનાર દરેકને જણાશે કે, એ લાલચો માણસના અજ્ઞાનનો ગેરલાભ લઈને આપવામાં આવતી નથી. પરંતુ તે તો માણસની નબળી સંકલ્પશક્તિનો લાભ ઉઠાવે છે. તથા દરેક મત ચોપડી વાંચીને કે ભાષણ સાંભળીને મેળવેલી 'કેળવણી' દરમ્યાન પકડી લીધેલા કશી ઊંડી સમજ વિનાના અમુક પોકળ વાક્યોનો જ સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

આ નિબંધમાં મે પ્રસ્તુત કેળવણીના આવશ્યક તત્ત્વ તરીકે તથા કેળવણીની જે ભૂમિકા 'પ્રાથમિક' કહેવાય છે તેની યોગ્ય વ્યાખ્યા તરીકે શારીરિક કેળવણી ઉપર એટલો બધો ભાર મૂક્યો હતો તેનું મુખ્ય કારણ આ જ હતું. 'નીતિશિક્ષણ'ના વર્ગોની ઉપયોગિતામાં તથા શાબ્દિક યા દ્વારા સદાચાર શીખવવાની સામાન્ય પદ્ધતિમાં મને વિશ્વાસ નથી

કારણ કે, તે તે સદાચારને તેના ક્ષેત્રમાં પ્રત્યક્ષ આચરવા દ્વારા જ શીખી શકાય છે. તેમાંય બાકીના તમામ સદ્‌ગુણોના આવશ્યક પાયારૂપ ‘આત્મસંયમ’ શીખવાની વાત હોય, ત્યારે તો તે ખાસ સાચું છે. એ સદ્‌ગુણને શીખવતી વેળા આપણી પાસે તેનું ક્ષેત્ર હંમેશ મોજૂદ જ હોય છે, તથા તેની દરેક ભૂમિકાએ ખુલ્લું હોય છે. એ ક્ષેત્ર તે માનવ-શરીર. યોગ્ય પદ્ધતિઓના ઉપયોગ દ્વારા માનવ-શરીરને આત્મસંયમની એટલી હદ સુધી કેળવી શકાય કે, તેથી તેનો માલિક કોઈ વીર કે સંત થશે અથવા તો બદમાશ નહીં જ થાય, એવી બાંહેધરી ભલે ન આપી શકાય, પણ સારી જમીનમાં વાવેલા બીજની જેમ, અથવા અનુકૂળ જમીનમાં વાવેલા વૃક્ષની જેમ આગળ વધુ વિકાસ તે પામશે એવી ખાતરી જરૂર આપી શકાય. આત્મસંયમની કેળવણીની અને તેથી જ તેના સહચારી આત્મસમ્માનની કેળવણીની આ જ સ્વાભાવિક શરૂઆત છે. તેની સામાજિક અસર કેવી થશે તેનો નીચેનો પ્રસંગ સૂચક છે :

હું જેની વકીલાત કરી રહ્યો છું તે પદ્ધતિ હેઠળ કેળવાયેલા એક ઇટાલિયન જુવાનને મારા એક મિત્રે તેમની એક મોટી પેઢીમાં હજૂરિયા તરીકે નોકરી આપવા તૈયારી બતાવી. તેણે જવાબ આપ્યો, ‘નહીં સાહેબ, તમારો હજાર વાર આભાર માનું છું પણ તેના કરતાં તો હું ભૂખે મરવાનું કબૂલ કરું. મારા શરીરને તેના કરતાં કાંઈ વધુ સારા કામ માટે તૈયાર કરવામાં આવેલું છે.’ શરીર અને મનના સહશિક્ષણથી અવશ્ય નીપજનારી અસરોમાંની એક એ હશે કે, તેનાથી જુવાનિયાઓ “મનને રસ ઉપજાવ્યા વિના શરીરને તાવી નાખનારા” ધંધાઓ સ્વીકારવાને રતું ને વધુ નાસમજી બનાવતા થશે. એવા ધંધાઓ નાબૂદ કરવાનો અથવા ઉચ્ચ સંસ્કૃતિની સાથે બંધ બેસે તેટલી મર્યાદામાં તેમને ઓછા કરી નાખવાનો ઉપાય એ જ છે—નાબૂદ છે.

સ્વતંત્ર ભોગવતી પ્રજા જે કારણોએ લખતાં-વાંચતાં-ગણતાં શીખવાનું ફરજિયાત કરવાનું આવશ્યક માને, તે બધાં કારણો આ વસ્તુને પણ ફરજિયાત કરવા માટે કદાચ વધારે વજૂદથી મોજૂદ છે. આજની પરિસ્થિતિની એ એક ભારે વિચિત્રતા છે કે, લોકોએ ફરજિયાત કેળવણી મંજૂર રાખી છે, પરંતુ તે કેળવણીનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ તે નક્કી કરવામાં તેમને બહુ થોડો જ અથવા નહીં જેવો જ અવાજ છે. તે વસ્તુ તો પરદેશથી લાવી આણેલી રૂઢિ અનુસાર તેમની ઉપરવટ જ નક્કી કરી દેવામાં આવી છે. પોતાનું ધોરણ પાછું લાવવાની બાબતમાં, કે જમીની પાસેથી લેવાની બદલાની રકમ નક્કી કરવાની બાબતમાં તેમનો જેટલો ઓછો હિસ્સો હોય છે, તેટલો જ આ આખી વસ્તુનો મહત્ત્વનો અંશ નક્કી કરવાની બાબતમાં પણ હોય છે. તેમને તો તજ્જ્ઞો જેને સારું માને કે અત્યારનું તંત્ર જે કંઈ આપી શકે તેનાથી જ સંતોષ માનવાનો હોય છે. તે એમાંય છેવટની બાબત તો જ્યાં જ્યાં કોઈ સુધારાની આવશ્યકતા હોય છે, ત્યાં ત્યાં તજ્જ્ઞોની પ્રવૃત્તિને મર્યાદિત કરવામાં હમેશ નિયામક બને છે. અને આજે પણ જો લોકો શરીર અને મનના સહશિક્ષણ માટે પોકાર ઉઠાવે, તો તેમને એ જ જવાબ મળે કે 'અત્યારની શાળાઓ એને માટે અનુકૂળ નથી," તથા તે શિક્ષણ આપી શકે તેવા શિક્ષકોની સંખ્યા મળી શકે તેમ નથી

પરંતુ એ મુશ્કેલી અનુલ્લંઘનીય તો ન જ કહેવાય, તથા આમજનતા જો કેળવણીની યોગ્ય કિંમત આંકતા શીખે, તથા કેળવણી આપવાની બાબતમાં જ નહીં પણ તે કઈ જાતની હોવી જોઈએ એ બાબતમાં પણ પોતાનો અવાજ વધુ અસરકારક બનાવતા શીખે, તો એ મુશ્કેલી જરૂર ટાળી શકાય

અત્યારે લોકોમાં આધુનિક કેળવણીની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે સમજ જાગી છે, તથા તેઓ 'કાંઈક વધુ અસરકારક'

વસ્તુ માગતા થયા છે. પરંતુ તે 'વધુ અસરકારક' શું તે કદાચ તેઓ હજુ સ્પષ્ટ જોઈ શક્યા ન હોય એમ બને. એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાના એક માર્ગ તરીકે હું અહીંયાં વારંવાર વાપરવામાં આવેલું વિધાન — શરીર અને મનનું સદ્‌શિક્ષણ, તેના રહસ્ય ઉપર વિચાર કરવાની સૂચના કરું છું; એ વસ્તુ 'કેળવણીમાં નવા યુગના પ્રભાત'રૂપ નીવડશે.

૭

કેળવણી અને કામવિજ્ઞાન

૧

કેળવણીના ક્રમમાં કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવાની બાબતમાં આજકાલ ખૂબ જ અમેરિકન પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. તે પદ્ધતિ મુજબ કામમીમાંસાને એક જુદું પ્રકરણ અર્થાત્ એક જુદો ‘વિષય’ બનાવવામાં આવે છે, અને પછી તે ‘પ્રશ્ન’ને ભણવાના વિશિષ્ટ માર્ગો યોજવામાં આવે છે. આપણી કેળવણીની આજની પદ્ધતિનો મુખ્ય દોષ જ એ છે કે, તે પોતાનું કામ તુટક રીતે કરે છે. આખી કેળવણીને તે જુદા જુદા અસંખ્ય ‘વિષયો’માં ભાગી નાખે છે. તે વિષયોને પણ એકબીજાથી એવા નોખા નોખા રાખવામાં આવે છે કે જેથી સર્વાંગીણ મનુષ્યની જરૂરિયાતોની કલ્પના જ નજર આગળ રહેતી નથી. તેથી જ્યારે કેળવણી પૂરી થાય છે, ત્યારે માણસ પોતે સર્વાંગીણતાની દૃષ્ટિએ સિક્ષાયેલો જ રહી જાય છે. પરંતુ જ્યારે કામવિજ્ઞાનને પણ વિષયોની યાદીમાં જુદી મૂકવામાં આવે છે, અને તેને કેળવણીનો એક અંગ વિષય ગણવામાં આવે છે, ત્યારે તો આ પદ્ધતિ ખાસ હાનિકારક નીવડે છે. કારણ કે, તેમ કરવાથી તે વસ્તુને અતિ આગળ પડતું ને જોખમકારી મહત્ત્વ મળી જાય છે, કે જે આપણા મૂળ પ્રયોજનને જ મારી નાખનારું નીવડે છે એટલું જ નહિ પણ જે યુવક યુવતીઓના કામ-વ્યાપાર તેમના અન્ય જીવન-વ્યાપારોમાં સમન્વિત થઈ એકાકાર ગોઠવાઈ ગયા હોતા નથી, તેઓ ઉપર તેની ખૂબ જ માઠી

અસર થાય છે. કોઈ પણ બાબતમાં મનુષ્યની સર્વાંગીણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની જરૂર હોય તો તે આ બાબતમાં જ છે.

હું પોતે તો એમ માનું છું કે, કેળવણી આ બાબતમાં કાંઈ પણ કરી શકે તો એટલું જ કે, મનુષ્યનું સમગ્ર જીવન જે ઉપાયો વડે પ્રાણવાન બની જાય, તે ઉપાયો વ્યવસ્થિત રીતે યોજે. જે માણસનું જીવન નિષ્પ્રાણ બની ગયું હોય છે, તેની કામવૃત્તિ અવશ્ય વિકૃત બની જાય છે. આપણી અત્યારની કેળવણીની પદ્ધતિ એ વસ્તુને ટાળી થતી રોકવામાં કાંઈ જ મદદ નથી કરતી, પરંતુ તેમાં વધારો થાય તેવું વધુ કરે છે. જે સમાજની વ્યક્તિઓનાં તન અને મન ક્ષતીની છેક જ છેલ્લી કક્ષાએ પહોંચી ગયાં હોય, તે સમાજમાં વિષયવાસનાની બદીને વધતી રોકવાનો કોઈ માર્ગ જ નથી. જે સમાજમાં પ્રાણશક્તિનો પ્રવાહ પૂરજોરમાં ઉત્તમતાની ઉપાસનાને માર્ગે વહી રહ્યો હોય તે સમાજમાં જ નીરોગી કામજીવન સંભવી શકે. સમાજમાં તે સ્થિતિ ઊભી કરવી, અર્થાત્ લોકોનાં શરીર અને મનને ઉત્તમ કોટિનાં બનાવવાં, એ જ કેળવણીનું કામ છે. તે સિદ્ધ કરવાથી જ વિષયવાસનાના કોયડાનું આપોઆપ નિરાકરણ આવી જશે.

કામવૃત્તિના અસ્તિત્વે વ્યક્તિના જીવનમાં કે સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક પ્રેરક બળ તરીકે ભાગ ભજવ્યો છે. તે તે જમાનાના ગુણધર્માનુસાર, ક્યારે તેમની પ્રગતિને કે ક્યારે તેમની અવગતિને, તેણે વેગ આપ્યો છે. તેના કરતાં વધુ બળવાન શક્તિ બીજી કોઈ નથી. પરંતુ તે તદ્દન જ ઉદ્દંડ પણ છે. વિજ્ઞાન, નીતિ, કે ધર્મ એ કશાના જરા સરખા નિયંત્રણને તે ગાંઠતી નથી. ગમે તેવા નિયંત્રણોને તે સહેજ પણ ખબર પડવા દીધા વિના જ ગમે ત્યારે ઉડાડી મૂકે છે. જેને મખૂસા લાવવામાં ધર્મ અને નીતિ નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે, તેને 'કામ વિજ્ઞાન'રૂપે અપાતી વૈજ્ઞાનિક માહિતી કાબૂમાં લાવી શકશે એવો ખ્યાલ

અત્યારે બહુ પ્રમાદમાં આવ્યો છે, પરંતુ તે એક ભ્રમણા જ છે. કામીના અંતરમાં બળબળતી ભરેલી જ્વાળાને રોકવી એ પ્રમાણ આપીને કે ઊંડા ધાર્મિક પંથે રોકવા જેવું લગભગ અશક્ય છે તેનો ઉદય વિશ્વના ઊંડાણમાંથી થયેલો હોય છે, અને તેમાં કુદરતની નાડીનું જોમ ધબકતું હોય છે. માણસે પોતે ગોઠવેલી સારામાં સારી યોજનાઓને ઘડીમાં ઉથલાવી નાખવાને તેના પૂર અણધાર્યાં જ ઊછળી આવે છે તેમની આગળ વિજ્ઞાન કાંઈ વાળ પણ ભેળું નહીં શકે તેમ નથી. કળા કદાચ તેના જુવાળને સૌંદર્યોપાસનાની દિશામાં વાળી દઈ શકે, —અને એમાં જ કલ્યાણ આપણે માટે આશા બાકી રહે છે પરંતુ વિજ્ઞાન તો તેની સામે પડીને ભાગે છે

આપણે એ વસ્તુ બરાબર સમજીશું, ત્યાર આપણે પણ 'સંતતિનિયમનના શાસ્ત્ર' પાછળ ઓછા પડીશું, અને આ રૂપ પુરુષ જે કળા વડે પોતાની સમગ્ર જાત ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવે, તે કળાની પાછળ વધારે પડીશું આપણે ચોક્કસ ખાનગી રાખવી જોઈએ કે, વિજ્ઞાન કે ધર્મ જ્યારે માનવજીવનમાંથી કામવાસનાના પ્રશ્નને નોખો પાડી, જીવનના એક અલગ વિભાગ તરીકે તેનો નોખો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેઓ તે પ્રશ્નને દલીલબાજીનો વિષય બનાવી મૂકીને તેનાં અનિષ્ટો ઊલટાં વધારી મૂકે છે. કારણ કે, કામ વાસનાને જ્યારે દલીલબાજીનો બનાવી મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તેનાં જોખમો સૌથી વધુ ગંભીર બની જાય છે પોતાની આસપાસ સહેજ પણ નજર નાખનારને એ વસ્તુ તરત જણાઈ આવશે એ રીતે એ પ્રશ્નને છણવા જતાં તો આખી સંસ્કૃતિ વિનાશના ખાડામાં ઊતરી જાય તો નવાઈ નહિ

મેં બીજા એક પ્રસંગે જણાવ્યું છે કે, એક અર્થમાં આપણે મૃત્યુ જેટલો ઓછો વિચાર બીજા કશાનો નથી કરતા પરંતુ બીજા અર્થમાં આપણે તેનો વિચાર કરતા કદી થોભતા

પણ નથી. આપણી વિચારક્રિયાના બધા રૂપમાં જ મૃત્યુનું ભાન પરોવાયેલું હોય છે. આપણી બધી વિચારણા મૃત્યુથી અંત પામતા જીવનને અનુલક્ષીને જ થતી હોય છે, અને તે અનુસાર જ તેનું સ્વરૂપ ઘડાયું હોય છે, જોકે સામાન્ય રીતે આપણે તેનાથી અણજાણ હોઈએ છીએ. આપણામાંના કેટલાક 'ઝડપી' જીવન જીવતા હશે, અને બીજા કેટલાક 'ધીમેથી ચાલવામાં' જ ડહાપણ માનતા હશે. પરંતુ બંને રીતોમાં કાળની મર્યાદાનું ભાન ન હોય, તો તેમનો કશો અર્થ જ ન રહે કે બેમાંથી એકને પસંદ કરવાનું કંઈ કારણ જ ન રહે. એ અર્થમાં બધા માણસો મૃત્યુ કરતાં વધારે બીજા કશાનો વિચાર નથી કરતા, એમ કહી શકાય.

એ જ વસ્તુ થોડાક ફેરફાર સાથે કામભોગની બાબતમાં પણ લાગુ પાડી શકાય. સ્ત્રીપુરુષો હંમેશા મૃત્યુનો વિચાર જેમ નિરંતર નથી કરતા, તેમ કામભોગનો વિચાર પણ નિરંતર નથી કર્યા કરતા. અલબત્ત, વૃદ્ધાવસ્થા દરમ્યાન જેમ કેટલાક સમય એવા આવે છે કે જ્યારે મૃત્યુનો ખ્યાલ ઉપર તરી આવીને કલ્પનાનું આખું ક્ષેત્ર રોકી લે છે, તેમ મોટે ભાગે જુવાનીમાં એવા ગાળા જરૂર આવે છે કે જ્યારે કામભોગના વિચારો ઉપર તરી આવીને આખા માનસક્ષેત્રને આવરી લે છે. સ્પિનોઝાએ મૃત્યુને માટે કહ્યું હતું તેમ, કામવાસનાની બાબત માટે એમ હિંમતપૂર્વક કહી શકાય કે, ડાહ્યો માણસ તેનો ઓછામાં ઓછો વિચાર કરે છે. પરંતુ એ કથનના દરેક શબ્દની વ્યાખ્યા બહુ ચોકસાઈથી કરવી જોઈએ, અને અંતે તે કથન જે 'ડાહ્યા' માણસોને લાગુ કરવાનું છે, તેવા ડાહ્યા માણસો બાકી જ ન રહે, એવું બનવાનો પણ સંભવ છે. કારણ કે, યોગી પણ ભોગીના જેટલો જ — કદાચ તેનાથી પણ વધારે, તે વસ્તુનો વિચાર કરતો હોય છે, જોકે, તેનો વિચાર જુદા પ્રકારનો હોય છે અને કામવાસનાના સર્વવ્યાપી સામ્રાજ્યની અવગણના

કરનારો નીતિશાસ્ત્રી, તેનો વિરોધ કરવામાં, ભોગી કરતાં ઓછું ડહાપણ બતાવતો હશે, તથા તેને વશ થવામાં ભોગી જેટલી જ મૂર્ખતા બતાવતો હશે. કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ કામવાસના વિષે જ ઘેલો વિચાર કરે છે, તેમ જ તેને પાપ ગણીને તિરસ્કારે છે, માટે તે 'ડાહ્યો' છે એમ માની શકાય નહીં.

ઉપરાંત મહાન નાટ્યકારોને, તેમ જ બીજા પણ અસંખ્ય નવલકથાકારોને આ 'ડાહ્યા' માણસોના વર્ગમાંથી બાતલ કરવા પડે. તેઓએ કામવાસનાને બાતલ કરી નથી, તેમ જ તેને ભ્રષ્ટ પણ બનાવી મૂકી નથી. તેમની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં[1] તેઓએ તેનું ભારે પેઠે નિરૂપણ કર્યું હોય છે. જોકે તેઓએ તે નિરૂપણ હમેશાં તેને મૃત્યુ સાથે ગાઢપણે સંકળાયેલી રાખીને કર્યું હોય છે, અને એ રીતે તેને રહસ્ય તથા સૌંદર્યની ઉદાત્તતા અર્પી ઉન્નત બનાવી મૂકી હોય છે. કામ-વાસનાનું નિરૂપણ કરતા આજના નવલકથાકારો ઉન્નતીકરણની એ કળા ગુમાવી બેઠા હોય એમ લાગે છે. મારી એવી સૂચના છે કે, કામવાસનાના નિરૂપણકાર્ય તથા તોફાની મહાસાગરમાં પોતાનું નાવ હંકારવામાં દિશાસૂચન મેળવવા માટે કેળવણીએ નીતિશાસ્ત્રીઓ કે વૈજ્ઞાનિકો કરતાં આવા શ્રેષ્ઠ કળાકારો તરફ નજર કરવી જોઈએ.

કામવાસનાના પ્રશ્ન પરત્વે બે છેક જ જુદાં કે વિરોધી વલણ સ્વીકારવાનાં માલૂમ પડે છે. તેનાથી તે પ્રશ્ન કેળવણીને માટે સૌથી વધુ કઠિન નહિ તોય લગભગ તેવો બની ગયો છે. પરંતુ તેથી ડરીને કેળવણી એ પ્રશ્નને પડતો મૂકે, તો પછી 'જીવન માટે તૈયારી' કરાવવાના તેના દાવાનું શું થાય?

એક બાજુ કામવાસનાને સર્વ પાપોનું મૂળ માનવાનું વલણ અથવા મનોવૃત્તિ દેખાય છે. તે વલણવાળા લોકોને મન 'અનીતિ' શબ્દનો અર્થ જ 'કામવાસના' થાય છે. તેઓ

---

૧ જેવી કે સોફોક્લિસનું 'Antigone', ડાન્ટેનું 'Divine Comedy', શેક્સપિયરનું 'Othello', અને ગટેનું 'Faust'

તે વાસના સામે બીપણ સંગ્રામ ચલાવી તેને કચડી નાખવાના વિચારના હોય છે.

બીજી બાજુ, એથી ઊલટું વલણ કામવાસનાના બળને માણસના સર્વોત્તમ ગુણોની ખિલવણીમાં અથવા તેના અંતિમ ધ્યેયની સાધનામાં અનિવાર્ય સહાયક ગણવાનું છે. આ બંને વલણો કામવાસનાના બળને જોખમકારક ગણવાની બાબતમાં તો એકમત છે. પરંતુ પહેલા વર્ગના લોકો તેને કટ્ટર દુશ્મન માનીને તેનો નાશ કરવાનું ઇચ્છે છે; જ્યારે બીજા વર્ગના લોકો તેને 'સુંદર શત્રુ' ગણીને તેને પોતાનો મિત્ર બનાવી લેવાનું ઇચ્છે છે. આપણી આજની શિક્ષણપદ્ધતિ એ બે અભિપ્રાયોની વચમાં જ ખડી છે. બીજા વર્ગના અભિપ્રાય તરફ તે રાંડાશીલ ચિત્તે વળતી દેખાય છે, પરંતુ પહેલા તરફ છેક જ પીઠ ફેરવી લેવાની તેની હિંમત નથી

સમાજે આ પ્રબળ શક્તિને કાબૂમાં લાવવા માટે જે જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેમાં તેણે મુખ્યત્વે ત્રણ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે : સામાજિક મનાઈ, નીતિનિયમની દોરવણી, અને વિજ્ઞાન કામવાસનાના પ્રલોભન સામે ટકી રહેવાની શક્તિની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, સૌથી પ્રબળ શસ્ત્ર સામાજિક મનાઈ છે. અને વિજ્ઞાન સૌથી નબળું છે. જ્યારે જ્યારે કામવાસનાની શક્તિ વિજ્ઞાનના અંકુશ હેઠળ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે ત્યારે અંધાધૂંધી જ મચી છે, અને જો સામાજિક મનાઈની શક્તિ સદંતર પાયમાલીને રોકવા જેટલી પ્રબળ ન રહી હોત, તો પરિણામ છેક જ વિધાતક આવ્યું હોત. નીતિનિયમનો ઉપાય પણ કામવાસનાની બાબતમાં હતાશાના ઉપાય જેવો લાગે છે જ્યારે વાસનાનું તોફાન ચાલતું હોય છે, ત્યારે તેનો અવાજ પણ સંભળાતો નથી, અને તેના કરુણ અંજામો સામે તે જરાય અસરકારક નીવડતો નથી. પરંતુ તે ત્રણ શસ્ત્રોમાંથી કોઈ એકલું કે ત્રણે ભેગાં મળીને પણ કામ-

વાસનાની ગ્રન્થિને કાબૂમાં રાખી શકાયા નથી. સામાજિક મર્યાદા બહુ પ્રબળ હોય, નીતિનિયમ બહુ કડકાઈના હોય અને વિનાશ બહુ નજીક હોય, પરંતુ કામવાસનાને તરફ કેટલો પ્રબળ છે તે તેમાંથી દેખાય છે. કેટલીય પાપમાંની અને કેટલુંય દુઃખ નીપજ્યાં છે. પરંતુ નવી પેઢીને લાગે કે સામાજિક મર્યાદાને વશ થવાથી નીપજતાં દુઃખો આ બાબતમાં સરવાળે ગમે તેટલાં મોટાં હોય તોપણ વિજ્ઞાન જ્યારે આ પ્રશ્નમાં માથું મારવાનું શરૂ કરીને તેને હાથમાં લીધો હશે ત્યારે જે દુઃખો નીપજશે તેમની સરખામણીમાં તો કશાય નાનાં છે.

જો કે અહીં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે, આ પ્રશ્નની બાબતમાં વિજ્ઞાન અથવા શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ગણાય ... ઓળખાતું ઘણુંય તે ... વ્યાપક હોતું નથી. તે માહિતી જેમના ભેજામાંથી નીકળી હોય છે તેમના ભેજામાં તેનું જ પ ... કે કુંવારાના બધા માટે એ બધી જાતની સમજ ... પુસ્તકોમાં એ બાબતના વૈજ્ઞાનિકપણા વિશે ગમે તેવો દાવો ... આવતો હોય પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, વૈજ્ઞાનિકના અભ્યાસગૃહમાંથી પસાર થઈને ચાલીઆ સુધી પહોંચતા સુધીમાં તથા આત્મસંયમની તાલીમ જ ... પામેલા ... તેનો અમલ થતાં સુધીમાં તો તેનું વૈજ્ઞાનિકપણું સારી પેઠે ચાળાઈ ગયું હોય છે તથા ... અનેક બાબતો સાથે મિશ્રિત થઈ ગયું હોય છે. જુવાનના દિલના જ્યારે કામવાસનાનું તોફાન ... યું હોય છે ત્યારે તેની વૃત્તિઓને જમીનમાં ઉતારી દેવામાં સામાજિક મર્યાદા તથા તેની સાથે ભળેલા કુદરતી શક્તિઓ ... થનારી મદદના બદલે વિજ્ઞાનની શિખામણોના ... કેટલા વધારે અસરકારક નીવડે છે. ઉપરાંત, વિજ્ઞાનની શિખામણો ચોક્કસ ... છે તે પણ હજુ સુધી સ્પષ્ટ થયું નથી. જુદી જુદી વૈજ્ઞાનિક માહિતીઓના ખીચડા જેવી જ તે બની

દેખાય છે. તેમાની દરેક અમુક તાત્કાલિક જરૂરિયાત પૂરતી જ વિચારાઈ હોય છે, પરંતુ સમગ્ર મનુષ્ય જીવનના ઉદ્દેશ્યનો કોઈ વ્યાપક ખ્યાલ એ બધીને એકસૂત્ર નથી કરતો

૨

તો પછી આ મુશ્કેલ પ્રશ્નની બાબતમા કેળવણી શુ કરી શકે?

આ પ્રશ્નને લગતી જેટલી પદ્ધતિઓ આગળ જણાવામા છે, તે બધીમાથી પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવામા ઓછામા ઓછી સફળ નીવડે તેવી પદ્ધતિ હોય, તો તે કામવિજ્ઞાનને યુવાનોને આપવાના શિક્ષણનો એક અલગ 'વિષય' બનાવવાની પદ્ધતિ છે. કેળવણી એ તો એક પછી એક ચર્ચવાના જુદા જુદા 'વિષયો'ની બનેલી વસ્તુ છે, એ જાતની ઉપર જણાવેલી મનસ્વીન કલ્પના પ્રચારમા ન હોત તો, પોતાની સાન ઠેકાણે ય તેના કોઈ માણસને એ જાતની પદ્ધતિ ન સૂઝી હોત ે કમનસીબ કલ્પનાએ આપણને આ બાબતમા જેટલા અવળે ાર્ગે ચડાવ્યા છે, તેટલા બીજા કોઈ દાખલામા નથી ચડાવ્યા કાય ધર્મશિક્ષણને પણ એમા ઉમેરી લેવુ જોઈએ) ાનવશિક્ષણના સૌથી અગત્યના મુદ્દાઓને 'વિષયો' બનાવીને ી શીખવી શકાય નહિ તેમનુ શિક્ષણ આડકતરી રીતે જ ાપી શકે જે કેળવણીકાર એટલુ નથી સમજતો કે, જે ુખ્ય પ્રયોજનો પોતે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, તેમને તેના સમય ાક્રમાની 'વિષયો'ની યાદીમા સ્થાન જ ન હોઈ શકે, તેને ોતાના ધધાની બારાખડી પણ નથી આવડતી એમ જ કહેવુ ેઈએ

આપણે કામવિજ્ઞાનને વિષય તરીકે ભલે સ્થાન ન આપીએ, રતુ તેથી એમ નથી માની લેવાનુ કે, તેને આપણે આપણા ાનમાથી જ કાઢી નાખવાનુ છે ડાહ્યો કેળવણીકાર તેને

પોતાનાં મનગમ્યું માને તો રાખે જ છે, પરંતુ તેને વિષે તે બની શકે તેટલું ઓછું જાણે છે. 'કામશાસ્ત્ર બાબત પૂરેપૂરી તેમ જ નિખાલસ' ચર્ચા કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને કામવાસનાની વિકૃતિઓમાંથી બચાવી શકાશે, એ માન્યતા મને એક મહા ભયાનક ભ્રમણા લાગે છે, એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. તેમ જ એવી 'પૂરેપૂરી તેમ જ નિખાલસ' ચર્ચા કરવાની જવાબદારી જેમને માથે હોય તેવાં શિક્ષક કે શિક્ષિકાની કક્ષામાં મુકાવા હું પોતે તો કદી તૈયાર ન થાઉં. એ વસ્તુ જ એવી છે કે, એની ચર્ચામાત્ર — અને ખાસ કરીને વયમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથેની ચર્ચા — તેમને આડકતરી રીતે સૂચનરૂપ જ થઈ પડે છે. એની 'ગુહ્ય'ના કેટલેક અંશે એમાં જ રહેલી છે. એની 'ચર્ચા'થી એક જાતનું કુતૂહલ શમે છે, તો બીજી જાતનું કુતૂહલ ઊભું થાય છે. પોતાના શિક્ષકની કેળવણી લેઇ (એ શિક્ષક જાતે પણ ભયમુક્ત ભાગ્યે જ હોય છે) કામશાસ્ત્રમાં વિશારદ થયેલો, તથા વનસ્પતિમાં પુંકેસર અને સ્ત્રીકેસર દ્વારા થતી બીજારોપણની ક્રિયા સુધીનો આખો 'વિષય' જેને કંઠસ્થ થઈ ગયો છે, તેવો જુવાન બરાબર સમજતો હોય છે કે, તેની માહિતી પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ વિના છેક જ અધૂરી છે અને સંભવ તો એવો છે કે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરી જોવામાં તે વધુ ઢીલ નહીં જ કરે. શિક્ષકોએ એને એ બાબત વિષે પૂરેપૂરી માહિતી આપી જ છે કે, કેમ તે વિષે પણ તેને સંદેહ રહ્યા કરે છે. તેમાંય જ્યારે તે વસ્તુની નીતિમત્તા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો હોય છે, ત્યારે તો તે હંમેશ સાવધાન રહે છે. તેવા દાખલામાં તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગની ભૂમિકાએ વધુ જલદી પહોંચી જવાનો અને ખાતરી કરી જોવાનો કે, તેના શિક્ષકોએ તેને ઊંધા ભણાવ્યા છે કે કેમ. વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓમાં તો શિક્ષણ આપતી વખતે શીખવેલો પાઠ પૂરો કરવાને તથા તેના સ્વસ્થ વિદ્યાર્થીના

મનમા મરા ર હસાનના માટે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગની આવશ્યકતા ખાસ સ્વીકારવામા આવે છે. વિદ્યાર્થીને ગણિતની જે રીત શીખવવામા આવી હોય, તે ા દાખલા તેણે જાતે ગણી જોવા જોઈએ, જે વસ્તુનુ સ્વરૂપ તેને વર્ણવી બતાવવામા આવ્યુ હોય તેન તેણે જાતે નિરીક્ષણ કરવુ જોઈએ તથા તેની આકૃતિઓ કે નમૂનાઓ તૈયાર ક્રવા જોઈએ વર્ગમા જે શીખવવામા આવ્યુ હોય, તેની તેણે પ્રયોગશાળામા જઈને ખાતરી રી લેવી જોઈએ તથા પોતાના જ્ઞાનને તેણે નિશાળ બહાર ક્સી જોવુ જોઈએ વગેરે પરતુ કામશાસ્ત્રની બાબતમા તો શિક્ષક પ્રત્યક્ષ પ્રયોગના મુદ્દા આગળ જ આવીને એ દમ અટકી જાય છ તેનો ઇરાદો જ તે બાબતના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ ની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાનો લ્યાન બને રોકવાનો હોય છે અને ખરો ભય તો એ જ કે તે ઇચ્છે છે તે કરતા જતી તથા તે નથી ઇચ્છતા તના માર્ગોએ, વિદ્યાર્થી એ ત્રુટિ પૂરી કરી લેશે ઓક્સીજનના ગુણો કે અન્નની પાચનક્રિયા સમજાવતી વખત શિક્ષક જેમ દેડા નાખી જોડે મ તના હોય તેવુ અહી નથી હોતુ અહી તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રયાગ માટે ી ળી ડના નાખી માને કામ નેતો હોય છે ત તા અગ્નિ સાથે ન ર નનો હોય છ

શિક્ષકને માટે જે ભય રહેલા છે ત ચિન્તા થી વણ નવાઇ જેવુ નથી એ ર મુદ્દો મગ થશે ામવિ ાની બાબતમા તમે ી પૂરેપૂર ખિાતમ નહિ થઈ શકો પ તુ આ બા ત એવી ર કે તમે મનમા સહેજ પણ ચોરી ગખીન વાત રા ઠો એવો જગ પણ અશય જુવાનો ા આ ા — અને એવી ચોરી જુવાનો જનરી પ ી પાડે — તેની સાથે જ બાગ પરિણામની આશા મારી જાય ે ધર્મની બાબતમા પણ એવ છ

૩

હવે, કેળવણીએ આ બાબતમાં શું કરવું જોઈએ, તેનો કંઈક વિચાર કરીએ. કામભોગનું રહસ્ય સમજાવવા પહેલાં લોહી નીકળે ત્યાં સુધી યુવકયુવતીને ચાબુકથી ફટકારવાનો કેટલાક જંગલી લોકોમાં વિધિ છે. તેમાંથી આપણે એક સૂચના અવશ્ય મેળવી શકીએ. હું એમ નથી સૂચવવા માગતો કે, યુવકયુવતીઓને આ રહસ્ય સમજાવતા પહેલાં, તેમની ચામડી ચિરાઈ જાય ત્યા સુધી ફટકારવાં જોઈએ; જોકે, તેનાથી પણ વધુ કારમી પદ્ધતિઓ જગતમાં જાણીતી છે. પરંતુ એ વિધિના ઓછામાં ઓછા ત્રણ મુદ્દાઓની પાછળ સાચો સિદ્ધાંત રહેલો છે, એમ મને લાગે છે.

સંભોગની ક્રિયાને એક ભારે રહસ્યરૂપ ગણવાનો સિદ્ધાંત સાચો છે, એમ મને લાગે છે. એ વસ્તુ અગમ્ય છે, એ અર્થમાં તે રહસ્યરૂપ નથી; પરંતુ તે રહસ્ય સમજનારમાં ઉચ્ચ કોટીની વીરતા અને બીજો જન્મ પામવાનું દ્વિજત્વ જોઈએ, એ અર્થમાં તે રહસ્યરૂપ છે. ઉપર ઉલ્લેખેલા વિધિમાં સંભોગક્રિયાના રહસ્ય પછી તરત જ મૃત્યુ અથવા અમરતાનું રહસ્ય સમજાવવાની વાત આવે છે તે રહસ્ય જાણવા ઇચ્છનારમાં જે લાયકાત જોઈએ, તે જ લાયકાત સંભોગક્રિયાનું રહસ્ય સમજનારમાં પણ હોવી જોઈએ. તેથી કરીને જ્યારે એ ક્રિયાનું છેક છેવટની હદ સુધીનું પૃથક્કરણ કરી નાખીને તેને વનસ્પતિના બીજારોપણની જેમ, કે મરઘીના ઈંડાની ઉત્પત્તિની જેમ 'સાદી અને કુદરતી' ક્રિયા તરીકે જોવાનો આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં આવતું જ નથી, અને તેનો દુરુપયોગ જ થાય છે. ઉપરાંત, સંભોગક્રિયા વખતે સ્ત્રીપુરુષ કોઈ વનસ્પતિ કે પક્ષી કે પશુઓની કોટીની ક્રિયા નથી કરતા. પરંતુ તેમની પ્રેમક્રીડા જુદી જ ભૂમિકા ઉપર ચાલવી જોઈએ, એ વસ્તુની તીખી યાદ ચાબુક વડે દેવરાવવાનો સિદ્ધાંત

પણ માગે છે—કારણ કે, એક મહાન રહસ્ય તરીકે સંભોગ ક્રિયાનું સાચું મહત્ત્વ જાણવી નાખીએ, તો જ ઉચ્ચ પ્રકારના માનવપ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થવાની કાંઈ પણ સંભાવના છે. સોટીના ચમચમાટ વડે તાલીમ નહીં પામેલા એવા—નર્યું ભોગસુખ શોધનાર નિકૃષ્ટ કોટીના પ્રાણીઓને સહેલું કામવિજ્ઞાન શીખવી દીધાથી તે વસ્તુ નહીં જ સિદ્ધ થાય. મને લાગે છે કે એ બાબતમાં ભવિષ્યની પ્રજાને પણ કંઈ લેવાદેવા છે. ઉદ્દંડ સંભોગક્રિયાની આડપેદાશ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકો પુખ્ત ઉંમરે નિકૃષ્ટ કોટીનાં માતપિતા જ બની શકે.

આ જાતની વિચારણાથી આપણે કાંઈક સૂચનો જ મેળવી શકીએ છીએ, વિશેષ નહીં પરંતુ, કેળવણીએ જે માર્ગ અખત્યાર કરવો જોઈએ તેનું કંઈ વધુ ચોક્કસ નિરૂપણ આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ કે નહીં?

મિ. આર્કિમન રિપરે લખેલી એક નાની ચોપડીમાં* માણસના સ્વભાવ વિષે કેટલાંક વિધાનો કરેલાં છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર દરેક જણે તે વિચારવા જેવાં છે. તેમાંય આપણા પ્રસ્તુત મુદ્દાની બાબતમાં તો તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. મિ. રિપર કહે છે કે દરેક માનવ પ્રાણીનો આત્મા, અર્થાત્ તેનો વાસ્તવિક 'હું', એક વસ્તુ સિવાય બિલકુલ ખાલી જ હોય છે. અને એ વસ્તુ તે સારાસાર કે સત્યાસત્ય વચ્ચેના વિવેકનું ભાન. આપણે આમ ખાલી હોવાથી તથા આપણા ખાલીપણાનું ભાન આપણને હોવાથી, આપણા જીવનના તમામ પ્રયત્ન તે ખાલીપણું ભરી કાઢવા માટે થતા હોય છે. માણસ કોઈ પણ ઉદ્યોગ ધંધો કરતો હોય, કે રમતગમત કરતો હોય, ઉદરનિર્વાહ માટે પ્રયત્ન કરતો હોય કે આત્માના કલ્યાણ માટે પુરુષાર્થ કરતો હોય, માણસાઈ રાખતો

* 'Esquisses de Philosophie Critique'

હોય કે મૂર્ખાઈ, શરાતન બતાવતો હોય કે કાયરતા, અર્થાત્ તે પૈસા કમાતો હોય, લડાઈઓ કરતો હોય કે પ્રેમ કરતો હોય — કોઈ પણ વેળાએ તેને પકડીને તમે તપાસશો તો તમને માલૂમ પડશે કે તે પોતાની સમજ અનુસાર પોતાની અંદરના ખાલીપણાને ભરી કાઢવાનો જ પ્રયત્ન કરતો હશે. એમ જ કહી શકાય કે, મૂળે ખાલી, તેમ જ પોતાના ખાલીપણાના ભાનવાળા પ્રાણીનો પરિપૂર્ણ થવાનો પ્રયત્ન, તેનું નામ જ જીવન.

આ ગંભીર કલ્પના દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને આપણે પૂછીએ કે, કેળવણી એટલે શું ? તો એ જ જવાબ આપવો પડે કે, પોતાના જીવનને પરિપૂર્ણ બનાવવાના માણસના પ્રયત્નોને કસોટીના પથરા ઉપર ચડાવીને દોરવણી આપવી તેનું નામ કેળવણી. કસોટીનો પથ્થર કહી દે છે કે, જીવનના શત્રુઓ કોણ છે અને જીવનના મિત્રો કોણ છે. તમે તમારા જીવનને અનિષ્ટ બાબતોથી ભરી કાઢો, તો તમારા જીવનનો નાશ કરનારા શત્રુઓથી તેને ભરી કાઢો છો એમ જ કહેવાય. તેને બદલે તમારા જીવનને હિતકર બાબતોથી ભરી કાઢો, તો તમે દૃઢ ખડક ઉપર જ તેનો પાયો નાખ્યો કહેવાય સારી કે માઠી કોઈ પણ બાબતથી તમે તમારું જીવન ભરનારા છો, એ નક્કી છે. પરંતુ કઈથી ભરવું હિતકર છે, એ બતાવવાનું કામ કેળવણીનું છે. અર્થાત્, કેળવણી જીવનને યોગ્ય રીતે પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઉત્તમતાની તાલીમરૂપ છે, ખાલી આત્માની ભૂખ સંતોષવાના એકમાત્ર સાધનરૂપ છે.

પરંતુ આપણે સિદ્ધાંત ઉપરથી વ્યવહાર ઉપર આવીએ. એક વખત હું અમેરિકામાં એક સંસ્થાની મુલાકાતે ગયો હતો. તેમાં યુવકો અને યુવતીઓ મોટી સંખ્યામાં ભેગાં જ લલિત કળાઓનું શિક્ષણ મેળવતાં હતાં. તે જોઈ મને તેના સંસ્થાપકને પૂછવાનું મન થઈ આવ્યું કે, આ સહશિક્ષણની

વ્યવસ્થા કેવીક ચાલે છે? તેણે કહ્યુ કે, "બરાબર ચાલે છે. આ સંસ્થામાં જીવનપ્રવાહ સુંદરતાના સર્જન તરફ બહુ વેગથી વહે છે, એ બીનામા જ અમારી સલામતી છે. પ્રેમનુ નાટક અવશ્ય અહીં પણ ચાલ્યા કરે છે, પરંતુ તે હીન માર્ગોએ વળતુ નથી. આ જુવાનિયાઓનુ જીવન એટલું બધુ ભરેલુ છે, તેમ જ તેઓ અહીં જે કંઈ કરે છે તેમા તેઓ એટલા બધા તલ્લીન રહે છે કે, તેઓ ઝટ અવળે માર્ગે વળતા નથી સન્વાળે આ મહશિક્ષણ અમને જીવનપોષક માલૂમ પડયુ છે, તેથી યુવક–યુવતીના આ સહવાસને અમે તો અમારા કામમા સહાયક માની આવકારીએ છીએ."

એ છેલ્લા વાક્યમાથી આપણને જોઈતી એક અગત્યની સૂચના મળી જાય છે તેનો અર્થ બરાબર સમજીએ, તો આપણુ કામ આ જાતનુ બની રહે છે આપણે કેળવણીનુ એવુ સ્વરૂપ વિચારી કાઢવુ જોઈએ કે જેથી માનવપ્રાણીઓની કામવાસના રોગની પેઠે તજવાની કે દુશ્મનની પેઠે ધિક્કારવાની વસ્તુ બનવાને બદલે, આપણા જીવનમા એક પ્રાણપ્રેરક બળ તરીકે ગોઠવાઈ જાય, તથા ઉચ્ચતર સંસ્કૃતિ તરફ આગળ લઈ જનાર શક્તિ તરીકે આવકારવા જેવી વસ્તુ બની જાય.

કેળવણીનુ એ જાતનુ સ્વરૂપ શક્ય છે? અને જો શક્ય હોય, તો ઇચ્છવા જોગ પણ છે? હા, તે જરૂર શક્ય છે, અને મને તો બીજા બધા કરતા પણ તે વધુ ઇચ્છવા જોગ લાગે છે.

કારણ કે, અંતે કામવાસનાનો અર્થ શો છે? તથા તેનુ સ્વરૂપ શુ છે? તે કુદરતની એક સર્જનોન્મુખ વૃત્તિ છે, તથા માનવજીવનમા એક પ્રેરક બળ તરીકે તે વ્યક્ત થાય છે તો પછી કેળવણીનુ એવું સ્વરૂપ ચોક્કસ કાઢો કે જે સર્જકતાના પાયા ઉપર રચાયુ હોય, તથા જેનુ ધ્યેય સર્જન હોય, એટલે જે કામ-વાસનાને દુનિયાની કોઈ શક્તિ નથી દાબી શકતી

તે તમારા પક્ષમાં કામ કરતી શક્તિ બની જશે. સર્વાંગીણ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો માણસ એક સર્જક પ્રાણી છે. તો પછી સર્વાંગીણ રીતે સર્જક તરીકેની જ તેને તાલીમ આપો, એટલે તેનું સર્જનભૂખ્યું આન્તરિક ખાલીપણું ભરાઈ જશે, અને એ રીતે તેનો ખરાબમાં ખરાબ દુશ્મન તેનો સારામાં સારો મિત્ર બની જશે.

આજે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને જે કેળવણી મળે છે, તેમાં સર્જનને સ્થાન જ નથી અથવા તો સાવ ઓછું સ્થાન છે. તેનો મોટો ભાગ જ્ઞાન–પ્રાપ્તિ આગળ જ અટકી જાય છે (અને ત્યાં સુધી પણ હમેશ પહોંચવામાં આવે છે એમ નથી જ હોતું). પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના અંતરની સૌથી પ્રબળ વૃત્તિને—અર્થાત્ સર્જનની વૃત્તિને—શીખવાતા 'વિષયો'માં થોડું અથવા નહીં જેવું જ દ્વાર મળવાથી, તથા નર્યા અંતરાયો, ચેતવણીઓ અને ડાહી સલાહો જ મળવાથી, તે અંતે બધી મર્યાદાઓ તોડી નાખે છે, અને 'વિષયો' દ્વારા ન ભરાતું અંદરનું ખાલીપણું બીજી રીતે ભરવા દોડે છે. કેટલીય શાળાઓના જીવનને ઝેરીલું બનાવી મૂકનાર તથા શિક્ષકોને ઉજાગરા કરાવનાર નિરંકુશપણાનો જે ગંદો પ્રવાહ વિદ્યાર્થીઓની અંદર નીચે નીચે વહ્યા કરે છે, તથા તેને પરિણામે જે પરિચિત ઘટનાઓ અવારનવાર બન્યા કરે છે, તે બધાનું મૂળ જુવાનિયાઓની સર્જક વૃત્તિને યોગ્ય માર્ગે વાળી આપવામાં નિષ્ફળ નીવડનાર આજની કેળવણીની પદ્ધતિમાં જ છે. મોટા શહેરોના વેશ્યાવાડા તેની જ આગળની ભૂમિકારૂપ છે.

એટલે હું તો એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું કે, 'કામવિકારના પ્રશ્નનું નિરાકરણ' [illegible] જેટલે અંશે કેળવણીકારને માથે આવે છે, તેટલે અંશે તેનું કર્તવ્ય એ છે', કેળવણીનું ધ્યેય માત્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ જ ન રાખતાં, તેને આગળ વધારીને નવસર્જનની કુશળતા સુધી લઈ જવું. સારી ભાષામાં

એનો અર્થ એ છે કે, કળાને (અહીં કળાનો, 'અતિ કુશળતાપૂર્વક કરેલુ કર્તવ્યકર્મ' એવો વિશાળ અર્થ લેવાનો છે) શિક્ષણમા વધારે અગત્યનુ ને વધારે કેન્દ્રવર્તી સ્થાન મળવુ જોઈએ. તેનો અર્થ એ થયો કે, સૌંદર્યભાવનાને જાગ્રત કરવા ઉપર તથા ખીલવવા ઉપર વધારે ભાર મુકાવો જોઈએ. આપણે ગુમાવેલા વારસાઓમાં તે સૌથી મોટો વારસો છે. અપસાચરણની મરકીથી બચવાનું એ સર્વોત્તમ ઔષધ છે, તથા મનુષ્યને સર્વાંગીણ રીતે આકર્ષનાર તથા પ્રેરનાર વિધાયક હેતુઓમાં સૌથી વધુ પ્રાણપ્રેરક તથા ઉન્નતિકારક છે.

પરંતુ આપણે વધારે પડતા પરિણામોની આશા રાખવાની નથી. આપણે ગમે તે કરીએ પરંતુ કામાચરણ માટે કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ નહી ઠરાવી શકીએ, તથા બધી રીતે તેને વિનિપાત, ઘેલછા કે સર્વનાશની આફતમાથી સુરક્ષિત નહી બનાવી શકીએ આપણે કુદરતની અસાધ્ય શક્તિ સાથે કામે લેવાનુ છે. અને આપણે કામ જે જગાએ તે જુવાનો ઉપર (અને માત્ર યુવાનો ઉપર જ નહીં) પોતાનો કારમો હુમલો કરે છે, તે જગાએ તેને છક્કડ ખવરાવવાનુ છે યુવાનોના કામવિકારની બાબતમાં મુશ્કેલીઓ બહુ મોટી હોય છે પરંતુ જે શક્તિ તેમના ઉપર હુમલો કરે છે, તે પોતે દુષ્ટ નથી, પરંતુ છૂપી રીતે મિત્ર જ છે જ્યા સુધી નિર્માલ્ય મવાડો વડે તેનો સામનો કરવામા આવે છે, ત્યા સુધી તે જરૂર દુશ્મનરૂપ તથા વિઘાતક ગડે છે. પરંતુ જ્યારે તેનો સામનો ઉચ્ચ પ્રકારની વીરતા તથા વિદસેવી પ્રજ્ઞાથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે વિરોધી સૈન્યની પેઠે આપણા પક્ષમા ભળી જાય છે કેળવણીએ એ જ ધ્યેય રાખવાનુ છે. આપણે લડાઈનું પરિણામ નિશ્ચિત ન કરી શકીએ; પરંતુ આપણે યુવાન સૈનિકને સ્વચ્છ વાતાવરણમાં ઉચ્ચ ભૂમિ ઉપરથી મજબૂત હાથો વડે લડવાની

તાલીમ આપી શકીએ. આપણે તેથી વધુ કાંઈ ન કરી શકીએ, પરંતુ એટલું કરીએ તો ઘણું કર્યું કહેવાય.

મેં આ પ્રશ્નની વિચારણા શિક્ષકને લક્ષમાં રાખીને કરી છે. માબાપની ફરજની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરવો એ આ લેખની મર્યાદાની બહાર છે. માબાપની દૃષ્ટિએ વિચારતાં મેં ઉપર કહેલામાંથી ઘણી વાતોને કાંઈક મર્યાદિત કરવી પડે. કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવું હોય, તો માતા કે પિતા જ સારામાં સારાં શિક્ષક છે, અથવા હોવાં જોઈએ, એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ ત્યાં ગૃહજીવનના સામાન્ય વાતાવરણ ઉપર બધો આધાર છે. ગૃહજીવન જો નિષ્પ્રાણ કે વિષમય હોય, તો કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ બહારની પેઠે ઘરમાં પણ જોખમકારક નીવડે.

કેળવણીમાં લોકશાહી

જેનું મગજ ચસકી નથી ગયું, એવો કોઈ માણસ એવું નહીં સૂચવે કે, બાળકોને કેવી કેળવણી આપવી તે વસ્તુ બાળકોની જ બહુમતીથી નક્કી કરવામા આવે. અને આમ જન-સમુદાય પણ જો પોતે અશિક્ષિત અને અજ્ઞાન હોય, તો મા-બાપના મતથી તે વસ્તુ નક્કી કરવામાં પણ ભાગ્યે જ વધારે સારું પરિણામ આવે. ૬૦ વર્ષ પહેલાં આ દેશમા (ઇંગ્લંડમાં) જ્યારે કેળવણી ફરજિયાત કરવામા આવી, ત્યારે આવી જ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. તે સમયે જનસમુદાય કેળવણી માટે ગમે તેટલો ભૂખ્યો હશે તોપણ પોતાને કઈ કેળવણી જોઈએ છે તે નક્કી કરવા માટે પૂરતો કેળવાયેલો ન હતો. એ અગત્યની વસ્તુ તો તેમની ઉપરવટ — તેમના કરતા એ બાબતમાં વધુ ડાહ્યા ગણાતા તથા તે વખતે કેળવણીનું જે કાંઈ તંત્ર હતુ તેના ઉપર કાબૂવાળા લોકોએ જ નક્કી કરી હતી.

ત્યાર પછી તો કેટલાય મોટા ફેરફારો તે બાબતમા કરવામાં આવ્યા છે; અને તે બધાનો હેતુ કેળવણીને અત્યારનો આમ-જનસમુદાય જે જીવન જીવે છે તેની પ્રત્યક્ષ જરૂરિયાતોને અનુકૂળ બનાવવાનો છે એ માર્ગે ઘણી પ્રગતિ થઈ છે, અને ભવિષ્યમાં ઘણી થવાની છે. પરંતુ મને દેખાય છે ત્યાં સુધી, એ બધામાંથી કોઈ પણ ફેરફારો લોકોની ઇચ્છામાંથી ભાગ્યે જન્મ્યા હોય. એ બધા ફેરફારો તો કેળવણી-સુધારકોના એક નાના વર્ગે જ કરેલા-કરાવેલા છે, અને લોકોની ઉપરવટ જ કરવામાં આવેલા છે. લોકોએ કેળવણી તો માગ્યાં જ કરી છે,

ઉપરાંત, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવણી પણ સમાજના બધા જ વર્ગોને મળી શકે એવી માગણી પણ તેઓએ કરેલી છે, પરંતુ 'કેળવણી શું છે,' 'શું શીખવું જોઈએ' અને 'કેવી રીતે શીખવવું જોઈએ' વગેરે બાબતોની વિચારણા કરવાની હોય છે, ત્યારે જનસમુદાયે હજુ પોતાનો અવાજ અસરકારક બનાવ્યો નથી, અને તે બાબતના તજ્જ્ઞો જે યોગ્ય માને તેને સ્વીકારીને, સંતોષ માન્યો છે. સારે નસીબે એ તજ્જ્ઞો લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર જ નીવડયા છે. તેમણે કેટલાય પ્રત્યાઘાતી બળોના સખત વિરોધોના ઝનૂની સામના વચ્ચે થઈને પોતે ધારેલા સુધારા અમલમાં મુકાવ્યા છે તેઓ ન હોત તો અત્યારે આપણી કેળવણીની કેવીય દુર્દશા હોત. તેઓએ તેથી પણ વધુ કર્યું છે તેમણે જે કાર્ય કર્યું છે તેને પરિણામે જ અત્યારે લોકો આપણે જેને કેળવણી કહીએ છીએ તેની અગત્ય વિષે જાગ્રત થતા જાય છે, અને પ્રૌઢો ઘણા જૂના વખતમાં કહેલી વાતનું રહસ્ય સમજતા જાય છે કે, જેઓ લોકોની કેળવણીના વિધાતા છે, તેઓ લોકોના ભાગ્યવિધાતાઓ પણ છે.

થોડી વાર પૂરતા આપણે માની લઈએ કે, જનસમુદાય સામાન્ય શબ્દોમાં કેળવણીની માગણી કરવામાં અક્રિય બન્યો છે એટલું જ નહીં, પણ કઈ જાતની કેળવણી પોતાને જોઈએ છે તે વસ્તુ નક્કી કરી આપવામાં પણ સક્રિય બન્યો છે. તેની આ નવી માગણી શું સ્વરૂપ લે તેને વિષે આપણે કાંઈ અંદાજ બાંધી શકીએ ?

ઘણા લોકો એમ ધારે છે કે, તેની અસર આખી પદ્ધતિને ધંધાદારી તાલીમને નામે ઓળખાતી વસ્તુ, અર્થાત્ જે વેપારધંધાઓ વડે જુવાનોને પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરવાનો છે, તેની તાલીમ તરફ વાળી જાય અમેરિકામાં એમ જ થવા લાગ્યું છે,અને તેના સારાં જ પરિણામ આવ્યાં છે એમ ન કહેવાય

આપણા કેટલાક સર્વોત્તમ કેળવણીકારો તેનો એ કારણે સબળ વિરોધ કરે છે—અને એ કારણ સર્વાંશે સાચું છે—કે, કેળવણીએ તો મનુષ્યની સર્વાંગીણ ખિલવણી સિદ્ધ કરવાનું લક્ષ રાખવું જોઈએ, નહીં કે અમુક ધંધામાં એકાંગી કુશળતા આપવાનું. તે બાબતમાં મારે એક બે મુદ્દાઓ તરફ લક્ષ ખેંચવાનું છે.

પ્રથમ તો, એક અર્થમાં બધી કેળવણીએ ધંધાદારી જ હોવું જોઈએ. તેણે સ્ત્રી-પુરુષોને માનવજીવનરૂપી મહાન ધંધા માટે તાલીમ આપવી જોઈએ. દરેક સારા નાગરિકનો એ જ મહાન ધંધો હોવો જોઈએ. જે કેળવણી એ તાલીમ ન આપે, તે નિષ્ફળ નીવડી છે એમ કહેવાય.

બીજું, આપણે યાદ રાખવું જોઈએ—અને એ વાત હમેશ ભૂલવામાં આવે છે—કે, અત્યારની પદ્ધતિમાં જે તત્ત્વોને સર્વાંગી સંસ્કારિતા તરફ લક્ષ રાખનારાં ગણવામાં આવે છે, તે બધાં શરૂઆતમાં ધંધાદારી જ હતાં. એ કેળવણી પાદરી કે વકીલના 'ભણેલા ધંધાઓ' માટે, તથા જેઓ પાર્લામેન્ટના સભ્ય થવાના હતા, અથવા રાજદ્વારી ભાષણિયાઓ થવાના હતા, તેમને માટે યોજવામાં આવી હતી. એટલે એ મહાન પ્રાચીન પરંપરાના તરફદારોએ, બીજા જેઓ એ પરંપરાને યોગ્ય રીતે સત્કારવા છતાં કાંઈ વધુ વ્યાપક વસ્તુ માટે માગણી કરે છે, તેમના ઉપર ધંધાદારી કેળવણીનો આક્ષેપ કરતાં બે વાર વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે, એ આક્ષેપ તેમની પોતાની સામે પણ સહેલાઈથી કરી શકાય તેમ છે.

ધંધાદારી કેળવણી સારી વસ્તુ છે કે ખરાબ, તેનો આધાર તમે જે ધંધાની તાલીમ આપો છો તેના ઉપર આધાર રાખે છે. જો ધંધાઓ પોતે જ હીન હશે, તેમ જ તેમના હેતુઓ નીચ તથા તેમનું પ્રયોજન ક્ષુદ્ર હશે, તો જે કેળવણી એ ધંધાઓની તાલીમ આપતી હશે, તે પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં

સ્વાભાવિક રીતે જ હીન તથા ક્ષુદ્ર બનશે. પણ નાગરિકોના મોટા સમુદાયને પોતાના ધંધાઓ વિષે સામાન્ય હિતના કાર્યકર્તાઓ તરીકે પૂરતો ઉચ્ચ ખ્યાલ હશે, તો તમે જેટલા વધુ પ્રમાણમાં તેમને તે કામ માટે સીધી કેળવણી આપશો, તેટલા પ્રમાણમાં માનવપ્રાણીઓ તરીકે તેમની સર્વાંગીણ કેળવણી તમે પૂરી પાડતા હશો. ધંધેદારી કેળવણી વિષેની દલીલ એ મૂળભૂત બાબત ઉપર આધાર રાખે છે.

હું માનું છું કે, નાગરિકના ધંધા વિષે ઉચ્ચ કલ્પના તરફ, તથા તેને તે માટે લાયક બનાવી શકે તેવી કેળવણી તરફ જ સૌ પ્રગતિ થઈ રહી છે. પરંતુ શું બનવાનું છે એ બાબત ભવિષ્ય ભાખવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં, આપણે શું ઇચ્છીએ છીએ અને શાની આશા રાખીએ છીએ, એ વિષે બોલવું જ વધુ યોગ્ય થશે.

કેળવણીકારોના ત્રણ પક્ષો પાડી શકાય; અને ત્રણેને ગજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતા ત્રણ મહાન પક્ષો — સ્થિતિચુસ્ત, વિનીત, અને મજૂર — એ ત્રણ નામથી જ ઓળખાવી શકાય. પરંતુ તે નામો તેમને કેળવણીના અર્થમાં જ લાગુ પાડવાનાં છે, અને તેમાં તેમનો મૂળ ગજકીય અર્થ જરા પણ સમજવાનો નથી, એ યાદ રાખવાનું છે. હું શું કહેવા માગું છુ તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું.

કેળવણીમાં સ્થિતિચુસ્ત તેને કહેવાય કે જે જૂની પરંપરાને વળગી રહેવા માગે છે; અર્થાત્ મેથ્યુ આર્નોલ્ડે આપેલી વ્યાખ્યા મુજબ તે એમ માને છે કે, "જે કાંઈ સર્વોત્તમ વિચારાયું છે અથવા કહેવાયું છે, તેને જાણવું" તેનું નામ જ સંસ્કારિતા છે. ઉપરાંતમાં તે માને છે કે, એ બધું સર્વોત્તમ વિચારાયેલું કે કહેવાયેલું ગ્રીક અને લેટીન સાહિત્ય ગ્રંથોમાંથી તથા તેમનામાંથી નીપજેલાં સાહિત્ય અને ફિલસૂફીમાંથી જ મળી શકે તેમ છે. આ જાતની સ્થિતિચુસ્તતા આપણી ઑક્સફર્ડ જેવી જૂની વિદ્યાપીઠોમાં મળે છે.

કેળવણીમાં વિનીત તેને કહેવાય કે જે વિજ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન આપે છે, અને પ્રાચીન ગ્રીક લેટીન સાહિત્યને બીજુ પદ આપે છે આ જાતની વિનીતતા આપણને ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજમાં તથા બીજી પ્રાંતિક વિદ્યાપીઠોમાં જોવા મળે છે

કેળવણીમાં મજૂર-પક્ષવાળાની વ્યાખ્યા આપવી એટલી સહેલી નથી અગત્યની વાત તો એ છે કે, તેને રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેના નામધારી સાથે ભેળસેળ કરી દેવો ન જોઈએ, કારણ કે, એ બે હમેશ એક હોતા નથી હું તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપું છું, અને આશા રાખું છું કે, તેથી તમને ગેરસમજ નહીં થાય આ વિશ્વમાં માણસને બે મુખ્ય ધંધા છે એક તો પોતાના આત્માને ઉદ્ધારવાનો ધંધો, અને બીજો પોતાની રોજિંદી રોટી કમાવાનો ધંધો — જેને આપણે સામાન્ય રીતે પોતાની આજીવિકા કમાવી એમ કહીએ છીએ હવે કેળવણીમાં મજૂરપક્ષવાળો તે છે કે જે આ બે ધંધાઓ વચ્ચે અભેદ સંબંધ સ્થાપિત થયેલો જોવા ઈચ્છે છે કેળવણીની એવી પદ્ધતિ તે માગે છે કે જેમાં મનુષ્યોના શરીરના નિર્વાહ માટેની મજૂરી અને તેમના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેની મજૂરી એક બને, અને એ એકતા મારફત મનુષ્યની શરીર તથા મનની — સર્વાંગીણ કેળવણી — સિદ્ધ કરે

તેના અભિપ્રાયોને અત્યારે તો વાયડા ગણી કાઢવામાં આવે છે ઘણા લોકો તેને ચમકેલ ગણે છે બીજાઓ તેને અવ્યવહારુ સ્વપ્નદ્રષ્ટા ગણી કાઢે છે કેટલાક તો તેને ગાંડો ગણી કાઢવા સુધી જાય છે પણ તે સંકુચિત મનનો હોતો નથી તે જૂની ગ્રીક લેટીન સાહિત્યનો અભ્યાસ ઈચ્છતી પરંપરાનો દુશ્મન નથી તેને વિનીતોના વિજ્ઞાન માટે પણ આદરમાન છે પરંતુ તે માને છે કે, જ્યાં સુધી સમાજના નામનાજ અને સમાજની સંસ્કૃતિ વચ્ચે — જે મજૂરી વડે લાખો આજીવિકા કમાય છે, અને જેના વડે તેઓ પોતાના આત્માની

ઉન્નતિ કરે છે તે બે વચ્ચે — વધુ ગાઢ સબંધ સ્થપાશે નહી, ત્યા સુધી સાહિત્ય કે કળા જેવા જોઈએ તેવા ધમકવાના નથી "રોજી કમાવા વચ્ચે અને આત્માના ઉદ્ધાર વચ્ચે અભેદ" એ કાગવણીના મજૂરપક્ષનો મુદ્રાલેખ કરી શકાય અને હવે મારે કબૂલ કરી દેવુ જોઈએ કે, કેળવણીની બાબતમા હુ એ જાતનો મજૂરપક્ષવાળો છુ

અમે એ પક્ષવાળા ઉપરાત માનીએ છીએ કે, મનુષ્ય સ્વભાવમા જ એવુ કાઈક છે કે જે આ બધાને પૂરતો સાથ આપે જેનામા ખાસ કાઈ માનસિક ખોડ નથી તેવા દરેક પ્રાણીમા એવી ગૂઢ શક્તિ હોય છે કે જે એક વાર જાગ્રત થઈ કે પછી અતિ આશ્ચર્યજનક પરિણામો લાવી શકે છુ એ વસ્તુને 'उत्तमतानी झखना' કહુ છુ તથા બાળક કે મોટેરા એમ બધા માનવ પ્રાણીઓમા ઉત્તમતાની આ ઝખનાને જાગ્રત કરવી તથા પોષવી એને હુ બાળમંદિરથી વિદ્યાપીઠ સુધીની બધી ભૂમિકાઓએ કેળવણીનુ મુખ્ય ધ્યેય ગણુ છુ કેળવણીની આદર્શ પદ્ધતિ વિષેનો મારો ખ્યાલ આ પાયા ઉપર જ રચાયેલો છે તે પદ્ધતિએ બીજી અનેક વાતો કરવા ઉપરાત આ વસ્તુ સૌથી પ્રથમ અને મુખ્યત્વે કરવી જોઈએ, તેણે સમાજના બધા વર્ગોમા ઉત્તમતાની ઝખના જાગ્રત કરવી જોઈએ, અને તેને નામના તેમ જ કુન્સદના દરેક ખાતામા પોતાનુ કામ કરવા માટે ઘોડાપૂરની જેમ છૂટી મૂકવી જોઈએ એક વાર સમાજમા ઉત્તમતાની આ ઝખના જાગી ગઈ એટલે બાકી બધુ નિર્ગત કેરને મોજે સોંપી દઈએ

૯

જીવનનિર્વાહ અને જીવનવિકાસ

આજનાં સ્ત્રીપુરુષો જેવાં છે તેવાં તેમને બનાવનાર સારી યા નરસી અનેક અસરોમાં, તેઓ જે અનેક ધંધાઓ વડે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે, તેમની અસર મુખ્ય છે, એ નિર્વિવાદ છે. આ વસ્તુ છૂટાં છૂટાં સ્ત્રીપુરુષો માટે જ સાચી છે એમ નથી, પરંતુ આખી પ્રજાઓ, સમાજો, સંસ્કૃતિઓ અને ઐતિહાસિક યુગો માટે પણ સાચી છે અર્વાચીન સંસ્કૃતિની ઉત્તમતા અથવા નિકૃષ્ટતા પણ, જે જાતના ઉદ્યોગથી તે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે તેના વડે જ મુખ્યત્વે નિશ્ચિત થાય છે

અલબત્ત, એ ઉદ્યોગના વિશિષ્ટ રૂપો અનેક હોવાનાં તેમાં કોલસા ખોદનારથી માંડીને ઝવેરી સુધીનાં, કસાઈથી માંડીને વડા પ્રધાન સુધીનાં તથા નરી પુનરાવૃત્તિભરી કેવળ હલકી જડ મજૂરીથી માંડીને બારીકમાં બારીક, સુંદર તથા જવાબદારી-ભરેલી કારીગરી સુધીના પ્રકારોનો સમાવેશ થવાનો. તેમ છતાં દરેક સમાજ કે સંસ્કૃતિ જે વિવિધ ઉદ્યોગો વડે જીવનનિર્વાહ કરતાં હોય છે, તેમનું કોઈ ને કોઈ એક સામાન્ય સ્વરૂપ હોય છે અને તેને જુદું નામ પણ મળે છે આજનો આપણો જમાનો યંત્રોદ્યોગ વડે જીવનારો હોઈ તે 'યંત્રોદ્યોગી' જમાનો કહેવાય

જેમ બકરાં કાપનાર કસાઈને સારો યા નરસો બનાવનાર ગુણોમાં ગળાં રેંસવા ફરવાનું તેનું કામ મુખ્ય કારણરૂપ છે, તે પ્રમાણે આપણા જમાનાની સારી યા નરસી વિશેષતાઓ

પણ, તે જે 'ઉદ્યોગ' વડે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે અને જીવતો રહે છે, તેની વિશેષતાઓને જ આભારી હોવાની. જો તે ઉદ્યોગ યાંત્રિક અથવા નફાખોરિયો હોય, તો આપણા જમાનાના સમગ્ર જીવન ઉપર – અરે, તેની સંસ્કૃતિ અને તેની ધર્મભાવના ઉપર પણ – તેવી જ છાપ પડવાની. તેથી ઊલટું, જો તે ઉદ્યોગ ઉત્તમતાની ઉપાસનાના ધ્યેયથી પ્રેરાયેલો હોય, તો તેની અસર સર્વસાધારણ માનવજીવન અને માનવચારિત્ર ઉપર તેવી જ પડવાની.

અલબત્ત, માણસ ઉપર ધંધારોજગારની મુખ્ય અસર ઉપરાંત બીજી પણ અનેક અસરો કામ કરે છે જ, અને તેમાંની કેટલીક ખૂબ અગત્યની પણ છે. જેમ કે, આજીવિકા કમાઈ લીધા બાદ જે માર્ગે તે પોતાનો ફુરસદનો વખત ગાળે, તેની અસર પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિની ઉત્તમતાની સાચી કસોટી, તે પોતાના ફુરસદના સમયનો જે ઉપયોગ કરે છે, તેના ઉપરથી થઈ શકે છે, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે સાચું છે. પરંતુ ફુરસદના સમયનો ઉપયોગ, મોટે ભાગે, આજીવિકા કમાવામાં ગાળેલા સમય વડે જ નિશ્ચિત થતો હોય છે. માણસ આજીવિકા કમાવા માટે જે કરે છે તેની અસર આજીવિકા કમાયા બાદ તે જે કંઈ કરે છે તેની ઉપર પણ થાય છે. કસાઈ અને કળાકાર પોતાની ફુરસદનો સમય એક જ રીતે નહીં ગાળી શકે. અને કસાઈ પાસે કળાકારની જ રીતે ફુરસદનો સમય ગળાવવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. આખો દિવસ બકરાં કાપ્યા પછી, તે સૂર્યાસ્તની શોભા નિહાળવા કે કાવ્યરસ માણવા નહીં જ બેસી શકે; પરંતુ તેનું 'કાવ્યચિંતન' છાકટો બનવા દ્વારા કે તકરારમાં પાસેના પડોશીને છરી ભોંકી દેવા દ્વારા જ થશે. આમ જીવનની ફુરસદ માણવાની રીત જીવનની આજીવિકા કમાવાની રીત સાથે મળંગ સંકળાયેલી હોવાથી જ એમ કહી શકાય છે કે, કોઈ પણ સંસ્કૃતિની

ઉત્તમતાની પરીક્ષા તે પોતાની કુટુંબનો સમય કઈ રીતે ગાળે છે, તે ઉપરથી થઈ શકે છે. કુટુંબના સમયમાં અમુક જમાનો ગમાર બનતો હોય, તો તે જમાનો જે ઉદ્યોગ વડે આજીવિકા કમાય છે તે ઉદ્યોગમાં જ તેને ગમાર બનાવે તેવું કે તેને મારતું કાંઈક અવશ્ય હોવું જોઈએ, એવું અનુમાન આપણે જરૂર તારવી શકીએ.

માનવચરિત્ર ઘડનારાં સાધનો યા નિમિત્ત કારણોમાં તેમના રોજના કામધંધારૂપી મુખ્ય કારણ ઉપરાંત બીજું કારણ કેળવણી છે. એ બહુ સમર્થ કારણ છે, એમાં શંકા નથી. પરંતુ આજીવિકારૂપી મુખ્ય કારણ તેનાથી વિપરીત અસર પાડતું હોય, ત્યારે કેળવણી પોતાની નવી કાંઈ જ અસર પાડી શકતી નથી. માણસ પોતાની આજીવિકા જે મજૂરી વડે કમાતો હોય, તે મજૂરી એવા પ્રકારની હોય કે જેથી તેની બુદ્ધિ જડ બની જાય તથા તેનું ચારિત્ર પતિત થઈ જાય, તો પછી કેળવણી ગમે તેટલું કરે તોપણ તેને જ્ઞાનવાન કે ચારિત્રવાન નહિ જ બનાવી શકે. એ જ વસ્તુ ધર્મ તથા 'સંસ્કૃતિ' માટે પણ સાચી છે. જ્ઞાન તેમ જ ચારિત્રની બાબતમાં (જોકે, તે બંને જુદી વસ્તુઓ નથી જ) સારાં પરિણામ નિપજાવવાં હોય, તો ઉદ્યોગ અને કેળવણીએ સાથે મળીને કામ લેવું જોઈએ. જ્યારે જ્યારે તે બે વિરોધી દિશામાં કામ કરતાં હોય છે, ત્યારે ત્યારે ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો (અલબત્ત, તે બંને પણ ભિન્ન નથી) બગડવા કાળ આવ્યો છે એમ જ જાણવું. ગમે તેવા ઊંચા ખ્યાલથી પ્રેરાયેલી કેળવણી પણ લોકોના મન અને ચારિત્ર ઉપર તેમના ધંધારોજગારે પાડેલી અસર નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જશે, તો તે ખત્તા જ ખાશે, કારણ કે ધંધારોજગાર દ્વારા પડતી અસર તેના કરતાં વધુ વ્યાપક અને બળવાન હોય છે. બહુ બહુ તો લોકોને તે તેમના રોજના

કામકાજ માટે નાલાયક બનાવી મૂકશે અને બીજા કશા માટે લાયક કરવાનું તો તેનાથી બનશે નહિ. કેળવણીની આજની પદ્ધતિ સામે એ જ આક્ષેપ કરવામાં આવે છે, અને તે છેક જ અકારણ નથી.

તે જ પ્રમાણે, માણસમાં કાંઈક પરિપૂર્તિરૂપે, 'ફાયદાકારક કંઈક' નવી — વધારાની ચીજ તરીકે કેળવણી કશું ઉમેરવા જશે, તોપણ તે વધારે સફળ નીવડવાની નથી. કારણ કે, જે માણસ પોતાની આજીવિકા એવા ઉદ્યોગ વડે કમાય છે કે જે તેના મનુષ્યત્વને સંતોષી શકતો નથી, તેવા માણસની ઊણપ દૂર કરવા તમે વધારાનું જે કાંઈ બહારથી ઉમેરવા જશો, તેનાથી એ જ પરિણામ આવશે કે, તે પોતાના ધંધા તરફ ભેદભાવ રાખતો થઈ જશે, અને એ રીતે પોતાની 'આજીવિકા' કમાનાર નોકરીની તેની કુશળતા ઓછી થઈ જશે. અને તે તો સોનાનું ઈંડું મૂકનારી મરઘીને જ મારી નાખવા જેવું થયું; કારણ કે માણસની આજીવિકા કે વૃત્તિ એ તો ગમે તેમ તોય તેનું જીવન છે, અને તેનું જ નથ્ય જો મટી જાય, તો પછી કેળવણી પોતાની ક્રિયા જ શાના ઉપર કરે?

સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે આ મુદ્દો અતિ અગત્યનો છે, જોકે તેનો ઉલ્લેખ ભાગ્યે જ ક્યાંય થતો દેખાય છે माणस आजीविका द्वारा पोताना जे जीवननो निर्वाह साधे छे, ते जीवननी साची किंमत, तणे ते आजीविका जे धधा द्वारा प्राप्त करी होय छे, तेनी साची किंमत जेटली ज हाय छे જે ધંધો કે ઉદ્યોગ માણસના મનુષ્યત્વને દરિદ્ર, ઠીંગુજી કે ભૂખે મરતું કરી મૂકે, તે ધંધાઉદ્યોગ દ્વારા પોતાના મનુષ્યત્વને સંતોષી શકે તેવું જીવન ન જ જીવી શકાય. જે ધંધો-રોજગાર તે માણસને પોતાને પણ રસદાયક થઈ પડતો ન હોય, તેમ જ સામાજિક દૃષ્ટિએ તેના જાતિબંધુઓને પણ ઉપયોગી ન હોય, તેના દ્વારા તેણે પોષેલું 'જીવન' પણ તેવું જ અગમિક કે નિરુપયોગી

બનવાનું કામકાજ પરવાર્યા પછી, તેની ફુરસદના વખતની મોજમજાઓ પણ તેના ઉદ્યોગ-ધંધામાં રહેલી અર્થહીનતા, ઉદ્દેશહીનતા, બુદ્ધિહીનતા અને જડતાની છાપવાળી જ હોવાની, તથા તેમનું સ્વરૂપ પણ તેટલું જ નિ:સત્ત્વ કરનારું હોવાનું ઉપરાંત, તેના જીવનનો જ મોટો ભાગ તે ઉદ્યોગ દ્વારા આજીવિકા કમાવામાં ગાળેલા અર્થહીન વર્ષો જેટલો અગાઉથી જ ખરચાઈ ગયો હશે, એ તો જુદું જ. તેથી ઊલટું, જો માણસ પોતાના કામકાજમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેને તે કામ કરવાની ક્રિયા દરમ્યાન જ સારી રીતે જીવવાનું આપોઆપ મળી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ કામકાજ દરમ્યાન માણસાઈ દાખવ્યા બાદ, ફુરસદના વખતમાં તેને પશુ બનવાનું ગમે, એવો સંભવ પણ ઓછો છે આમ, આપણા જીવનનો 'નિર્વાહ' કરવા આપણે કરેલું કામકાજ, અને તે દ્વારા નિર્વાહિત થયેલા 'જીવન' વચ્ચે ભેદ જ નથી કારણ કે, આપણે 'કમાતા' હોઈએ છીએ તે આખા સમય દરમ્યાન 'જીવતા' પણ હોઈએ છીએ, એટલે જો આપણે સારી રીતે કે સુખે જીવવું હોય, તો આપણે આજીવિકા કમાવાના સમય દરમ્યાન સારી રીતે કે સુખે જીવવું જોઈએ તેમ જ એ વાત પણ સાચી છે કે, આપણે જીવતા હોઈએ છીએ, તે આખા સમય દરમ્યાન કોઈ ને કોઈ કમાતા પણ હોઈએ છીએ, ભલે પછી તે કમાણી નવરા બેઠા નખોદ વાળવારૂપ કે ખત્તા ખાવારૂપ જ હોય આજીવિકા કમાવી અને જીવન જીવવું એ બે જુદી જુદી વસ્તુઓ કે ક્રિયાઓ નથી તેઓ તો એક જ સળંગ ક્રિયાને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોવાથી મળેલા બે નામો છે

જેવું વ્યક્તિનું તેવું જ સમાજનું કે સંસ્કૃતિનું પણ જાણવું 'રોટી' કમાવી એ સમાજનું કે સંસ્કૃતિનું પણ પ્રાથમિક તથા વ્યાપક 'કામ' છે જે સંસ્કૃતિઓ પોતાની આજીવિકા કમાવાની ના પાડે છે, અથવા તેમ કરવાને અશક્તિમાન બની

જાય છે, તેમને માટે આ જગતમા સ્થાન જ નથી, વિશ્વના અટલ નિયમો તેમનો તરત નાશ કરી નાખે છે ઇતિહાસ સાગરના કિનારાઓ આ વસ્તુ ભૂલેલી સસ્કૃતિઓના અવશેષોથી પથરાયેલા છે 'રોટી' કમાવી તે વસ્તુ જ સંસ્કૃતિની બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓનો આવશ્યક પાયો અને આધાર છે તેથી કરીને, એક વ્યક્તિ તરીકે આખી સંસ્કૃતિ જો કદી પણ પ્રાર્થના કરે, તો તેની પ્રથમ પ્રાર્થના હમેશા એ જ હોવાની કે, 'અમને અમારી રોજની રોટી આજે આપ '

વાચક જો આ સ્થળે મને યાદ દેવડાવે કે, માણસને તેના શરીરની પેઠે તેના આત્મા માટે પણ ખોરાક જોઈએ, તો તેનો જવાબ ભારી પામે છે તેના આધ્યાત્મિક આહારની જાત પણ, જે રીતે તે તેની રોજની 'રોટી' કમાવાનુ કામ કરે છે, તેના ઉપર જ આધાર રાખે છે કોઈ સસ્કૃતિની 'રોટી' કમાવાને લગતી પ્રવૃત્તિ જો તેના આધ્યાત્મિક પોષણમા પણ કશો ફાળો નહી આપતી હોય, તો ગમે તેટલી સમાજ સુધારણાઓ, ગજબીય ફિલસૂફીઓ અને ધાર્મિક પુનરુત્થાનો હોવા છતા, તેનો આત્મા ભૂખે જ મરી જવાનો, અને તેને જીવતો રાખવા જે ઔષધો, ઉત્તેજકો અને ઉદ્દીપનો યોજવામા આવશે, તેમનાથી તેની આધ્યાત્મિક અવનતિની ક્રિયા જ વધુ વેગવંત બનવાની 'રોટી કમાવી અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવી એ બે સ્વતંત્ર જુદી ક્રિયાઓ નથી — ખાસ કરીને જ્યારે સસ્કૃતિના આત્માની વાત થતી હોય ત્યારે કોઈ પણ સસ્કૃતિ જે માર્ગે પોતાની રોજની 'રોટી' મેળવે છે, તે માર્ગે જ પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ પણ સાધે છે આજકાલ જોવામા આવતી આત્માના ઉદ્ધાર માટેની હિલચાલો નજીવા પરિણામો નિપજાવી શકે છે, તેનુ મુખ્ય કારણ આ પ્રાથમિક સત્ય તરફ કરાતુ દુર્લક્ષ જ છે

આધ્યાત્મિક વિકાસ રોટી મેળવવાની ક્રિયા કરતાં જુદી વધારાની વસ્તુ છે એમ માનવાથી, તથા આધ્યાત્મિક અને ઐહિક વસ્તુઓ વચ્ચે કશો સંબંધ ન જોવાથી, અને પરિણામે વ્યવહારમાં તે બે વચ્ચે ઊભા થયેલા છૂટાછેડાથી આપણને પારાવાર નુકસાન થયું છે. રોજના વ્યવહાર રૂપી મૂળમાંથી આધ્યાત્મિક વસ્તુને તોડી નાખો, એટલે તે નિષ્પ્રાણ જ થઈ જાય. બીજી બાજુ આધ્યાત્મિકતાનો વિચ્છેદ થવાથી રોજનો વ્યવહાર પણ વણસી જાય છે. ઝાડ ઉપરની ડાળીઓ કાપી નાખો, તો જમીનની અંદરના મૂળ પણ ખવાવા લાગે છે, છાલ ઉપર ફૂગ વળવા માંડે છે, તથા ઊધઈ વગેરે વિનાશક જીવજંતુનો વાસ થવા લાગે છે. એ રીતે તમારી આત્મોદ્ધારની ક્રિયાને રોટી માટેની મજૂરીની ક્રિયાથી જુદી પાડી દેશો, તો એક છેડે ઉદ્ધાર પામતા આત્માઓની સંખ્યા ઓછી થઈ જશે અને તેમનો ઉદ્ધાર પણ નામનો જ વસ્તુ બની જશે, તથા બીજે છેડે, મેળવેલી 'રોટી' પણ બેસ્વાદ, અપથ્ય, ભેળસેળવાળી અને કદાચ પ્રાણઘાતક બની જશે. તેની પેદાશ કદાચ ખૂબ વધી ગઈ હશે, પરંતુ તેની જાત ઊતરી ગઈ હશે, તથા તેનો ઉપયોગ પણ નમ્રતા વિનાનો તથા મૂર્ખાઈભરી રીતે થતો હશે. તે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ચા માટેની મીઠાઈઓ, અને જીભને સળવળાટ કરાવે તેવી મસાલેદાર વાનીઓનું રૂપ ધારણ કરતી જશે. અર્થાત્, જેઓની જીભ બગડી ગઈ છે, જેમની પાચનશક્તિ મંદ પડી ગઈ છે અને તેથી જેઓ પોતાનો રોજનો આહાર મસાલાઓ ચડાવ્યા વિના કે ખાંડ ભેળવ્યા વિના ખાઈ શકતા નથી, તેઓના સ્વાદની વસ્તુ બનતી જશે. હું અહીં માત્ર ખાવાની 'મીઠાઈ'ની વાત નથી કરતો, એ વિચક્ષણ વાચકને કહેવાની જરૂર નહિ હોય. આજે આપણો આમ ઔદ્યોગિક સુધારો ધીમે ધીમે જીવનની આવશ્યકતાઓથી ભિન્ન એવી આ 'મીઠાઈઓ'ને જ

મોટા પ્રમાણમા તૈયાર કરવા માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ બનતો જાય, એવો ભય ઊભો થયો છે આજે એ 'મીઠાઈઓ' જ આપણો ઇષ્ટદેવ બની બેઠી છે કોઈ પણ મોટા શહેરના બજારના રસ્તા ઉપર જરા ફરવા નીકળો, દુકાનોની બારીઓમાં જે વસ્તુઓ વેચવા માટે શણગારીને ગોઠવેલી હોય છે તે તરફ નજર કરો, અથવા તો શેરબજારમા વિવિધ ઉદ્યોગોના શેરોના ભાવો ઉપર નજર કરો તથા જીવનની જરૂરિયાતો પેદા કરનાર ઉદ્યોગોના શેરોના ભાવોને જીવનના શોખની વસ્તુઓ તૈયાર કરનાર ઉદ્યોગોના શેરોના ભાવ સાથે સરખાવો તો તમને તરત જણાશે કે, ઘઉંનો બજાર 'નરમ' છે, પણ સિગારેટનો 'તેજ' છે રૂનો બજાર 'નીચો' છે, પણ બનાવટી રેશમનો 'તેજ' છે, કોલસા, તાંદુ, અને પોલાદનો બજાર નરમ છે, પણ સિનેમા, ગ્રામોફોન, અને પેટંટ દવાઓનો બજાર 'તેજ' છે મે એમ પણ સાભળ્યુ છે કે સંતતિનિરોધક સાધનોનો બજાર પણ ગરમાગરમ રહે છે એક બાજુ એ ઉદ્યોગ ધીકતો ચાલે છે, તથા તેને સરકારી મદદની જરૂર પણ નથી, ત્યારે બીજી બાજુ ઘણાય ખેડૂતો પોતાના શાહુકારોને વ્યાજ પણ ભરી શકતા નથી, અને સરકાર પાસેથી મદદની આશા રાખે છે એ સંતતિનિરોધક સાધનોનો ધંધો પણ આ જમાનાના લક્ષણરૂપે છે, તથા આપણી ભવિષ્યની પ્રજા — જો તે ઉદ્યોગ તેને થોડીઘણી પણ જીવતી રહેવા દેશે તો — તે વિશે શુ ધારશે, એ જાણવાનુ કુતૂહલ રોકી શકાતુ નથી

આ બધા વિચારોથી આપણને પેલુ ગર્ભાર પણ સહેલાઈથી ભુલાઈ જતુ સત્ય ફરી યાદ આવે છે કે, જગતની દરેક વસ્તુ એકબીજા સાથે ગાઢ સંકળાયેલી છે દરેકમા બીજાનુ પ્રતિબિબ પડે છે, તથા દરેક ઉપર બીજાની અસર થાય છે એકની પુષ્ટિથી બીજાને પણ પુષ્ટિ મળે છે, અને એકની ખામીની અસર બીજા ઉપર થાય જ કોઈ પણ

જમાનો જીવનના કુમ્મદના સમયમાં મૂર્ખ કે બેજવાબદાર બની જાય, તો તેના કામના સમયમાં પણ તે અચૂક તેટલી મૂર્ખતા કે બેજવાબદારી દાખવવાનો. ફુરસદના વખતમાં જો તે 'મીઠાઈઓ' જ ખાધા કરે, તો તેની મજૂરીનો મોટો ભાગ તે પેદા કરવામાં જ જવાનો. તે જ પ્રમાણે, કામકાજના દિવસોમાં તે જે માર્ગ કાપે છે તે જો ઊંડે અંધાર-ખીણમાં જ જતો હોય, તો રજાને દિવસે ઊલટું ચાલવા છતાં પ્રકાશમાં તે વધારે દૂર નહીં આવી શકે, અને વસ્તુતાએ કદાચ બીજા નામથી પેલા મૂળ અંધારા રસ્તા ઉપર જ તે ટહેલતો રહેશે.

તેથી ઊલટું, રોજની રોટી માટેની મજૂરી વખતે તે જેટલે અંશે ઉત્તમ કાર્ય કરતો હશે, કે ઉત્તમતાની સિદ્ધિમાં જેટલો સમય ગાળતો હશે, તેની અસર તેના સામાન્ય જીવન ઉપર પણ તેટલા પ્રમાણમાં થવાની, અને તેના આત્માનો — કહો કે સંસ્કૃતિના આત્માનો — ઉદ્ધાર પણ તેટલે અંશે સધાવાનો.

આ પ્રકારે જીવનની સળંગસૂત્રતાના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી કેળવણી જ આજના જમાનાની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત છે. તેણે પોતાનું કામ માણસના જીવનના શરૂઆતના જ અમુક વર્ષો સુધી જ મર્યાદિત થતું જોવાને બદલે તેના આખા જીવન સુધી વ્યાપેલું જોવાનું છે. કારણ કે, માણસોના ધંધારોજગાર જો એવા હોય કે જેથી તેમની માનવતા ક્ષીણ થતી હોય કે વિપરીત બની જતી હોય તો તે ધંધાઓ માટે તેમને કેળવીને તૈયાર કરતી શાળાઓ અને કૉલેજો વસ્તુતાએ સેતાનનું કામ જ કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ. શાળાનું મનન છોડયા બાદ માણસ જે ધંધારોજગાર વડે આજીવિકા ચલાવવાનો છે, તેમને પણ શિક્ષણતંત્રે પોતાના 'પછીના વર્ગો' રૂપ જ ગણવા જોઈએ. અર્થાત્ તેનું ધ્યેય સ્ત્રીપુરુષોને પોતપોતાના જુદા જુદા ધંધાઓ માટે તૈયાર

કરવાનુ જ ન હોય; પરંતુ તેનો અંતિમ આદર્શ તો જગતના ઉદ્યોગોને પણ ધીરે ધીરે વિશ્વ-વિદ્યાલયના રૂપમા ફેરવી નાખવાનો હોય બીજા શબ્દોમા કહીએ તો, તેનો આદર્શ ધીરે ધીરે એવી સ્થિતિ ઊભી કરવાનો હોય, કે જેમા રોટી માટેની મજૂરી અને આત્મોદ્ધારની સાધના એ બે વસ્તુઓ આજની પેઠે જુદી જુદી તથા મોટે ભાગે વિરોધી રહેવાને બદલે એક જ ચાલુ ક્રિયારૂપ બની જાય

આ કલ્પના પ્રમાણે કેળવણી અમુક વિભાગીય વસ્તુ મટી જાય છે, અર્થાત્ તે જીવનના શરૂઆતના અમુક વર્ષો પૂરતી જ નથી રહેતી, તેમ જ સમાજના અમુક ખાસ વર્ગ દ્વારા ચલાવાતી વસ્તુ પણ નથી રહેતી તે તો હવે નાગરિકના જન્મથી માંડીને તેના મરણ સુધી વ્યાપતી, તથા આખા સમાજ દ્વારા ઉપાડાતી એક ભારે સાધનારૂપ વસ્તુ બની જાય છે. સમાજની સઘળી ઉચ્ચ શક્તિઓ, દરેક શહેરના તમામ ખાસ માણસો, તથા દરેક નાગરિકના ‘મત અને લાગવગ’ હવે તેને કામે જ લાગવા જોઈએ કારણ કે, અહીં આપણે ધંધાદારી કેળવણીની વાત નથી કરતા, પણ એક એવા પ્રયત્નની વાત કરીએ છીએ, કે જેનો ઉદ્દેશ ધંધારોજગારને જ કેળવણીનું સાધન બનાવવાનો છે

આ કલ્પના એકદમ જરા વિચિત્ર લાગે તેવી છે, તેમ જ તેને પાર પાડવામા હિમાલય જેટલી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો છે, એની ના નથી પરંતુ આપણી આખી સંસ્કૃતિનું ભાવી, આપણે એ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામા જે હિંમત દાખવીએ અને તેમની પાર જોનારી નજર મેળવીએ, તેના ઉપર તોળાઈ રહ્યું છે, એ વસ્તુ પણ એટલી જ સાચી છે

૧૦

ફુરસદનો ઉપયોગ કરવાની કેળવણી

સામાન્ય કામદાર પોતાના કામકાજના સમય દરમ્યાન કાંઈ ને કાંઈ નવું ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી, તેને મુખ્યત્વે 'ઉત્પાદક' કહી શકાય. અલબત્ત, પોતાનું કામ કરવામાં તે કોઈ ને કોઈ વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેતો હોવાથી, તેટલા પૂરતો તેને વસ્તુઓ વાપરી નાખનાર પણ કહેવો જોઈએ. કવિતાઓ બનાવનાર કવિ પણ શાહીને તો વાપરી નાખનારો જ કહેવાય. (અને બનાવવાની દૃષ્ટિએ તો શાહી બનાવવી એ જ બહુ ગૌણ કામ છે') તેમ છતાં કવિનું લક્ષણ આપણે તે જે કવિતાઓ રચે છે, તે ઉપરથી બાંધીએ છીએ, તે જે શાહી વાપરી નાખે છે, તેના ઉપરથી નહીં. બીજી બાજુ, શાહી બનાવનારનું લક્ષણ, તે જે શાહી બનાવે છે તે ઉપરથી બંધાય છે, એ શાહીથી જે કવિતાઓ કે બીજું કાંઈ લખાય છે તે ઉપરથી નહીં. કવિ તેમ જ શાહી બનાવનાર જ્યારે પોતાનું કામ કરતા હોય છે, ત્યારે સામાજિક દૃષ્ટિએ તેમની કિંમત, તેઓ જે કાંઈ ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉપરથી, અને ખાસ કરીને તેમણે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુની જાત ઉપરથી, અંકાય છે, પરંતુ ફુરસદ દરમ્યાન તેમની કિંમત શા ઉપરથી અંકાય છે?

ફુરસદના સમય દરમ્યાન પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય બિન્દુ ઉત્પાદન ઉપરથી ખસીને ભોગ ઉપર આવી જાય છે. તે સમયે કામદાર — ભલે પછી તે શાહી બનાવનાર હોય કે કવિ હોય — મુખ્યત્વે ભોક્તા બની જાય છે, અર્થાત્ તેને મઝા પડે તથા

વગેરે, કે જેમની ઉત્પાદકને પણ જરૂર પડે છે — પરંતુ વધારામાં ચોપડીઓ, હોઠ રંગવાની રંગી, કપડાંના સૂટ, ઢીંગ, તેમ જ બીજી કેટલીક વસ્તુઓનો તે ભોક્તા બની જાય છે. અલબત્ત, તે બધી વસ્તુઓ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની માનવ-મજૂરીથી જ ઉત્પન્ન થતી હોય છે. કવિ શહેર બહાર ફરવા માટે જાય, અને એ રીતે બૂટનાં તળિયાં ઘસી નાખે. શાહી બનાવનારો મોટરમાં બેસી ફરવા નીકળે, અને એ રીતે મોટર-ગાડી તેમ જ પેટ્રોલ વાપરી નાખે. અથવા તે પેલા કવિઓની કવિતાઓ વાંચે, અને એ રીતે તેમનો ભોક્તા બને.

આમ, ઉપલક નજરે તો એમ લાગે કે, મજૂરીના સમય દરમ્યાન ઉત્પાદન અને ભોગનું જે પ્રમાણ હોય છે, તે ફુરસદના સમય દરમ્યાન ઊલટું થઈ જાય છે. પરંતુ એ સાદો સિદ્ધાંત સામાન્ય સમજણ પૂરતો ગમે તેટલો ઉપયોગી હોય, પણ તેનાથી વસ્તુસ્થિતિની બધી જટિલતાઓ સ્પર્શાઈ જતી નથી.

એમ પણ બને કે, કવિ પોતાના ફુરસદના સમય દરમ્યાન શાહી બનાવીને આનંદ માણે, અને હું તો એક એવા કવિને — જોકે તે બહુ પ્રસિદ્ધ નથી — ઓળખું છું પણ, કે જે તેમ જ કરે છે. અથવા તો તે પોતાના બાગમાં બટાટા ઉછેરીને પોતાની ફુરસદ માણે; અને એ રીતે, કવિઓ બટાટા ખાઈ શકે તે માટે બીજા માણસોને જે મજૂરી કરવી પડે છે, તેને તેટલે અંશે હળવી કરે. વળી એમ પણ બને કે, પેલો શાહી બનાવનારો પોતાની ફુરસદ મોટરની મુસાફરીમાં માણવાને બદલે કવિતાઓ રચીને જ માણે. એમ બનવું છેક જ અશક્ય નથી.

હું એમ નથી સૂચવવા માગતો કે, દરેક કવિએ પોતાની ફુરસદનો વખત શાહી બનાવવામાં ગાળવો જોઈએ (જોકે તેઓ તેથી પણ ખરાબ રીતે વખત ગાળી શકે છે); કે દરેક શાહી બનાવનારાએ તે વખત કવિતાઓ બનાવવામાં ગાળવો જોઈએ; પરંતુ આ બાબતોમાંથી ફુરસદનો આદર્શ ઉપયોગ

કેવો હોઈ શકે તે વિષે આપણે જરૂર સૂચન મેળવી શકીએ, એમ મને લાગે છે. ફુરસદનો સારામાં સારો ઉપયોગ કુશળતા દાખવવી પડે તેવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ જ હોઈ શકે. કારણ કે, એ જાતની પ્રવૃત્તિ વખતે જે આનંદ અને ઉત્સાહ અનુભવાય છે, તે જીવનમાં બીજે કોઈ પ્રસંગે અનુભવાતાં નથી. કેળવણીની સાચી પદ્ધતિએ આપણને આપણી ફુરસદનો એ રીતે ઉપયોગ કરવાની તાલીમ આપવી જ જોઈએ. તેણે આપણી સર્જક શક્તિઓને વ્યક્ત કરવાનું અને વિવિધ માર્ગોએ થઈને તેમને સૌંદર્યને રસ્તે વાળવાનું લક્ષ રાખવું જ જોઈએ. આપણે જો એ રીતે કેળવાયા હોઈએ, તો આપણે આપણી ફુરસદનો બહુ ઓછો ભાગ ઇંદ્રિયસુખોના સ્થૂળ આકર્ષણોને વશ થવામાં ગાળીએ અને તેનો વધારે ભાગ આપણી સર્જક શક્તિઓ વિકસાવવામાં અને એ રીતે આપણું નિર્બંધ સ્વાતંત્ર્ય અને માનવપ્રાણીઓ તરીકેનો આપણો મૂળ સ્વભાવ દાખવવામાં ગાળીએ. એ રીતે કરવાથી આપણે આપણી ફુરસદ હજારો ગણી વધારે માણી શકીશું, એ તો જુદું જ

ઉપરાંત એમ કરવાથી આપણે એકબીજાને ત્રાસરૂપ પણ ઓછા થઈશું. કારણ કે, માણસ જ્યારે પોતાની ફુરસદના સમયમાં ગાંડપણ કે મૂર્ખામી દાખવતો હોય છે, ત્યારે તે પોતાના અન્ય માનવબંધુઓને જેવો ત્રાસરૂપ થાય છે, તેવો બીજે કોઈ વખતે થતો નથી. મોટા ભાગના પ્રસંગોએ આપણને આપણા માનવબંધુઓને આદરવા કરતાં ધિક્કારવાનું જ વધારે મન થાય છે. તેમાંય જ્યારે માણસ ગાંડપણ કે મૂર્ખામી દાખવતો હોય છે, ત્યારે તો તેને ધિક્કારતા અટકવું એ લગભગ અશક્ય બની જાય છે. અને તે જ પ્રમાણે આપણે પણ તેમની આગળ એવો જ દેખાવ કરીએ, ત્યારે તેઓ પણ આપણને ધિક્કાર્યા વિના ભાગ્યે જ રહી શકે ગરીબો તવંગર લોકોને ધિક્કારે છે, તેનું કારણ તે લોકોની સમૃદ્ધિ નથી. પરંતુ ગરીબો તેમને તેમની

કુરસદના સમયમા જે ગાડાઈ કે મૂર્ખામી દાખવતા જુએ છે, તે છે અને તવગર લોકોની ગાડાઈ કે મૂર્ખામી જે બાબતમા સૌથી વધુ પ્રગટ થાય છે, તે બાબતુ જ વધુ પ્રગટ કરનાર તેમના સચિત્ર છાપાઓ જોઈને તો તેમનો તે ધિક્કાર વધુ ને વધુ તીવ્ર બનતો જાય છે. ગરીબો કે તવગરો એ બેમાથી એક પણ વર્ગ 'સર્જનાત્મક રીતે ફુરસદ ગાળવાના' ધ્યેય તરફ એક પણ પગલુ ભરે, તો તે પગલુ બધા વર્ગો વચ્ચે સદ્ભાવ વધારવાની બાબતમા પણ ઘણુ ઉપયોગી નીવડે.

નામકાજના સમય દરમ્યાન જ કર્તવ્યબધનોની જવાબદારીનો ખ્યાલ રાખવો અને મોજમજાના સમય દરમ્યાન તેને ઓછો કરી નાખવો અથવા ભૂલી જ જવો — એ જાતનુ વલણ, વાચકે કદાચ પોતામા નહિ તો બીજામા અવશ્ય જોયુ હશે અર્થાત્ સામાન્ય રીતે એવુ માનવામા આવે છે કે, માણસ જ્યારે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતો હોય છે ત્યારે જ તેના ઉપર કર્તવ્યબધનોની જવાબદારીનો ભાગ ખાસ વધારે હોય છે, પરતુ તે જ માણસ જ્યારે વસ્તુઓ ભોગવી નાખતો હોય છે ત્યારે તેના ઉપરથી તે ભાર ઓછો થઈ જાય છે જોકે વસ્તુતાએ તો એક માણસ જ્યારે વસ્તુઓ વાપરે છે, ત્યારે તેમા કોઈને કોઈ માણસે તે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી હોવાની વાત સમાઈ જ જાય છે ખાસ કરીને આધુનિક જમાનામા એ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે સારા નૈસર્ગિક જીવન તરફ પાછા ફરવા માટે આપણામા આવતી પ્રબળ ભીતોમાની એક એ છે કે, એ સ્થિતિમા માણસ જે વસ્તુઓ વાપરી નાખે છે, તેમનુ ઉત્પાદન પણ તેને જ કરવુ પડતુ હોવાથી કર્તવ્યભાગ વહેંચાઈ જવાને બદલે એક જ વ્યક્તિ ઉપર એકત્રિત થાય છે સાદી નૈસર્ગિક જીવનપદ્ધતિમા મજૂરી અને કુરસદ વચ્ચેનો ભેદ દૂર થઈ જાય છે 'સ્વીસ ફેમિલી રોબિન્સન' નામની નવલકથામા વર્ણવેલા ચતુર કુટુબનુ જીવન

નરી મજૂરી કહી શકાય કે નરી ફુરસદ કહી શકાય, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ માત્ર દષ્ટિબિંદુનો સવાલ છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય કહું તો, તે આનંદી ટાપુ ઉપર તે કામગરા કુટુંબ સાથે એકાદ બે મહિના ગાળી આવવા જેવી બીજી વધુ આનંદપૂર્ણ છૂટીની હું કલ્પના કરી શકતો નથી.

તે ગમે તેમ હો; પરંતુ એક વાતમાં શંકા નથી કે, જ્યાં કાંઈ કર્તવ્યભાર નથી એવી દુનિયામાં નાસી છૂટવાની વૃત્તિ આપણામાના મોટા ભાગના લોકોના બંધારણમાં ગડેલી છે. કદાચ માનવજાતના 'મૂળ પાપ'ની જ એ સાચી વ્યાખ્યા છે. સુપ્રસિદ્ધ નીતિશાસ્ત્રીઓમા પણ આપણને તેના ભિસોટા જોવા મળે છે. દાખલા તરીકે, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ ચારિત્રને જીવનનો ત્રણચતુર્થાંશ ભાગ કહે છે, અને બાકીના એકચતુર્થાંશ ભાગને ચારિત્રના અમલમાથી બાતલ ગણે છે એ બાકીનો ચોથો ભાગ, કે જ્યા કશુ જ કર્તવ્યબંધન નથી, એ મને શોધ્યો જડતો નથી, જોકે નિર્બળતાની કેટલીક ક્ષણોએ મેં તેને શોધી કાઢવાની વારંવાર ઇચ્છા કરી છે. ફુરસદના વખતમાં પણ કર્તવ્યબંધનનો અંતર્નાદ મારી પાછળ લાગુ જ રહે છે, અને તેની પાસેથી છટકવાની મારી કામનાને તે જરાય મચક આપતો નથી

બધા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો પણ એમ જ કરે છે તે બધાને ઝીણવટથી તપાસીએ તો છેવટે તે અમુક રીતને બદલે અમુક રીતે જીવવાનો આદેશ જ કરતા હોય છે. તેમાનો કોઈ સિદ્ધાંત આપણને કર્તવ્યબંધન વિનાની દુનિયામાં લઈ જવામા સફળ નીવડતો નથી. જે વાદો સ્વતંત્ર બંધનરહિતતાનો સિદ્ધાંત જ પ્રતિપાદિત કરતા હોય છે, તેઓ પણ બીજા વેશમા આદેશરૂપ જ હોય છે. 'ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો, કારણ કે કાલે તમે નાશ પામવાના છો' એ સિદ્ધાંતમાં રહેલા આદેશબંધન જેટલું ઉઘાડું આદેશબંધન બીજું કયુ હોઈ શકે? ઉપરાંત તેના જેટલુ જોખમકારી તેમ જ કઠોર પણ

બીજું કયું હોય? તપસ્યાના કઠોરમાં કઠોર માર્ગોએ પોતાની અતિશયતાની છેલ્લામાં છેલ્લી હદે પણ એનાથી વધારે કઠોર આદેશ નહીં કર્યો હોય, કારણ કે એ આદેશ તો કાવડીએ બધાઈને મને પકવાન ખાવાનું કહે છે. ખાવાપીવા માટે હું જરૂર તૈયાર છું, તેમાંય ભૂખ-તરસ લાગી હોય ત્યારે તો ખાસ કરીને. પરંતુ જ્યારે પીરસેલી પતરાળી ઉપર મૃત્યુનો ઓળો છવાઈ રહ્યો હોય, ત્યારે? ત્યારે તો ભૂખ ક્યાંય મરી જાય, પકવાન ફીકું થઈ જાય, અને શરબત બેસ્વાદ થઈ જાય. જો એના આદેશના અમલ હેઠળ મારે મારી ફુરસદ ગાળવાની હોય, તો તો એ ફુરસદ ખરી નહીં'.

ઉપરાંત, એ વસ્તુની બીજી એક બાજુ ઉપર પણ દુર્લક્ષ ન થવું જોઈએ. જ્યારે આપણે ચાર્વાકોના આદેશ અનુસાર ખાતાપીતા હોઈએ, ત્યારે આપણા પતરાળામાંની વસ્તુઓ તૈયાર કરનારાઓ અને આપણા પ્યાલામાંનું શરબત ઘૂંટી-ગાળીને તૈયાર કરનારાઓનો વિચાર પણ આપણે કરવો જોઈએ. કારણ કે, આપણો 'ભોગવિલાસનો સિદ્ધાંત', તે ભોગવિલાસના સાધનો તૈયાર કરનારા લોકોને વિચારમાંથી બાતલ જ રાખે, તો તે અધૂરો જ કહેવાય. એમ પણ બને કે, આપણે આપણી ફુરસદ માણવા જતાં તે લોકોની ફુરસદ ધૂળમાં મેળવતા હોઈએ. આ પ્રસંગે 'દરવાજા પાસેના' બેથલેહેમના કૂવામાંથી ડેવિડ માટે પાણીનો ઘૂંટડો લઈ આવવા પોતાનો જાન જોખમમાં નાખીને ગયેલા ત્રણ વીર પુરુષોની વાત* યાદ આવે છે. તમને યાદ હશે કે, ખૂબ તરસ લાગી

*આ કથા જૂનો કરાર, ૨– સેમ્યુએલ ૨૩માં આવે છે. ફીલીસ્ટાઈનો સાથેના યુદ્ધ દરમ્યાન ડેવિડને બેથલહેમના કૂવાનું પાણી પીવાની મરજી થઈ. તે વખતે બેથલહેમમાં ફીલીસ્ટાઈનોનું લશ્કર હતું. ત્રણ વીરો પોતાના જાનને જોખમમાં નાખીને પાણી લઈ આવ્યા.

ગેમા છતા ડેવિડે એ પાણી પીવાની ના પાડી, અને તેને ઈશ્વરાર્પણ કરી દીધુ. તેણે કહ્યુ, 'પોતાનો જાન જોખમમા નાખીને જનારા ત્રણ વીરોનુ લોહી હુ પીઉં?' ફુરસદના સિદ્ધાતને માટે એ કથા ભારે અર્થપૂર્ણ છે

માણસાઈ દાખવવાની રમતના જે નિયમો છે — અને અંતે તો તે એક જ રમત રમવા જેવી છે — તે નિયમો મજૂરી તેમ જ ફુરસદ બનેને લાગુ પડે છે સારામા સારુ કામ અને સારામા સારી રમત, એ બેને જુદા પાડવા મુશ્કેલ છે. માત્ર હીન કોટીએ પહોચીને જ મજૂરી તેમ જ ફુરસદ એકબીજાથી જુદા પડે છે, અને એકબીજાના વિરોધી બને છે. તેમની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ કક્ષાએ તો તેઓ એક જ વસ્તુના બે નામ જેવા બની જાય છે જે બિંદુએ તેઓ એક થવા લાગે છે, તે બિંદુ 'કળા' શબ્દથી સૂચિત થાય છે અત્યારના મજૂર-પક્ષની સમાતર જો બીજો ફુરસદ-પક્ષ* સ્થાપવામા આવે — અને હુ માનુ છુ કે તે બહુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે — તો તે બંને પક્ષો થોડા જ વખતમા જોઈ શકશે કે બનેનુ પ્રયોજન એક જ છે અર્થાત્ સમાજના તમામ કામકાજને માણસાઈ દાખવવાના એકમાત્ર નિયમના અમલ હેઠળ સુદર કળાની કોટીએ લઈ જવુ, અને એ રીતે, મજૂરોનો પ્રશ્ન અને ફુરસદનો પ્રશ્ન — એ બને પક્ષીને એક જ કાકરે પાડી દેવા

*જેકસે પોતાના બીજા પુસ્તકમા ('સર્વોદયની જીવનકળા' પૃ ૧૩૫) આ ફુરસદ પક્ષ સ્થાપવાની ઇચ્છા રાખતા પોતાના એક મિત્ર શિષ્યનો પત્ર ટાકયો છે, અને તેમા તેની યોજના તથા રહસ્ય સમજાવ્યા છે 'યાન્ત્રિક મજૂરીના કલાકો ઓછા કરવાથી વધતી જતી લોકોની ફુરસદને' લોકોની કુશળતા વિકસાવવા માટેની તક રૂપ માની, તે દ્વારા યત્રોદ્યોગી મનુષ્ય'ને 'અગત રીતે આનંદપૂર્ણ અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી' જીવન જીવવાનુ શીખવવાનો તેનો ઇરાદો છે

જ્યાં 'બેકારી'ના નામથી ઓળખાતી ફુરસદને રાજ્યને પૈસે નભાવવામાં આવે છે, ત્યાંને માટે પણ આમાંથી એક અતિ ઉપયોગી સૂચના મળી રહે છે.

બેકાર સ્ત્રીપુરુષોને છૂટે હાથે પૈસા આપીને તેમની ફુરસદનો સમય ગલીઓમાં રખડવામાં, ઝઘડા ઊભા કરવામાં કે સંતતિનિયમનની રીત શીખવામાં વેડફી દેવા માટે તેમને છૂટા મૂકી દેવાને બદલે, તેમની ફુરસદનો કાંઈક ભાગ કાંઈ પણ કુશળતા મેળવવામાં કે જગતના સ્ત્રી કે પુરુષ તરીકે તેમનો ભાગ ભજવવા માટે કાંઈ પણ લાયકાત મેળવવામાં ગાળવાનું ફરજિયાત કરવામાં આવે, તો કેવું સારું! જેમ કે, તેમને કાંઈ નહીં તો શરીરસ્વાસ્થ્યના અને શરીરવિકાસના જ મૂળતત્ત્વો શીખવવામાં આવે, તેમને તેમના હાથ, આંખો, કંઠ અને તેમના સંપૂર્ણ શરીર વાપરતાં શીખવવામાં આવે, તેમને શ્વાસ લેતાં, ચાલતાં, ઊભા રહેતાં, ટટાર રહેતાં, શરીરનો ભાર જે કેન્દ્રોએ ઝીલવાનું કુદરતે નક્કી કર્યું છે, તે કેન્દ્રો ઉપર જ તે ભાર નાખવાનું શીખવવામાં આવે, વળી તેમાંનો કોઈનો હાથ કોઈ કારીગરી માટે ઘડેલો જણાય, કે કોઈનો કંઠ સંગીત માટે યોગ્ય જણાય, કે કોઈની આંખ આકૃતિ ઝીલવા માટે તૈયાર જણાય, તો તેમને તેની કેળવણીની તક પણ આપવામાં આવે. અત્યારની પેઠે તેમને પૈસા આપીને તેમને હરાયા ઢોરની માફક પોતાની ફુરસદના પ્રશ્નનું, પોતાના કામવિચારના પ્રશ્નનું, અને બીજા પણ કેટલાય પ્રશ્નોનું તેમને આવડે તે રીતે નિરાકરણ મેળવવા માટે છૂટા મૂકી દેવા કરતાં એ હજાર ગણું સારું નથી?

ફુરસદ અને મજૂરી ઉપર એકબીજાની પડતી સીધી અસરો અને તે બેને એકબીજાથી સદંતર જુદા પાડવા માટે વિભાજક લીટી દોરવાની મુશ્કેલીના દૃષ્ટાંતરૂપે નીચેનો પ્રસંગ ટાંકવો અનુચિત નહીં ગણાય.

માગ પરિચિત એક શિક્ષકે પોતાની શાળામાં સુ - તથા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અનુસાર શારીરિક હલનચલનની એ- યોજના દાખલ કરી હતી તેનાથી શો લાભ થતો હતો તે વિષે મે તેને પૂછ્યુ તેણે કહ્યુ, 'તે પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓ માત્ર મગજથી જ નહીં પણ તેમના આખા શરીરથી વિચા- રતા શીખે છે, અને એ રીતે તેઓ તેમના અભ્યાસ પા઼ માટે વધુ યોગ્ય બને છે'

મે પૂછ્યુ, 'પરતુ એ પરિણામ તો બીજી રાતુ રમત-ગમતોથી પણ ન આવી શકે ?'

તેણે જવાબ આપ્યો, "ના ફૂટબોલની હરીફાઈ પછી તેઓ સાજે પાઠની તૈયારીને સમયે ઊંઘેરા બની જાય છે, અને બીજે દિવસે સવારે પણ નેગીન ગદ્યના સમયમા તેની અસર હમેશા જણાય છે પરતુ આ નવી પદ્ધતિએ શાળેલા એટ કે બે કલાક બાદ તેઓ વર્ગમા જરા પણ થાક્યા વિના તેમ જ 'રાઈ જેટલા તીન' બનીને આવે છે, અને (તમને ખાતરીથી કહુ છુ કે, તેઓને તમા અતિશય મજા પડે છે"

કહેવુ જોઈએ કે તે શિક્ષકે એવી શોધ કરી હતી કે જેનાથી કેળવણીમા નવા યુગનો અરુણોદય થતો હતો અર્થાત્ માનવપ્રાણીઓને આનદપૂર્ણ તેમ જ કરેગ એના શિરના સાધન વડે તેમના આખા શરીર થકી વિચાર કરતા શીખવવાની શક્યતાનો મને લાગે છે કે, 'માણુસના પુનરુજ્જીવન' તન્ત તે પ્રથમ પગનારૂપ છે તે પગનાને આપણે ચીવટથી અનસરીશ તો તે આપણને તે માર્ગે ઘણું દૂર લઈ જશે

૧૧

ફુરસદનું શાસ્ત્ર અને કળા

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ વિષય ઉપર કાંઈ બોલવું કે લખવું હોય, તો તેની શરૂઆત તે વિષયની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાથી કરવામાં આવે છે. તેમાંય ઑક્સફર્ડના પંડિતો તો તે વિષયની બાબતમાં પ્રાચીન ગ્રીક લોકો શું કહેતા કે સમજતા ત્યાંથી જ તેની શરૂઆત કરે. પરંતુ હું તો તે બંને શિષ્ટ માર્ગો છોડી, આજના જમાનામાં જે જાતની ફુરસદ આપણને જોવા મળે છે, તેને લગતી કેટલીક બીનાઓ તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચીને જ મારા વિષયની શરૂઆત કરીશ. કદાચ એ માર્ગે આપણે ફુરસદના વ્યાવહારિક પ્રશ્નોના મુદ્દા તરફ જલદી વળી શકીશું, અને ઉપરાંતમાં તેની વ્યાખ્યા પણ આપણને થોડીઘણી સમજાઈ જશે.

૧

પ્રથમ તો આપણે એ મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ કે, આજના જમાનામાં માણસ જે કાંઈ ફુરસદ મેળવી શકે છે, તે બીજા લોકોની દખલગીરી દ્વારા થતા આક્રમણથી વધુ પ્રમાણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. એવું બનતું લાગે છે કે, કોઈ માણસને કે વર્ગને ફુરસદ મળી, તેની સાથે જ, તેની જાણ બીજા માણસોને કે વર્ગોને તરત જ થઈ જાય છે, અને તેઓ તેની ફુરસદનો ઉપયોગ પોતાનો લાભ સાધવામાં કરી લેવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દે છે; જોકે તેઓ દેખાવ તો એવો કરે છે કે, તેઓ તો તેની ફુરસદનો સદુપયોગ કરવામાં તેને મદદ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. ખાસ કરીને મોજમજાનાં સાધનોના ક્ષાસો

તેની પાછળ ખાર્ઇપીને મડે છે, અને તમે જોયુ જ હશે કે, આજના જમાનામા તેમનો ધધો જ સૌથી વધુ નફાકારક છે. પ્રાચીન સાદા જમાનાઓ દરમ્યાન માણસ પોતાના ફુરસદના સમયનો જે પ્રમાણમા માલિક હતો, તે પ્રમાણમા આજનો માણસ હરગિજ નથી રહ્યો બધી બાજુએથી બાહોશ ધધાદારીઓ કે જે તેની નબળી બાજુઓના જાણકાર હોય છે, — અને ઘણી વાર તો માનસશાસ્ત્રની મદદ લડે, — તેઓ તેને 'તૈયાર' (ready made) આનદો પૂરા પાડવા ઘેરી વળે છે, કે જે આનદો માણવા માટે તેણે ફક્ત ખીસામાથી પૈસા કાઢવાની જ તકલીફ લેવાની હોય છે

આ વસ્તુસ્થિતિનો એક દાખલો થોડા દિવસ અગાઉ મે લેન્કેશાયર પરગણાના એક શહેરમા જોયો નવી શોધી કાઢવામાં આવેલી શિકારી કૂતરાઓ દોડાવવાની શરતના મેદાનની બહાર એક મોટુ ટોળુ સવારના પહોરમા જ દરવાજા ખૂલવાની રાહ જોતુ ઊભુ હતુ તપાસ કરતા માલમ પડ્યુ કે તેમાનો મોટો ભાગ બેકારોનો હતો પડોશની ઘણી મિલો બધ પડી હતી, પરતુ કૂતરાઓ દોડાવવાની શરતનો ધધો ધમધોકાર ચાલી રહ્યો હતો. થોડા દિવસ બાદ પ્રૌઢ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમા આગેવાની-ભર્યો ભાગ લેનાર એક ગૃહસ્થને હુ મળ્યો ત્યારે મે તેને પૂછ્યુ, 'તમારા જિલ્લામા વધેલી ફુરસદને કારણે તમારા પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો અને વ્યાખ્યાનોની માગણીમા વધારો થયો છે કે કેમ?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'ના' લોકો સામે બીજા કેટલાંય વિરોધી આકર્ષણો હતા અને તેમા તેણે શિકારી કૂતરાઓની હરીફાઈનુ નામ પણ ગણાવ્યુ

આપણામાના જેઓ સિનેમા, ઘોડદોડની શરતના મેદાન, કે દારૂના પીઠાના આકર્ષણોથી દૂર રહેલા છે, તેઓ પણ પોતે ઇચ્છે તેટલા પ્રમાણમા પોતાની ફુરસદના માલિક નથી આપણી ફુરસદ પણ આપણા પડોશીઓની દયા ઉપર જ આધાર રાખે

છે કારણ કે, પ્રાચીન ગ્રીકો કે આપણા દાદાઓને ન હતી તેવી તેવી સગવડો આજે આપણા પડોશીઓને આપણા ઉપર ચડી આવવાને માટે છે ટેલિફોન, મોટર-કાર અને એવી બીજી શોધોને પ્રતાપે આપણા પડોશીઓ પોતાની મરજી મુજબ આપણી ફુરસદના સમયને ડખલગીરીઓની હારમાળારૂપ જ બનાવી દઈ શકે છે, અને તેઓની ફુરસદ જેમ વધારે, તેમ તેઓ આપણી ફુરસદનો નાશ કરવા વધારે તત્પર બને છે. આપણે પણ તેમની ફુરસદનો નાશ કરવામાં પાછા પડતા નથી એમ આપણે આપણી ફુરસદનો મોટો ભાગ એકબીજાની ફુરસદનો નાશ કરી, એકબીજાને કંટાળો આપવામા જ ગાળીએ છીએ.

તમે માણસને ગમે તે પરિસ્થિતિમા મૂકો, પરંતુ તે પોતાની ફુરસદનો ઉપયોગ એટલા પ્રમાણમા જ કરી શકશે કે જેટલા પ્રમાણમા બીજા લોકો તેમની ફુરસદનો ઉપયોગ કરતા હશે પરંતુ ફુરસદના ઉપયોગ વિષેના ઘણા લખાણોમાં આ મુદ્દાની શરત પ્રત્યે દુર્લક્ષ જ કરવામાં આવ્યુ હોય છે. દાખલા તરીકે, મિ બર્ટ્રાન્ડ રસેલ એવુ વિધાન કરે છે કે, સારી સમાજવ્યવસ્થાનુ એક લક્ષણ એ છે કે, તે પોતાના નાગરિકોને પુષ્કળ ફુરસદ તથા તેનો ઉપયોગ કરવાને નિરંકુશ સ્વતંત્રતા બક્ષતી હોય 'કોઈ પણ જવાબદારી વિનાની ફુરસદ' એ તેમનુ લક્ષ્યબિંદુ હોય તેમ લાગે છે. હવે પુષ્કળ ફુરસદ પૂરી પાડવી એ બહુ સહેલી વસ્તુ છે,— ખાસ કરીને ચર્ચા પૂરતી તો. મિ રસેલ એ વસ્તુ રોજના કામકાજના કલાકો ઘટાડીને ચાર કરી નાખવા દ્વારા સિદ્ધ કરી દે છે પરંતુ ખરી મુશ્કેલી તો માણસ બાકીના દિવસનો નિરંકુશ રીતે ઉપયોગ કરી શકે એ વસ્તુ સિદ્ધ કરતી વેળા આવે છે.

મિ. રસેલ એમ માની લે છે કે, દરેક માણસ પોતાના ફુરસદના સમયમાં પોતાની વૃત્તિઓ અને કામનાઓને નિર્બાધપણે

છૂટીદોર મૂકી શકશે, એવું સમાજના તમામ માણસો કબૂલ ગણે, એટલે એ પ્રશ્નનો નિવેડો આવી જશે પરંતુ મને લાગે છે કે, એ રીતે તેઓ તે પ્રશ્નને વધારેપડતો સહેલો બનાવી મૂકે છે. એક માણસની પેઠે બાકીના બધા માણસો પણ ચોવીસ કલાકમાથી ૨૦ કલાક પોતાની વૃત્તિઓ અને કામનાઓને છૂટીદોર મૂકે, તો પહેલા માણસની ફુરસદમા બીજા લોકોની કાર્યવાઈઓથી સારા પ્રમાણમા ડખલ થાય એ ઉઘાડુ છે બધા એમ નક્કી કરે કે, ૨૪ કલાકમાથી કામકાજના ચાર કલાક દરમ્યાન જ ટેલિફોનનો ઉપયોગ કરવો, તો કાઈક ફેર પડે ખરો, પરતુ તે પ્રમાણે તો તેવી બીજી હજારો વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતા આપણે બધ પડીએ તો જ કોઈ પણ માણસ 'નિરકુશ' રીતે પોતાની ફુરસદ માણી શકે તો તો પછી નિરકુશ ફુરસદ માણવાનો એક જ રસ્તો માણસને માટે બાકી રહે, એવુ મને તો દેખાય છે અને તે એ કે, તેણે કોઈ અગમ્ય ગણપ્રદેશના ઊડાણમા સતાઈ જવુ! પરંતુ ત્યા પણ તેને કાઈ જ ડખલ નહીં કરવામા આવે એવી મને ખાતરી નથી કોઈ ને કોઈ તેની સતાવાની જગા ખોળી જ કાઢવાનુ અને તેના ભલાને અર્થે — કદાચ તેને 'ફુરસદનુ શાસ્ત્ર અને કળા' શીખવવાને અર્થે જ — એક પ્રતિનિધિમડળ ત્યા મોકલવામા આવવાનુ!

૨

ઉપરાંત બીજી એક અગત્યની વસ્તુ પણ ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ કે, કોઈનો ફુરસદનો વખત એ જ સેતાનને પોતાના કારસ્તાન કરવાની વધારેમા વધારે શક્યતાઓનો વખત પણ છે આખા જગતમા જો કામકાજનો સમય ઘટાડી નાખીને ચાર કલાકનો જ કરી નાખવામા આવે, તો સેતાનના ઘરમા જે કામકાજની ધમાચકડી મચી રહે, તેની આપણે કલ્પના કરી

શકીએ છીએ અલબત્ત, ફુરસદનો સમય વધતા પ્રભુના પાર્ષદોને પણ પોતાની અસર ફેલાવવાની તકના પ્રસગો વધે ખરા, અને તેથી આ તબક્કે ફુરસદની એક વ્યાખ્યા આપતા જવાનુ મને મન થઈ જાય છે ફુરસદ એટલે મનુષ્યના જીવનનો તે અંશ કે જ્યા તેના આત્મા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા ઇચ્છતા સેતાન અને ઈશ્વરી પાર્ષદો વચ્ચેનુ યુદ્ધ સૌથી વધુ તુમુલ બની જાય છે અને હુ જ્યારે શિકારી કૂતરાઓની શરતના મેદાનનો દરવાજો ઊઘડવાની રાહ જોતા એમેરોના ટોળા તરફ મીટ માડી રહ્યો હતો ત્યારે મને એમ લાગ્યા વિના નહોતુ રહ્યુ કે સરાસર તે જ ઘડીએ સેતાનનો પક્ષ વિજયવત નીવડતો લાગ્યો હતો. અલબત્ત, તમે એ ટીખીનાને જૂના જમાનાના નીતિવાદીનો પૂર્વગ્રહ ગણી કાઢી શકો છો

પૂર્વગ્રહની વાત બાજુએ રાખીએ, પરતુ નીચેના થોડાઘણા આકડાઓ ઉપરથી લોકો આજકાલ પોતાનો ફુરસદનો સમય આત્માની ખિલવણી પાછળ ગાળે છે, કે બીજી કશાની ખિલવણી પાછળ ગાળે છે, એ આપણે નક્કી કરી શકીશુ એ આકડાઓ અમેરિકા ખડના છે પરતુ બીજા ખડોમા પણ જે કાઈ ચાલી રહ્યુ છે તેના નમૂનારૂપ તેમને આપણે ગણી શકીએ તે આકડા મે આર એલ. ડફ્સના 'બૂક્સ' નામના નાના પુસ્તકમાથી લીધા છે, અને તેના લેખક પુસ્તકોના વેપારમા પ્રમાણભૂત ગણાય છે, એ બધા જ જાણે છે

તે આપણને જણાવે છે કે, અમેરિકામા દર અઠવાડિયે સાડા અગિયાર કરોડ લોકો—૧૧,૫૦,૦૦૦૦૦—સિનેમા જુએ છે અને અમેરિકા ખડની આખી વસ્તી એક વર્ષમા થઈને પુસ્તકો પાછળ જેટલુ ખર્ચ કરે છે, તેટલુ ખર્ચ માત્ર ત્રણ અઠવાડિયામા સિનેમા પાછળ કરી નાખે છે આખુ રાષ્ટ્ર દર વર્ષે પુસ્તકો પાછળ વીસ કરોડ ડૉલર ખર્ચે છે

પરંતુ ખાલી મોજમજા ખાતર મોટર દ્વારા કરેલી મુસાફરી પાછળ તે જ રાષ્ટ્ર દર વર્ષે ત્રણ અબજ ડૉલર ખર્ચે છે. અમેરિકાના લોકો પોતાની વાર્ષિક કમાણીનો અર્ધો ટકો પુસ્તકો પાછળ ખર્ચે છે. ભારે મોટી ગણતરીઓ કરીને મિ. ડયૂક્સ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, સામાન્ય અમેરિકાવાસી દર વર્ષે બે પુસ્તકો ખરીદે છે અને બે પુસ્તકો લાયબ્રેરીમાંથી વાંચવા લાવે છે. અમેરિકન સરકારે પ્રગટ કરેલા સરકારી ચોપાનિયા ઉપરથી જણાય છે કે, અમેરિકા ખંડનું મીઠાઈ પાછળના ખર્ચનું બિલ પુસ્તકો પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૨૭ ગણું મોટું છે; સિનેમા પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૨૨ ગણું મોટું છે; રેડિયો પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૧૨॥ ગણું મોટું છે; અને 'હળવાં પીણાં' પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૧૧ ગણું મોટું છે. અમેરિકા-વાસીઓ 'સખત' પીણાં પાછળ શું ખર્ચ કરે છે, તેના આંકડા તેમાં આપ્યા નથી.

આ આંકડાઓ ઉપરથી પણ બહુ સાવચેતીથી નિર્ણયો તારવવાના છે. જેટલાં પુસ્તકો ખરીદવામાં આવે છે કે પુસ્તકાલયમાંથી લાવવામાં આવે છે, તે બધાંને જ આત્માની ખિલવણી કરનારાં કહી શકાય નહિ. તેમ જ બીજી બાજુ, બાકીના આંકડાઓ ફુરસદની પ્રવૃત્તિઓ તરીકે જે વસ્તુઓ સૂચવે છે, તે બધીને વગર વિચાર્યે કાંઈ પણ સાંસ્કારિક મૂલ્યો વિનાની ગણી કાઢી શકાય નહીં; જોકે, અમેરિકાવાસીઓ પુસ્તકો કરતાં મીઠાઈ પાછળ ૨૭ ગણી વધારે જે રકમ ખર્ચે છે, તેમાં કાંઈ ખાસ સાંસ્કારિક મૂલ્ય હોય તેમ લાગતું નથી. પરંતુ એ બધું ધ્યાનમાં લઈએ તોપણ, એ આંકડાઓ ઉપરથી સામાન્ય રીતે મેં રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ જ મળે છે કે, આજકાલ આપણી સંસ્કૃતિના ફુરસદ-વિભાગમાં ગેનાનનું સામાન્ય ધમધોકાર ચાલે છે.

શકીએ છીએ અલબત્ત, ફુરસદનો સમય વધતા પ્રભુના પાર્ષદોને પણ પોતાની અસર ફેલાવવાની તકના પ્રસગો વધે ખરા, અને તેથી આ તબક્કે ફુરસદની એક વ્યાખ્યા આપતા જવાનુ મને મન થઈ જાય છે ફુરસદ એટલે મનુષ્યના જીવનનો તે અશ કે જ્યા તેના આત્મા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા ઇચ્છતા સેતાન અને ઈશ્વરી પાર્ષદો વચ્ચેનુ યુદ્ધ સૌથી વધુ તુમુલ બની જાય છે અને હુ જ્યારે શિકારી કૂતરાઓની શરતના મેદાનનો દરવાજો ઊઘડવાની રાહ જોતા બેકારોના ટોળા તરફ મીટ માડી રહ્યો હતો, ત્યારે મને એમ લાગ્યા વિના નહોતું રહ્યુ કે, મરાબર તે જ ઘડીએ સેતાનનો પક્ષ વિજયવત નીવડવા લાગ્યો હતો. અલબત્ત, તમે એ ખ્યાલને જૂના જમાનાના નીતિવાદીનો પૂર્વગ્રહ ગણી કાઢી શકો છો

પૂર્વગ્રહની વાત બાજુએ રાખીએ, પરતુ નીચેના થોડાઘણા આકડાઓ ઉપરથી લોકો આજકાલ પોતાનો ફુરસદનો સમય આત્માની ખિલવણી પાછળ ગાળે છે, કે બીજી કશાની ખિલવણી પાછળ ગાળે છે, એ આપણે નક્કી કરી શકીશુ એ આકડાઓ અમેરિકા ખડના છે પરતુ બીજા ખડોમા પણ જે કાઈ ચાલી રહ્યુ છે તેના નમૂનારૂપ તેમને આપણે ગણી શકીએ તે આકડા મે આર એલ. ડફ્સના 'બૂક્સ' નામના નાના પુસ્તકમાથી લીધા છે, અને તેના લેખક પુસ્તકોના વેપારમા પ્રમાણભૂત ગણાય છે, એ બધા જ જાણે છે

તે આપણને જણાવે છે કે, અમેરિકામા દર અઠવાડિયે સાડા અગિયાર કરોડ લોકો —૧૧,૫૦,૦૦૦૦૦— સિનેમા જુએ છે અને અમેરિકા ખડની આખી વસ્તી એક વર્ષમા થઈને પુસ્તકો પાછળ જેટલુ ખર્ચ કરે છે, તેટલુ ખર્ચ માત્ર ત્રણ અઠવાડિયામા સિનેમા પાછળ કરી નાખે છે આખુ વરસ દર વર્ષે ... પાછળ વીસ કરોડ ડૉલર ખર્ચે છે

પણ અનેક પ્રકારો છે, જેવા કે કુદરતી દૃશ્યો જોવા, કસરતના કે અંગબળના પ્રયોગો જોવા, યા તો એક યા બીજા પ્રકારના ખેલો જોવા એક ખેલમાંથી બીજા ખેલમાં જવા માટે ઝડપી તથા ગગનડમરેલી મુસાફરીનો આનંદ તેની સાથે જ આવી જાય છે

અલબત્ત, તે ઉપરાંત બીજા ઘણા આનંદો છે, પરંતુ મને લાગે છે કે, ફુરસદના સમય દરમ્યાન બાહ્ય ઉત્તેજનાઓ અને તૈયાર આનંદો માટે કરવામાં આવતી જે માગ પૂરી પાડવાને સમાજને ખાસ મજૂરી કરવી પડે છે, તેનો મોટો ભાગ આ ચાર વર્ગોમાં સમાઈ જાય છે

મેં તે ચારમાં કામભોગને પ્રથમ સ્થાન શાથી આપ્યું છે તેનાં કારણોની વિગતમાં સ્થળસંકોચને કારણે હું નથી ઊતરતો હું માત્ર એટલું જ કહેતો જાઉં છું કે, તે તત્ત્વ જનસમુદાયની આનંદો માટેની સર્વ માગણીઓમાં અને તેને પૂરા પાડનારા આવતા સર્વ આનંદોમાં નિયામક રૂપે મને સર્વવ્યાપી દેખાય છે કોઈ વાર તે ખુલ્લું હોય છે તો ઘણી વાર બીજાં તત્ત્વોની સાથે તેમની ઓથે છુપાયેલું હોય છે કોઈ પણ લોકપ્રિય દૈનિક કે સામયિકની સચિત્ર જાહેરખબરો તરફ નજર કરો, તો તમને તે તત્ત્વ પાને પાને દેખાશે ભલે પછી તે જાહેરખબર મોટરગાડીની હોય, દંતમંજનની હોય સિગરેટની હોય, ઘરના ભોંયતળ માટેના [illegible] હોય, ફોટો પાડવાના કેમેરાની હોય કે દરિયાકિનારે હવા ખાવાના સ્થળ બાબતની હોય પરંતુ કોઈ આકર્ષક સ્ત્રીનું ચિત્ર જરૂર ત્યાં હોવાનું સિનેમા, નાટક અને નવલકથા તો તેનાથી ઠસોઠસ ભરેલાં જ હોય છે જે કેટલીક બાબતો જગતના આદિથી ચાલતી આવેલી છે, અત્યારે પણ મોજૂદ છે, અને પ્રાય હમેશાં કાયમ રહેવાની છે, તેમાંની એ એક છે તે તત્ત્વ મોટે ભાગે જીવનના ફુરસદવિભાગમાં વધારે કામે લાગતું

૩

આ મુદ્દા ઉપરથી હવે બીજા એક અગત્યના મુદ્દા ઉપર હું આવું છું અને તે એ છે કે, જીવનના ફુરસદ વિભાગમાં જે કાંઈ બને છે, અને જીવનના શ્રમવિભાગમાં જે કાંઈ બને છે, તે બે વચ્ચે આન્તરિક સંબંધ છે. જ્યારે મોટા ભાગના લોકોનું રોજિંદુ કામકાજ એકધારું — યાંત્રિક બની જાય છે, અર્થાત્ મનને કાંઈ પણ રસ આપ્યા વિના શરીરને જ થકવનારું થઈ જાય છે, ત્યારે તેમની ફુરસદનો સમય એવી બાહ્ય ઉત્તેજનાની શોધમાં જ ખર્ચાય છે કે જે પેલી કંટાળાની લાગણીને દબાવી દે. કારણ કે થાકેલું શરીર સ્વાભાવિક રીતે એ વસ્તુ જ શોધે છે. તેથી કરીને મીઠાઈ જેવાં ગળ્યાં અને કામોદ્દીપક નવનસ્થાનો જેવાં ધમધમાટ આનંદો પૂરાં પાડવા સારુ મોટા ઉદ્યોગો ઊભા થાય છે. પરંતુ એ ઉદ્યોગો પણ કોઈ ને કોઈ જાતની મજૂરી વડે જ ચલાવવા પડે છે એ ઉઘાડું છે. એમ આપણે એક વિચિત્ર ચક્રાવામાં ફસાઈએ છીએ. આજે, નિમ્ન કક્ષાનું ફુરસદના સમય દરમ્યાન કરવામાં આવતી તૈયાર આનંદો અને ગાલ ઉત્તેજનાઓની માગણીને પહોંચી વળવા સારુ હજારો મજૂરોને જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં કામે લાગવું પડે છે.

જો એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે, કંટાળો દૂર કરવા માટે તથા થાકેલી ઇન્દ્રિયોને ઉત્તેજિત કરવા માટે કઈ જાતના તૈયાર આનંદોની માગણી કરવામાં આવે છે, તો જ્યાલમાં તેમના ચાર વ્યાપક પ્રકારો બનાવી શકાય તેમ છે. તેમાં પ્રથમ સ્થાન હું કામભોગને આપું છું. મોટે ભાગે તે વસ્તુ માત્ર સૂચન દ્વારા જ પૂરતા પ્રમાણમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. બીજું સ્થાન એક યા બીજા એમ અનેક પ્રકારોએ રેનારા જુગારનું છે. ત્રીજું સ્થાન ભાવ ગૃસાગનું છે. તે મોટે ભાગે આપ પોતાકની ટાપટીપનું રૂપ લે છે, અને તે કામભોગ સાથે છેક અસંબદ્ધ નથી. ચોથું સ્થાન દશ્યો જોવા કરવાનું જે તેના

તે પ્રયોગ મને ગયે વર્ષે ફિલાડેલ્ફિયા શહેરમાં જોવા મળ્યો. તે શહેરમાં સેમ્યુઅલ ફ્લીશર (Samuel Fleisher) નામે એક દૂરદર્શી માણસ રહે છે. તે પ્રૌઢ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિનો રસિયો છે. પરંતુ વર્ગો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ અને પુસ્તકિયા શિક્ષણની ચાલુ પદ્ધતિઓથી તેને સંતોષ થયો નહિ. તેને લાગ્યુ કે, એ કરતાં તો દરેક માનવ પ્રાણીમાં થોડા વત્તા પ્રમાણમા રહેલી સૌંદર્યપ્રેમની ભાવનાને અને નવુ કાંઈક સર્જવાની કુશળતાની શક્તિને જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એ વધુ હિતકર નીવડશે. તેથી તેણે પોતાને પૈસે એક સંસ્થા કાઢી, તેનુ ' કલાવિહાર ' એવુ સાદુ નામ રાખ્યુ , અને તેમા કુશળ શિક્ષકોને રોકયા પછી તેણે ફિલાડેલ્ફિયાના જુવાન સ્ત્રીપુરુષોને જાહેર કર્યું કે, હું તમને સૌંદર્યસાધનાના માર્ગોની — શારીરિક ખિલવણીથી માંડીને ઉત્તમોત્તમ લલિત કલાઓ સુધીની — તાલીમ આપવા તૈયાર છુ. તેણે તે સંસ્થાના મકાનને કળા કારીગરીના નમૂનાઓથી ભરી કાઢયું, અને તેને સુન્દરમા સુદર રીતે સજાવ્યુ. તે કોઈ ' સંસ્થા 'ના મકાન કરતા રાજાના મહેલ જેવુ વધારે લાગતુ હતુ. વધારામા તેણે પાસે આવેલુ એક દેવળ ખરીદી લીધુ અને તેને ' ધ્યાનગૃહ ' એવુ નામ આપ્યુ ત્યાં કોઈ પ્રાર્થનાના મેળાવડા કે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો થતાં નહોતા, પરતુ જે કોઈ ને મરજી થાય તે ત્યાં જઈ શાતિથી ધ્યાનમાં કે ઉપાસનામા બેસી શકતુ હુ ત્યા હતો ત્યારે મેં જોયુ કે ત્યાં જુવાનિયાઓ અવારનવાર ચાલુ જ રહેતા હતા. ઘણા લોકોએ શરૂઆતમા તો માન્યુ કે ફ્લીશરનુ ' ભેજુ ગેયુ ' થઈ ગયુ છે, પરંતુ પછીથી બધાને કબૂલ કરવુ પડયું કે, ફિલાડેલ્ફિયામાં કોઈનું પણ ભેજુ જો ખરેખર ઠેકાણે હોય તો તેનુ જ હતુ.

એ સંસ્થા છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી ચાલુ છે; અને હવે તેમાં દાખલ થનારાઓની અરજીઓનો શુમાર નથી. હુ તે સંસ્થાનાં

દિવસભર ચાલેલી ધરાઈને કારણે એક નોકરડી થાકથી લોથ થઈ જઈને જ મરી ગઈ આજકાલ આપણે આપણા તહેવાર ઊજવવા મજૂરોને રહેંસી નાખતા નહીં હોઈએ, પણ અવાર નવાર એવાં નોકરડીને મોતને શરણ કરતા જઈએ છીએ. આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગતી વખતે એક મોટી આગબોટ ઉપરના પીણા તૈયાર કરનારને હું મળ્યો હતો આગબોટ ઊપડી ત્યારથી તે ગતદિવસ પહેલા વર્ગના શ્રીમંત ઉતારુઓ માટે પ્યાલા ભર્યા કરતો હતો. જ્યારે મુસાફરીનો અંત આવવાનો થયો ત્યારે તે મને કહેતો હતો કે, 'હું અધમૂઓ થઈ ગયો છું.' આમ એક માણસની ફુરસદ તે બીજા માણસની હાડતોડ મજૂરી છે. એક ખાણિયા મજૂરની પત્નીએ મને એક વાર કહ્યું હતું કે, પુરુષોને મજૂરીના કલાક ઘટતા જાય છે, તેની સાથે સ્ત્રીઓને ઘરની મજૂરીના કલાક વધતા જાય છે,

એટલે, કોઈ સમાજના ફુરસદના કલાકો વધે એટલે તે પ્રમાણમા તેની મજૂરીના કલાક ઘટે, એમ કહેવુ હરગિજ સાચુ નથી, જોકે સામાન્ય રીતે તો લોકોમા એવો જ ખ્યાલ પ્રવર્તે છે જો ફુરસદનો સમય બધા લોકો અચૂક ઊંઘમા, કે કશુ કામ કર્યા વિના, કે મૌનપણે ધ્યાનમા ગાળે, તો જ એ વસ્તુ સાચી પડે પરંતુ આપણામાનો મોટો ભાગ એ રીતે ફુરસદનો સમય ગાળતો જ નથી ઊંઘનો સમય બાદ કરીએ તો એમ જ કહેવુ જોઈએ કે, આજના જમાનામાં માણસ તેની ફુરસદના સમયમા જ બીજા માણસોની મજૂરીની વધારેમા વધારે માગણી કરતો હોય છે, તથા વધારેમા વધારે પદાર્થો ભોગવી નાખતો હોય છે દાખલા તરીકે, આરામનો દિવસ ગણાતા રવિવારે બીજા દિવસો કરતાં આહારની માત્રા વધી જાય છે, અને નાતાલના દિવસમાં તો તે તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે એ બધા માટે કોઈ ને કોઈને તો મજૂરી કરવી જ પડે છે, અને તે મજૂરીનો મોટો ભાગ બહુ ઊંચા

પ્રકારનો કહેવાય તેવો તો નથી જ હોતો — મધ્યવર્તિનરું જ હોય છે. અને લાગે છે કે, કેટલાય લોકો તેને પરિણામે અકાળે મૃત્યુવશ થાય છે, અને કેટલાક તો કામ કરવાને સ્થળે જ, ઉપર વર્ણવેલી નોકરડી જેમ, મરણ પામી ગબડી પડે છે.

ફુરસદના પ્રકારો અનંત છે. એક પ્રકાર એવો છે કે જેનો અર્થ નર્યું આળસુપણું થાય છે; બીજો પ્રકાર એવો છે કે જેને કમાતાં સખ્ત મજૂરી કરવી પડી હોય છે. જુવાનીની ફુરસદનો પ્રકાર પણ છે, અને વૃદ્ધાવસ્થાની ફુરસદનો પણ છે. દવાખાનાંનાં દર્દીઓની ફુરસદનો પ્રકાર પણ છે, તેમ જ એકાંતવાસની સજા પામેલા કેદીઓની ફુરસદનો પ્રકાર પણ છે. આપણે થાક્યા હોઈએ ત્યારે આવતી ફુરસદનો પ્રકાર પણ છે, અને આપણે તાજા હોઈએ ત્યારની ફુરસદનો પણ છે.

આ સંજોગોમાં ' ફુરસદનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા 'નો વિષય ચર્ચવો મુશ્કેલ બની જાય છે. તેને અનુરૂપ ' મજૂરીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા 'નો તેને આધાર ન હોય, તો તેની કશી કિંમત પણ નથી.

૬

આ બધા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થયું કે, ફુરસદનો પ્રશ્ન એ બીજા નામથી કેળવણીનો પ્રશ્ન જ છે. બીજા પણ કેટલાય સામાજિક પ્રશ્નો અંતે કેળવણીના પ્રશ્નરૂપ જ બની રહે છે, પરંતુ આ ફુરસદનો પ્રશ્ન તો સૌથી પહેલો તેમ બની જાય છે. એ પણ સ્પષ્ટ થયું હશે કે, ફુરસદ માટેની કેળવણીની કોઈ પણ પદ્ધતિ જો યોગ્ય રીતે યોજવામાં આવી હોય, તો તે મજૂરી માટેની કેળવણીની પદ્ધતિ પણ બની રહે. તે બે વસ્તુઓ છૂટી પાડી શકાય તેમ નથી.

એ જાતની પદ્ધતિનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનું સામાન્ય વર્ણન કરીને હું આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરીશ.

ગેરસમજ થવાનું જોખમ ખેડયા વિના, જો માદી ભાષામા કહેવુ હોય તો, એમ કહુ કે, એ પદ્ધતિનો પાયો શારીરિક ખિલવણી હશે, અને તેનુ અતિમ લક્ષ્ય કળા હશે એ આરભિક પાયો અને અતિમ લક્ષ્યને — આદિને ને અતને — જોડનાર એક લાબી વીગી હશે તેની પ્રાથમિક ભૂમિકા વાચવુ, લખવુ કે ગણવુ નહિ હોય માનવ ઇતિહાસમા પણ તેની જરૂર બહુ પછી ઊભી થઈ છે કાને સાભળેલુ અને પુસ્તકમા વાચેલુ જ્ઞાન આજકાલ કેળવણીના ધધાનો મુખ્ય માન બન્યુ છે તેને પણ યોગ્ય ભૂમિકાએ કેળવણીમા સ્થાન જરૂર છે, પરતુ કેળવણીની મુખ્ય વસ્તુ તેના કરતા વધારે વિવિધ હોવી જોઈએ પુસ્તકિયુ જ્ઞાન પૂરતુ મેળવી લીધુ, એટલે પછીની ભૂમિકાએ તે કૈશલ્યના બારીક પ્રકારોમા પરિણમે એમ કરવુ જોઈએ તો જ જ્ઞાન તરીકે પણ તે સપૂર્ણ બને એ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈને 'પદવીદાન' થવુ જોઈએ નહી આવી કેળવણીની આખી પ્રક્રિયા દરમ્યાન — કે જે જીવનભરમા વ્યાપેલી હોય — તેનુ લક્ષ મનુષ્યની 'સર્વાંગીણ' કેળવણી જ હોય મન કહેવાતા કે આત્મા કહેવાતા, કે ચારિત્ર કહેવાતા કે શરીર કહેવાતા, તેના કોઈ જુદા જુદા ભાગની તે કેળવણી ન હોય પરતુ તે ચારે મળીને અખડ એકરૂપ બનતા સર્વાંગીણ મનુષ્ય કે બાળકની કેળવણી તે હોય માણસોને તેમના મગજ વડે જ વિચાર કરતા શીખવવામા ન આવે (કે જે એક પ્રકારની બેહૂદગી જ છે) પરતુ તેમના સમગ્ર શરીર વડે વિચાર કરતા શીખવવામા આવે તમને યાદ હશે કે, વર્જિલે પોતાના 'એનીડ' કાવ્યના પહેલા સર્ગમા, પેલી દેવીને એનીસ આગળ પોતાનુ દેવીપણુ, કોઈ સામાન્ય દેવીની પેઠે ચમત્કાર કરી બતાવીને પ્રગટ કરતી નથી વર્ણવી, પરતુ પોતાની ચાલવાની અદ્ભુત પદ્ધતિ દ્વારા પ્રગટ કરતી વર્ણવી છે તેની ચાલવાની ગતિ તેનુ દિવ્યપણુ જાહેર

ફરી દે — એ વસ્તુ અચૂક સૂચવે છે કે, દેવોને ત્યાં 'પ્રાથમિક' કેળવણી પ્રત્યે દુર્લક્ષ નથી કરવામાં આવતું.

એ જાતની કેળવણીની પદ્ધતિ, ફુરસદ તેમ જ મજૂરી બંનેને માટે સંપૂર્ણ સમર્પક, એવી પદ્ધતિ હશે. આપણે તેને મન અને શરીરના સહશિક્ષણની પદ્ધતિ કહી શકીએ. સ્ત્રી અને પુરુષના સહશિક્ષણ કરતાં તે વસ્તુ કેટલીય વધારે અગત્યની છે. જે લોકોને તે કેળવણી મળી હશે, તે વર્જિનની પેઠે દેવીની પેઠે પોતાના સમગ્ર શરીર વડે વિચાર કરતા હશે. તેઓ પોતાના હાથ વડે થતા કામમાં આનંદ માણતા હશે તથા કામકાજ કરતા હોય કે રમત રમતા હોય તોપણ આખો દિવસ દિવ્ય ગતિએ ચાલતા હશે. તેમનું જ્ઞાન માત્ર સાંભળેલી વાતોનું બન્યું નહીં હોય. તેઓ હમેશ ઉન્નત અવસ્થામાં જ રહેતા હશે. સ્પેન્ગલરે બતાવેલાં હીન અવસ્થાવાળાં ટોળાં, કે જે આપણી સંસ્કૃતિના વિનાશરૂપ નીવડવાનાં છે, તે દેખાતાં બંધ થશે. આજકાલ એ પદ્ધતિથી આપણે ઘણા દૂર છીએ.

મને ભય છે કે, મેં એ પદ્ધતિનું જે લક્ષણ બાંધ્યું છે — કે એનો પાયો શારીરિક ખિલવણી હશે અને અંતિમ લક્ષ્ય કળા હશે, — તે વિષે બારામાં ભારે ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે. કોઈના મનમાં તેનાથી એવું દૃશ્ય જ ખડું થવાનું કે, તે પદ્ધતિમાં પ્રાથમિક ભૂમિકા વખતે લોકો મલખમ ઉપર ગુલાંટો ખાતા હશે, અને અંતિમ ભૂમિકાને વખતે નાજુક કોતરકામ કરતા હશે. હું જો બીજા કોઈ સામાન્ય વર્ગને આ શબ્દો સંબોધતો હોત, તો તો મારે સમજાવવું પડત કે મારા કહેવાનો અર્થ એ નથી. પરંતુ તમારા જેવા શ્રોતાજનોને[1] સંબોધતી વખતે એવી સમજૂતીઓ આવશ્યક હોવી ન જોઈએ.

૧ આ વ્યાખ્યાન લેખકે "મૉડર્ન ચર્ચમેન્સ કૉન્ફરન્સ" આગળ ઈ. સ. ૧૯૩૦માં આપ્યું હતું.

કેળવણીખાતું: રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય

જે લોકો વિશ્વાસપૂર્વક એવા સમયની રાહ જોઈ રહ્યા છે, કે જ્યારે કેળવણી ઘણા વિસ્તૃત અર્થમાં દરેક સુધરેલા સમાજનું પ્રધાન લક્ષબિંદુ બનશે, એ લોકોના વર્ગનો હું છું. તેમની સંખ્યા નાની છે કે મોટી તે હું નથી જાણતો, પણ તે વધતી જાય છે એટલું હું જાણું છું. અત્યારે સમાજનું પ્રધાન લક્ષ કેળવણી નથી એ કહેવાની જરૂર નથી. અત્યારની ઘડીએ તો આર્થિક અને રાજકીય બાબતો સમાજના પ્રધાન લક્ષ બની રહી છે, અને કેળવણીની સ્થિતિ તો તેમના ખડિયા જેવી અથવા તેમની પાછળ ફરનારા ઉપગ્રહ જેવી છે. આર્થિક અને રાજકીય બાબતોની વિરુદ્ધ મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. તે બાબતો ભારે અગત્યની છે તથા સાચી છે, અને હમેશ તેવી રહેવાની પણ છે. પરંતુ તે ગમે તેટલી સાચી કે અગત્યની હોય, પરંતુ સમાજના જીવનને કાયમને માટે છાઈ દેવાનો તેમને કશો અધિકાર નથી. કોઈ સુસંગઠિત રાજ્યતંત્રમાં તેમની સ્થિતિ શિક્ષક અને શિષ્યના કામ સાથે બહુ બહુ તો સમાન દરજ્જાની હોય.

આજની પરિસ્થિતિ, કે જેમાં કેળવણીને રાજકીય કે આર્થિક આવશ્યકતાઓની આગળ 'જીહજૂર' કરતાં ફરવું પડે છે, તથા તેમના ભાણામાંથી જે કાંઈ વેરાય તેમના વડે જ સંતોષ માનવો પડે છે, તેને બદલી શકવાની આપણી શક્તિ ઉપર જ સંસ્કૃતિનું ભાવી પણ તોળાઈ રહ્યું છે, એમ કહેતાં મને જરાય આનાકાની થતી નથી.

ભવિષ્યમા ઘડપાવાની સમાજવ્યવસ્થામા, અથવા તો એવો સમાજ કે જે સ્થપાય તે માટે આપણુ આશાભર્યા પ્રયત્નશીલ થઈ શકીએ તેમા, કેળવણી એ નાટ્ટની ગૌણ કે ખડિયા વસ્તુ નહીં રહે, પણ તેના બીજા અનેક પ્રયોજનોમા સમાન ભાગીદાર બનશે. આજનો શિક્ષક એ આવતી કાલનો રાજપુરુષ બનશે પરંતુ તે આજના કરતા જુદી જાતનો રાજપુરુષ હશે અને જુદી જાતના રાજ્યતત્રમા પોતાનુ કામ કરતો હશે. તેને દૃષ્ટિબિંદુ વિસ્તૃત હશે, તેનુ લક્ષ દૂરગામી હશે, તેની ભાવના વધુ માનવતાપૂર્ણ હશે, અને તેના હાથ નીચેનુ તત્ર પણ તેના પ્રયોજન માટે આજ કરતા વધુ કાર્યક્ષમ હશે આજના રાજપુરુષોને ઉતારી પાડવાનો મારો હરગિજ ઇરાદો નથી તેમને પણ અતિ વિકટ મર્યાદાઓ હેઠળ અતિ ગૂચવણિયા સામાજિક પરિસ્થિતિમા, તથા હજી કાચી દશાની સામાજિક તત્રરચનાઓ વડે પોતાનુ કામ કરવુ પડે છે પરતુ આજના તત્ર હેઠળ જે ‘સારામા સારુ કરી શકાય તેમ છે તે, નૈતિક વિનાશ તરફ ધસતી આજની આપણી દુનિયા માટે ‘ સહેજ ઉપયોગી’ પણ કહી શકાય તેવુ નથી જ્યા સુધી રાજકીય અને આર્થિક બાબતો પ્રધાન રહેવાની, ત્યા સુધી બાકીની બધી બાબતોએ તેમને જ માગ આપ્યા કરવો પડવાનો ત્યા સુધી આપણે માની પણ લેવાનુ કે, હજારો વર્ષથી ચાલતુ આવ્યુ છે તેમ માણસજાત માટે નસીબમા અધેર અને કલહ જ ચોંટેલા રહેવાના આપણ મનફાવતી રીતે રાજકારી ચોકઠા ગોઠવીએ આપણે તેમનો રાષ્ટ્રસઘ બનાવીએ કે તેમનુ જૂના નમૂના પ્રમાણે એક વિશ્વ રાજ્ય બનાવીએ આર્થિક ચોકઠા પણ આપણને ફાવે તેમ સમાજવાદની રીતે કે વ્યક્તિવાદની રીતે ગોઠવીએ, પણ જ્યા સુધી તેઓ માત્ર રાજકીય કે માત્ર આર્થિક ચોકઠા રહેશે, ત્યા સુધી આપણે આગળ વધી શકવાના નથી પરતુ આજે જે અનિષ્ટો સુધારવા આપણ પ્રયત્ન કરતા

કોઈશું, તેમને જરા બીજી ભૂમિકાએ ફરી સ્થાપિત કરીશું, એટલું જ. માણસજાતનું ઉજ્જવળ ભાવી એ દિશામાં ગયે નથી પ્રાપ્ત થવાનું. એ ભાવી તો એક નવી શોધાયેલી દુનિયામાં રહેલું છે, જેના કિનારા ઉપર શિક્ષકે હજુ હમણાં જ ઉતારો કર્યો છે. એ નવી દુનિયાને હજુ તો કિનારે જ આપણે ઊભેલા છીએ; તેમાં ન કલ્પી શકાય તેવી સમૃદ્ધિ વણશોધાયેલી પડેલી છે. ત્યાં આપણી સામે, માણસની કલ્પનાએ કદી ન જોયેલું એવું, સિદ્ધિ માટેનું, ઉચ્ચ સાહસો માટેનું, અને સર્જન માટેનું એક મહાન રોમાંચકારી ક્ષેત્ર પથરાયેલું પડેલુ છે તેના પરિપક્વ ફળ જ્યારે સમય જતાં મળવા લાગશે, ત્યારે માનવજાતનુ નસીબ ફરી જશે.

પોતાનાં પ્રજાજનોની કેળવણી માટે — એ શબ્દના વિસ્તૃતમાં વિસ્તૃત અર્થ પ્રમાણેની કેળવણી માટે — રચવામાં આવેલા રાજ્યતંત્રની કલ્પના આપણને ચોંકાવનારી ભલે લાગે, તે અપૂર્વ તો નથી જ. પ્લેટોએ પોતાના ગ્રંથ* 'લૉઝ'માં કેળવણીના મુખ્ય પ્રયોજન ઉપર રચાયેલા રાજ્યતંત્રનો ખ્યાલ એટલી વિગતથી રજૂ કર્યો છે કે, તે આપણા આધુનિક જીવનને પણ ઘણા સ્થળોએ સ્પર્શ કરે છે. એ ગ્રંથમાં વર્ણવેલ રાજ્ય-વ્યવસ્થાનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે, તેમાં કેળવણીનો પ્રધાન રાજ્યના વડા પ્રધાનનુ પદ ભોગવે છે. તેને તે સ્થાને મૂકવાનું કારણ એ છે કે, જે બાબતો માટે તે જવાબદાર છે, તે બાબતો તો આખા સમાજની સુસ્થિતિ માટે ખીલડારૂપ છે. યુદ્ધમંત્રી, નાણાંમંત્રી, વેપારમંત્રી, આ કે તે બાબતના બીજા નિયામકો,—અરે, સ્વયં પરદેશખાતાનો મંત્રી પણ કેળવણી-પ્રધાનની આસપાસ જ ફર્યા કરે છે. તે પ્રધાન જ આખા ગગનો મુખ્ય સૂર કાઢે છે, અને

* તે ગ્રંથ તેના ઉંમરના તથા સૌથી વધુ પરિપક્વ ગ્રંથોમાંનો એક છે, પણ તેની યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્લેટોના અભ્યાસીઓને પણ તે પૂરતો જાણીતો નથી.

આખો સાજ તેની આસપાસ જ ગોઠવાય છે. સમાજની તિજોરી ઉપર પણ તેનો જ દાવો સૌથી પહેલો છે. યુદ્ધમંત્રીની યોજનાઓને બની શકે તેટલી પોતાની યોજના અનુકૂળ કરવાને બદલે યુદ્ધમંત્રીને પોતાની યોજનાઓ તેની યોજનાને અનુકૂળ બનાવવી પડે છે. ઉપરાંતમાં કપરામાં કપરી શિક્ષાઓની ધાક હોઇ તેને પોતાનો બધો સમય, વિચાર, અને શક્તિ પોતાના કામકાજને અર્પવાં પડે છે. તેના ઊંઘના કલાકો પણ ઓછામાં ઓછા કરી નાખવામાં આવેલા છે, કારણ કે તે તો આખા રાષ્ટ્રનો ચોકીદાર કૂતરો છે. જ્યારે બીજાઓની આંખો મીંચાઈ હોય, ત્યારે તેણે પોતાની આંખો ઉઘાડી રાખવાની છે, તથા સાવધાન અને સાવચેત રહેવાનું છે. આ અમૂલ્ય માણસની શક્તિઓ રાજકીય જીવનની બીજી સામાન્ય ધાંધલમાં કોઈ પણ કારણે વેડફાઈ જવી ન જોઈએ.

હવે જો તમે પ્રશ્ન પૂછો કે, તે પ્રધાન શું કામ કરતો હોય છે? તો તેનો જવાબ એવો તો નહી જ મળે કે, તે કોઈ હડતાળની સમાધાની કરતો હોય છે, કે કોઈ બળવાખોર મંસ્થાનને શાંત પાડતો હોય છે, અથવા પોતાના હોદ્દા સાથે સબંધ વિનાની બાબતો ઉપર ભાષણો આપતો હોય છે, અથવા તો પોતાના પ્રધાનમંડળને કોઈ મુશ્કેલીમાંથી લૂગડાં સંભાળી નીકળી જવામાં મદદ કરતો હોય છે કારણ કે, એ કાંઈ તેનાં કામ નથી. તેનું કામ તો નાગરિકોના ચિત્ત અને ચારિત્ર્ય સાથે છે, અને એ જ વસ્તુઓ સામ્રાજ્યની મુખ્ય મૂડીરૂપ છે એણે પોતાના તે કામને વળગી રહેવાનું છે, તેને જ તેણે પોતાનો બધો સમય અને પોતાનું સઘળું લક્ષ અર્પવાનું છે. દરેક પ્રસંગે તથા રાષ્ટ્રીય મુશ્કેલીની દરેક વેળાએ તેણે પોતાના કામની અગત્ય સ્થાપિત કરવાની છે, અને ગમે તેવાં તોફાન ઊપડે, પણ પોતાના ધ્વજને અણનમ રાખવાનો છે. કારણ કે, જો તે નિષ્ફળ ગયો, તો આપણું બધું

જરૂર ખરાબે ચડવાનું. બાંધછોડ જરૂર કરવી પડશે, પણ તે બધીનું કેંદ્ર કેળવણીનો પ્રધાન હોય, નહીં કે યુદ્ધપ્રધાન કે નાણાંપ્રધાન કે વિદેશમંત્રી. બીજી વસ્તુઓને થોડી ગૌણ કરી શકાય, પણ તેના કામને તો કદી નહીં! પ્લેટો કહે છે, માણસ 'એક પાળેલા પશુ જેવું પ્રાણી છે.' પરંતુ જો તેને સાચી કેળવણી મળી હોય અને તેનું ચિત્તતંત્ર વ્યવસ્થિત થયું હોય, તો તે સૌથી વધુ દિવ્ય અને માયાળુ પ્રાણી થઈ શકે છે. પરંતુ જો તેને યોગ્ય રીતે કેળવ્યો ન હોય કે ખરાબ રીતે કેળવ્યો હોય, તો તે ધરતીમાતાનું જંગલીમાં જંગલી સંતાન નીવડે. તેથી કેળવણીખાતાના પ્રધાનને જ વડોપ્રધાન બનવા દો' એ વીર વિચારકનો એવો મહાન આદેશ છે.

પરંતુ આ જાતના કેળવણી-રાજ્યની કલ્પના આજે વ્યવહારુ છે ખરી? તે કલ્પનામાં ફેરફારો કર્યા સિવાય આજે તેને વ્યવહારુ તરીકે આપણે સ્વીકારી શકીએ કે કેમ, તે વિષે મને શંકા છે. પ્લેટોના જમાનાનાં સાધાંસાદાં સમાજ-બંધારણોમાં તે અમલમાં મૂકી શકાય તેમ હોય તોપણ, તેથી એ સિદ્ધ નથી થતું કે, અત્યારનાં વર્તમાન જટિલ સમાજતંત્રોમાં તેને લાગુ કરી શકાય. પરંતુ, આપણે એવો દાવો ભલે ન કરીએ કે, કેળવણીએ રાષ્ટ્રની બીજી બધી બાબતો ઉપર પ્રાધાન્ય ભોગવવું જોઈએ, તોપણ આપણે એટલું જરૂર ભારપૂર્વક કહી શકીએ કે, તેના ઉપર બીજા કશાયે પણ પ્રાધાન્ય ન ભોગવવું જોઈએ. રાષ્ટ્રની બીજી બધી બાબતો સાથે તેને સમાન ભાગીદારનું સ્થાન તો મળવું જ જોઈએ.

હું એવો આગ્રહ નથી રાખતો કે, શિક્ષકે રાજકીય કે નાણાંકીય પ્રધાનો ઉપર સર્વમુખત્યારી ભોગવવી જોઈએ; પરંતુ રાજકીય કે નાણાંકીય પ્રધાનોએ એકલા કે બેગા મળી શિક્ષકને પોતાની યોજનાઓના ગોળા તરીકે તો નહીં જ ગણવો જોઈએ, એવો મારો જરૂર આગ્રહ છે. જ્યાં જ્યાં શિક્ષક ઉપર આવો

કાબૂ હોય છે, ત્યાં મેનક નુકસાન થયા વિના રહેતું નથી તેનાથી કેળવણીના કામને નુકસાન પહોંચે છે, અને કેળવણીને થયેલું નુકસાન રાજકીય ક્ષેત્રમાં કે આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ દેખાયા વિના રહેતું નથી કેળવણીનું કામ જ એવું છે તેને સૌથી પ્રથમ પોતાના ક્ષેત્રમાં સમ્મુખત્યારી હોવી જોઈએ બીજી બાબતોને પણ ભલે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સરમુખત્યારી હોય અને એ બધી જ બાબતો સગઠિત કાર્ય કરે એવી યોજના માણસની બુદ્ધિ સહેજે વિચારી શકે જો કેળવણી રાજકીય ઊથલપાથલોનું કે તાત્કાલિક આર્થિક આવશ્યકતાઓનું સાધન બનવા કબૂલ થાય અને છતા પોતાને કાંઈ નુકસાન થતું નથી એમ માને તે કેળવણી મહ ક્ષુદ્ર વસ્તુ હોવી જોઈએ, અથવા નામની જ કેળવણી હોવી જોઈએ કેળવણી વિષે તમે અધૂરો ખ્યાલ બાંધો, તેને તમે માત્ર ઉપર ઉપરના ઓપની ચીજ માનો, તેને એક વિલાસની ચીજ માનો તેને સ્ત્રીપુરુષને ફુરસદના સમય માટે થોડી ઘણી અસ્મારિતા આપનારી વસ્તુ માનો, તેને અમુક જાતના રાજતત્રને દૃઢ બનાવવા માટેની રાજકીય યુક્તિ ગણો, તેને છોકરાઓ અને છોકરીઓને દેશના ઉદ્યોગધધાને આવશ્યક એવા કુશળ યત્રો બનાવી દેવાની આર્થિક યુક્તિ ગણો અથવા તેને જીવનના શરૂઆતના ભાગમાં જ — છોકરો ચૌદ વર્ષનો થાય કે ૨૧ વર્ષનો જુવાન થાય ત્યારે — અટકી જનારી ક્રિયા માનો, તો તેને સામાજિક તત્રનું એકાદ ગૌણ અગ બનાવવામાં રહેલી અર્થહીનતા, અરે અત્યાચાર તમને નહીં સમજાય

પરતુ તેની દીર્ઘતા અને વિસ્તાર લક્ષમાં લઈને તેના સાચા સ્વરૂપનો વિચાર કરો — તેને જીવનપર્યત લબાતી માનો, તેને બધા ધધાઓનું રહસ્ય માનો, તેને મજૂરી સાથે લગ્ન સબધથી જોડેલી માનો — (ભલે પછી તે મજૂરી માથાની હોય કે હાથની હોય), જે માણસને જે કામ કરવાનું છે તથા

જે જીવન જીવવાનુ છે, તેને વધારે સારી રીતે જીવતા કે વધારે સારી રીતે જીવતા શીખવનાર વસ્તુ માનો, માણસના મન અને ચારિત્રના તમામ વિકાસને વ્યાપતી માનો, તેની પ્રવૃત્તિઓના તમામ ક્ષેત્રને આવરતી માનો, તો પછી તેને પોતાના ક્ષેત્રમા સપૂર્ણ સ્વતત્ર રહેવા દેવી જોઈએ, તેની કોણ ના પાડશે? તેના જીવનનો પ્રાણ જ સ્વતત્રતા છે, તેને બીજા કોઈ પ્રયોજનની ગુનામી કરતી રખાય જ નહી

આ અર્થમા ગ્રેગોએ કલ્પેલા કેળવણી રાજ્ય પાછળનો સિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરો સાચો છે કેળવણીને પોતાના ક્ષેત્રમા સર્વ સત્તાધીશ રાખવી જોઈએ પરંતુ આપણે બધા જાણીએ છીએ કે હાલની ઘડીએ તે તેવી નથી તેને બીજી ઘણી વિજાતીય વસ્તુઓ સાથે મિશ્રિત કરી દેવામા આવી છે, તથા પોતાના ક્ષેત્રથી પર એવી બીજી કેટલીય આવશ્યકતાઓની તાબેદારી ઉઠાવતી નાખવામા આવી છે તેનુ નિયત્રણ તેણે પોતે ન ઉપજાવેલી પદ્ધતિઓથી થાય છે, તથા તેના નિયતાઓ પણ એવા પુરુષો છે કે જેમને પોતાની સેવાઓ બીજી બાબતોની વ્યવસ્થાને અર્થે ઘણી વાર અર્પી દેવી પડે છે કેળવણીને દરેક જણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તેમ જ કળા કહેવા તૈયાર થશે પરંતુ કોઈ પણ કળા કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર, આપણે ત્યા જે જાતનો મિશ્રિત અધિકારીવર્ગ કેળવણીનુ નિયત્રણ કરે છે, તે જાતના અધિકારીવર્ગ હેઠળ પોતાનુ કામ કરી શકે તથા છૂટથી પોતાનુ સ્વત્વ ખીલવી શકે એવુ તમે કોઈ દિવસ સાભળ્યુ છે? અત્યાર સુધી આ બધા નિયત્રણો હેઠળ પણ જે કાઈ સિદ્ધ થયુ છે, તેને જરૂર એક આશ્ચર્ય જ ગણવુ જોઈએ પરંતુ જ્યારે સર્જક વિચાર પૂરેપૂરો છૂટો હોય, જ્યારે પ્રયોગની સ્વતત્રતા અબાધિત હોય તથા જ્યારે કેળવણી પોતાનુ સાસ્થાનિક સ્વરાજ ભોગવતી હોય — કે જે ભોગવવાનો તેનો હક પણ છે તથા તે હક તો જરૂર મળવાનો છે, —

ત્યારે જે પરિણામે આવશે, તેની તુલનામા તો તે નહિ જેવુ છે

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો ખ્યાલ રાજકીય ક્ષેત્રમા ઘણા લાબા વખતથી જાણીતો છે, તથા હાલમા આયર્લેન્ડ તથા હિંદુસ્તાનના સબધમા તે વધુ આગળ આવ્યો છે. આપણે તો તે ખ્યાલને તેથી પણ આગળ ધપાવી એક "સ્વતંત્ર રાજ્ય" ('ફ્રી સ્ટેટ')નો ખ્યાલ ઊભો કર્યો છે, કે જે બીજાં તેના જ સ્વતત્ર રાજ્યો સાથે મળી એક બ્રિટિશ 'કોમનવેલ્થ' — સહિયારું મંડળ — બને . પૂછુ છુ કે, જે યુગમા 'હોમ રૂલ'ના કટ્ટર વિરોધીઓનો પણ એવો હૃદયપલટો થઈ શક્યો કે જેથી તેઓ આયર્લૅન્ડને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા એક 'સ્વતત્ર રાજ્ય' (ફ્રી-સ્ટેટ) બનાવવાનું સ્વીકારી શક્યા, તે યુગમા તેવા જ મહાન રાજકીય નેતાઓ એક દિવસ કેળવણીને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાનો ખરડો ઘડતા બેઠા હશે એવુ કલ્પવુ અશક્ય છે? સમાજના શિક્ષકો શુ એવા જોખમભરેલા પ્રાણીઓ છે કે જેથી તેમને પોતાના ક્ષેત્રમા થોડીક સ્વતંત્રતા ન આપી શકાય? દશ વર્ષ પૂર્વે આપણને કોઈએ કહ્યું હોત કે, પેલા કટ્ટર નાકેબંધીઓ કે જેમના નામ મારે આપવાની જરૂર નથી, તેઓ આયર્લેન્ડના 'સ્વતત્ર રાજ્ય'નું બધારણ એક દિવસ મજૂર રાખશે, તો આપણે શુ કહેત? આપણે એમ જ કહેત કે એ વાત ન માની શકાય તેવી છે. પણ એ વાત સતી છે આપણને કહેવામા આવે છે કે, આયર્લેન્ડની પોતાની એક વિશિષ્ટ પ્રતિભા છે, અને તેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અદર રહીને પોતાને માર્ગે ખીલવવા માટે સ્વતત્રતા આપવી જોઈએ તો પછી કેળવણીને એવી પોતાની કાઈ ખાસ પ્રતિભા નથી, કે જેને ખીલવવાની જરૂર છે અને જે ખીલવવા તે ઇચ્છે પણ છે? પરંતુ જ્યા સુધી તેના હિતો યુદ્ધખાતાની કચેરીના, વિદેશખાતાની કચેરીના, તથા વેપાર-ખાતાની કચેરીના કામકાજ સાથે, તથા નવી ચૂટણી થાય

ત્યારે જુદા જુદા પક્ષોની ચૂંટણીની મુશ્કેલીઓ સાથે એક પોટલામાં બાંધી રાખવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે હરગિજ તેમ ન કરી શકે.

આજના કેળવણીખાતાના પ્રધાનને એવી બધી વાતો સાથે ઓછો સંડોવવામાં આવે, અને તેને બસે ઇગ્લંડનો વડો પ્રધાન ન બનાવવામાં આવે, પરંતુ કેળવણીકારોના વર્ગનો વડો પ્રધાન બનાવવામાં આવે, કે જે વર્ગ તેના બીજા રાજકીય અને આર્થિક ભાગીદારોની સાથે સાથે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ભોગવતો હોય, તો તેની કાર્યક્ષમતાને હાનિ પહોંચે ?

પણ એ બધુ ક્યારે બનશે ? એની ચોક્કસ તારીખ તો હું ન આપી શકું. પણ સામાન્ય રીતે એટલું જરૂર કહી શકાય કે, આમજનતા કેળવણી પ્રત્યેની અત્યારની તેની બેદરકારી ખંખેરી નાખે, અને કેળવણી શુ છે તથા તેનો અર્થ શો છે તે સમજી જાય, ત્યારે તે અચૂક બનશે જ.

પણ જનતાની એ બેદરકારી શી રીતે દૂર કરવી ? તેના ઘણા માર્ગો સૂચવવામાં આવ્યા છે : જેમ કે, દેશભરમાં એક વ્યાખ્યાન-યાત્રા ગોઠવવી, ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોને ધમધમાવવા, માબાપોને નિવેદન કરવું, મજૂરપક્ષને નિવેદન કરવું, સ્ત્રીઓ મારફત કામ કરવુ, સત્તામાં આવેલી સરકારને બિવરાવવી, પાર્લામેન્ટના સભ્યોના મર્મસ્થાન ઉપર — તેમની બેફની મહીસલામતી ઉપર હલ્લો કરવો, પ્ર૦. આ બધા માર્ગો અમુક હદ સુધી ઉપયોગી છે. પરંતુ બીજો એક માર્ગ પણ છે. શાળાએ દ્વારા જ એ કાર્ય કેમ શરૂ ન કરવું ? દરેક શિક્ષકને હું કહું કે, 'અધિકારી વર્ગ તમારા ઉપર ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ વરસાવતો હોય છતાં તમે તમારી શાળાને — ભલે તે પ્રાથમિક હોય કે માધ્યમિક હોય — એવી ઉત્તમતાએ સાથી મકવાનું લક્ષ રાખો કે જેથી દરેક વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીને શાળા છોડવાનો દિવસ પોતાના જીવનનો કાળો દિવસ લાગે. તમારા

विद्यार्थीओने शाला छोडवानु न गमे तेवु करो. જ્યારે તેમનો શાળા છોડવાનો દિવસ આવે, ત્યારે તેમને ઓલીવર ટ્વીસ્ટની[1] પેઠે 'વધારે'ની માગણી કરતા મહાન મોકલજો, — શાળાનુ ભોજન બહુ ઓછુ હતુ તે કારણે નહીં, પણ તે બહુ સારુ હતુ તે કારણે. માબાપો ઉપર તેમના બાળકો દ્વારા હલ્લો કરો, આમજનતા ઉપર બાળકો દ્વારા હલ્લો કરો. કદી ન ભૂલતા કે બાળકો જ ભવિષ્યની આમજનતા છે. સાથે સાથે એટલુ પણ યાદ રાખજો કે, 'વધારે'ની માગણી કરતુ જે એક એક બાળક શાળા છોડીને જશે, તે કેળવણીનો પક્ષકાર બનશે, અને તેથી ઊલટી મનોદશામા જે બાળક શાળામાથી બહાર પડશે, તે વિરોધપક્ષમા ભળનારુ જોખમકારક બળ નીવડશે.

પરંતુ હુ એમ માનુ છુ કે કેળવણી પ્રત્યે આમજનતાની બેદરકારી વિષે કાંઈક અતિશયોક્તિ કરવામા આવે છે, તથા તેને યથાર્થ સમજવામા પણ નથી આવતી. વિચારવંત કામદારોનુ આ બાબતમા શુ સાચુ વલણ છે તે સમજવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો છે, તો મે જોયુ છે કે અપવાદ વિના દરેક જણ કેળવણીનો કટ્ટર પક્ષકાર હોય છે. પરંતુ અત્યારે કેળવણીને નામે તેમને જે કાંઈ આપવામા આવે છે તથા અત્યારે જે રીતે કેળવણીનુ નિયંત્રણ તથા સંચાલન થાય છે, તે પ્રત્યે તેને કશી ઉત્કંઠા હોતી નથી. તેમ જ એ બધા પાછળના હેતુ વિષે પણ તે સાશંક હોય છે. તે જુએ છે કે, અત્યારની કેળવણીમા કેળવણી સાથે લેવાદેવા વિનાની બીજી અનેક બાબતોની ભેળસેળ કરી દેવામા આવી છે. કેળવણીની આવશ્યકતા વિષે તમે જે કાંઈ કહો તે બધુ તેને મંજૂર છે, તથા તેની આવશ્યકતા વિષે તેને ઉપદેશ આપનારાઓ

---

૧ તે નામની ડિકન્સની નવલકથામા આવતુ અનાથાશ્રમમા રહેતા એક ભૂખે મરતા બાળકનુ કરુણ પાત્ર

કરતાં પણ તેને માટે તે કદાચ વધારે ભૂખ્યો હોય છે; પરંતુ કેળવણીની અત્યારની પ્રચલિત પદ્ધતિ તરફ તે કાંઈક અવિશ્વાસની નજરે જુએ છે. તે કહે છે કે, "અમે જે જીવન જીવીએ છીએ તેમાં તેનાં મૂળ નથી. તે અમારી આવશ્યકતાઓ સાથે અસંગત છે, તેને ઘડવામાં અમારો કાંઈ હાથ નથી, તે શાસક વર્ગનું સર્જન છે, તે તેમનાં સ્થાપિત હિતોને ટેકો આપે છે, અને તેમના પૂર્વગ્રહોને મૂર્તિમંત કરે છે. એ સંસ્કારિતા અમારે માટે વિજાતીય છે, તથા અમારી જાતને સમજીએ છીએ તેના કરતાં અમને વધુ સારી રીતે સમજવાનો દાવો કરનારા લોકોએ અમારી ઉપર તે ઠોકી બેસાડેલી છે."

આ લાગણી આપણે શી રીતે દૂર કરી શકીએ?

પ્રથમ તો આપણે આપણા સિદ્ધાંત તેમ જ વ્યવહારમાંથી કેળવણી વિષેનો એવો ખોટો ખ્યાલ દૂર કરવો જોઈએ કે, તેના ત્રણ હિસ્સા છે — મજૂરો માટે પ્રાથમિક કેળવણી, મધ્યમ વર્ગ માટે માધ્યમિક કેળવણી, અને તવંગર તથા સત્તાધારી વર્ગ માટે ઉચ્ચ કેળવણી. ઉચ્ચ કેળવણીનાં મૂળ પણ માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં હોવાં જોઈએ એટલું જ નહીં, પણ માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષણે પણ શરૂઆતથી જ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ પોતાના અંતિમ ધ્યેય તરીકે જોવું જોઈએ. એ ત્રણેને એક જ અખંડ એકમના ત્રણ હિસ્સા ગણવા જોઈએ. જેમ જેમ આપણે ઉચ્ચ કક્ષાઓને નીચેની કક્ષાઓ સાથે જોડતા જઈશું, તેમ તેમ કેળવણી અમુક વર્ગનો ઇજારો મટી જશે; તથા એક વર્ગને બીજા વર્ગથી જુદો પાડનાર ચોકઠાનું ચિહ્ન બનવાને બદલે, બધા વર્ગોને એકઠા જોડનારી સાંકળરૂપ બનશે. વર્ગવિગ્રહો ઊભા કરનાર બળોને તથા વૈમનસ્યને શાંત કરનાર એના જેવું બીજું સારું સાધન મળે તેમ નથી. [illegible] રીતે માનેલ તથા સંગઠિત

કરેલ કેળવણી તો સામાજિક જીવનમાં જુદા જુદા વિરોધો અને ભેદો મટાડનાર વસ્તુ થઈ પડે.

તેનો બીજો ઉપાય મેં આગળ જણાવી દીધો છે. હું ધારું છું કે, આપણામાંનો કોઈ અત્યારના જગતની રાજ્યવ્યવસ્થાથી સંતુષ્ટ નથી. પરંતુ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં કેળવણીનું તંત્ર કેન્દ્રિત રાજ્યતંત્રના ચક્રોમાં એટલું બધું ઊંડું ગૂંચવાઈ ગયેલું છે કે, રાજ્યતંત્રને જે જે વારાફેરા નડે, કે તે જે જે ભૂલો કરે કે જે જે અવિશ્વાસ જન્માવે, તેનું પ્રતિબિંબ તરત કેળવણીનાં હિતોને થતા સામા નુકસાનમાં પડે છે. શું એ એક વિચિત્ર વસ્તુ નથી કે, કેળવણીના પ્રધાને લાંબી યોજના તૈયાર કરી હોય તથા આખા જીવનનું કાર્ય બની શકે તેવું કાંઈક શરૂ કર્યું હોય, તેવામાં તેનો પક્ષ સરવાઈ જતાં તે પણ ચાલ્યો જાય અને તેની જગાએ બીજો કોઈક એવો આવે કે જેને તેના ખ્યાલોમાં કાંઈ રસ ન હોય? અને આ બધું પણ એટલા માટે જ બન્યું હોય કે, કેળવણી સિવાયની બીજી કોઈ — વિદેશોના સંબંધને લગતી કે કોઈ સંસ્થાનમાં થયેલી બાબતને કારણે, તેનો પક્ષ સત્તાથી પડ્યો હોય. પેલો પ્રધાન પોતાના કામને માટે નાલાયક હોય તો તેને ગમે તે રીતે દૂર કરવો જોઈએ. પણ પોતાના પ્રધાનમંડળનો બીજો કોઈ સભ્ય તેના કામમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો, — અને તેને કેળવણીના કામ સાથે કાંઈ લેવાદેવા ન હોય, — તે માટે કેળવણીના પ્રધાનને પણ જવું પડે, એ ભારે વિચિત્ર છે. રાજ્યની તમામ બાબતોમાં કેળવણી જ એક એવી બાબત છે કે જેને રાજકીય પક્ષોના વારાફેરાની દયા ઉપર ન છોડવી જોઈએ. એ વ્યવસ્થાથી કેળવણીને નુકસાન થાય છે તથા તેનો વિકાસ અટકે છે એટલું જ નહીં, પણ સત્યની દૃષ્ટિએ ઊતરતી ભૂમિકાવાળી વસ્તુઓ સાથેના તેના સંબંધને લઈને તે પોતે પણ વગોવાય છે, તેનું સાતત્ય ખંડિત થાય છે, અને તેના કાયમી મૂલ્યો પ્રત્યે દુર્લક્ષ થાય

છું અને તેથી હું પાછી મારી મૂળ માગણી રજૂ કરું છું કે, કેળવણીને પોતાના ઘરમાં સ્વતંત્ર કરવી જોઈએ — તેને 'સ્વરાજ' આપવું જોઈએ.

અને એ મુદ્દા ઉપરથી હું બીજા એક મુદ્દા ઉપર આવું એ મુદ્દો એટલો મોટો છે કે તેને મેં પાંચ મિનિટમાં પતવવો અશક્ય છે છતાં હું જે વસ્તુ ચર્ચી ગયો છું તેની સાથે તે એટલો ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે કે તેને છેક જ પડતો મૂકી શકાય તેમ નથી. તે મુદ્દો તે રાષ્ટ્રસંબંધનો છે. મારા જેટલી તીનતાથી તે વસ્તુમાં કોઈ માનતું નહીં હોય પણ પ્રજાઓના એ સંબંધની સાચી શરૂઆત કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી થવી જોઈએ, નહીં કે રાજકારણ અને રાજકીય કરારનામાઓના ક્ષેત્રમાંથી. મારી એવી માન્યતા છે કે, જો ઘડીએ કેળવણીને રાજકીય શાસનોની શૃંખલાઓમાંથી મુક્ત કરી તેના પોતાના ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર કરવામાં આવશે, તે ક્ષણે જ તેના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો એની મેળે ઉપર આવવા લાગશે. એના માર્ગ પર દેશો ક પો કે જેમાં કેળવણીને પોતાના ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર કરવામાં આવી હોય એ સ્વતંત્ર ક્ષેત્રના શિક્ષકો અને શિષ્યોમાં — અંગ્રેજ, ફ્રેંચ જર્મન અમેરિકા અને બાકીના તમામ — કાંઈ પણ પ્રયત્ન વિના પોતાની સ્વાભાવિક આંતરિક સ્ફુરણાથી એક સહકારી સંઘ ઊભો થવા માટે જોઈતી બધી સામગ્રી, બધાં બળ, અને તમામ સંજોગો મળી આવશે.

તેમના કામકાજની ખામિયત જ તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર માટે પ્રેરશે. દરેક જણ જોઈ શકશે કે તેને બીજાઓ વિના ચાલે તેમ નથી. અત્યારે પ્રજાઓ એ વસ્તુ નથી જોઈ શકતી, કારણ કે તે બધી એકબીજા પ્રત્યે રાજકીય ચશ્માં મારફતે જુએ છે, અને તેમાંના ઘણાના હાથમાં તરો પડેલી કેળવણી એક વખત સ્વતંત્ર થઈ અને પોતાના પગ ઉપર ઊભી થઈ એટલે તરત તે એક આંતરરાષ્ટ્રીય માનસ બની

જનાનુ એ સાહસમા બીજા સાહસ જેવા આવેશ કે ઝનૂન નહીં હોય અને હશે તો એટલા જ કે જે તેના ઉચ્ચ સ્વભાવમા જ અન્તર્ગત હોય તે સાહસ એવા ક્ષેત્રમા ચલાવાતુ હશે કે જેમા લડાયક પરપગાઓ નહીં હોય અને બીજા હીન પ્રયોજનો અને હિતોની ડખલગીરીનો ભય નહીં હોય

ધરતી ઉપરની પ્રજાઓનો એક સહકારી સમાજ કે માનવજાતનું વિશ્વવ્યાપી સહિયારુ સામ્રાજ્ય ઊભુ થવાનુ પ્રારંભ બિંદુ કેળવણીમા જ રહેલુ છે પરંતુ તે કેળવણી એટલે એવી કેળવણી કે જેને જીવનની આવશ્યકતા ગણવામા આવતી હોય, તથા સમાજની ભિન્નત ઉપર અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણ જેટલી જ પ્રથમ હરોળની મનાતી હોય એ કેળવણી તે રાજકીય માળખાના રથને પૂછડે બાંધવામા આવેલી ગૌણ અગત્યની વસ્તુ નહીં, પણ રાજ્યતંત્રમા પોતાનુ કામ સ્વતંત્ર રીતે સંભાળતી વસ્તુ પ્રજાઓ જે ભૂમિકાએ છૂટી પડી જાય છે તે ભૂમિકાથી તે પર હોય તથા જ્યા બધા માનવહિતો એકત્રિત થાય છે તે ઉચ્ચભૂમિ ઉપર પોતાના સ્વાયત્ત અધિકારોમા તે અચળ ઊભેલી હોય

'વિસ્તાર' કરવાને અને તેમનું કામ ચાલુ રાખવાને પ્રૌઢ શિક્ષણને ભૂતકાળ કરતાં વધુ સારી તક રહે.

હું જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી, ત્રણ મોટા ફેરફારો થવા લાગ્યા છે, અને તેમાં પ્રૌઢશિક્ષણની અસર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તે ફેરફારો કેળવણીનું સ્થળ, કેળવણીનો સમય, અને કેળવણીમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓને લગતા છે.

૧ સ્થળ

આજની આપણી ચાલુ પદ્ધતિમાં કેળવણી એક અતિ મર્યાદિત સ્થાનિક પ્રક્રિયા છે. તેનું સ્થળ શાળા, કૉલેજ, યુનિવર્સિટી, વર્ગનો ઓરડો કે વ્યાખ્યાનગૃહ છે. પરંતુ આપણો ઇરાદો તો કેળવણીની પ્રક્રિયાને આ વિશિષ્ટ સ્થળો, કે જ્યાં રહીને અત્યારે તે પોતાનું કામ કરે છે, તેમને એટલે સુધી વ્યાપક કરવાનું છે કે જેથી અંતે શહેર કે ગામડાનું માનવ મજૂરીનું આખું ક્ષેત્ર જ કેળવણીનું મહાક્ષેત્ર કે રંગભૂમિ બની જાય. તે વસ્તુ સિદ્ધ થશે ત્યારે શાળાઓ કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ પહેલાં કદી નહીં ફૂલી ફાલી હોય તેટલી ફૂલશે ફાલશે, વર્ગમાં બહુ ભાગ વધુ ઉત્સુક હશે, અને શિક્ષકો વધુ શક્તિશાળી હશે.

મારો કહેવાનો ઇરાદો હરગિજ એવો નથી કે, તે સમયે દરેક બારણામાં શિક્ષક પેસતો દેખાશે, અથવા તો જગતના ઉદ્યોગધંધા કૉલેજના પ્રોફેસરો ચલાવતા હશે અથવા તો દરેક નાગરિક બહાર નીકળશે એટલે તરત તેનું મન સુધારવાનો ધંધો લઈ બેઠેલા માણસો તેની આસપાસ ફરી વળશે. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે આપણે પ્રૌઢકેળવણીવાળાઓ જે સંસ્કૃતિ સ્થાપવા કામ કરી રહ્યા છીએ, તેમાં માનવ પ્રવૃત્તિનું દરેક ક્ષેત્ર સાથે સાથે જો કેળવણીનું પણ ક્ષેત્ર નહીં હોય, તો તેમાં કાંઈક ખામી છે એમ માની લેવામાં આવશે અને તે ક્ષેત્રોને જ સારાં તથા હિતકર માનવામાં આવશે કે જેમાં

સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માનવપ્રાણી તરીકે પોતાની સંપૂર્ણ ખિલવણી પામી શકે તે રીતે કેળવાતાં જતાં હશે.

૨. સમય

આટલું કેળવણીના સ્થળ વિષે. હવે સમય વિષેના બીજે પગથિયે આવીએ.

સોમાંથી નવ્વાણું માણસો કેળવણીને જીવનમાં એક થોડા સમય માટે આવી જતી ઘટના જેવી માને છે; અને તેટલો સમય પણ તે ધંધેદારી લોકો મારફત કરાતી ક્રિયા ગણે છે. ઘણા લોકો, નિશાળમાં ફરજિયાત ભણવાની ઉંમર મોટી કરીને તથા યુનિવર્સિટી સુધી લઈ જાય તેવી નિસરણીઓ ઊભી કરીને તે સમયને લંબાવવાની તરફેણ કરે છે. પરંતુ જેઓ આ બધા સુધારાની વકીલાત કરે છે, તેઓ પણ કેળવણીને અમુક સમયે પૂરી થતી ઘટના જ માને છે. જેવી રીતે સ્થળ વિષેના આપણા ખ્યાલો, કેળવણીના ક્ષેત્રને, શિક્ષક કે પ્રોફેસર પોતાનું કામ કરતા હોય તે મકાનમાં જ મર્યાદિત કરી દે છે, તેવી જ રીતે સમય વિષેના આપણા ખ્યાલો કેળવણીને થોડાંક વર્ષો દરમ્યાન જ મર્યાદિત કરી દે છે, કે જે વર્ષો દરમ્યાન વિદ્યાર્થી પેલાં મકાનોમાં જતો આવતો હોય છે.

આ ખ્યાલ અનુસાર, આપણી અત્યારની પદ્ધતિ એ છે કે, વિદ્યાર્થીને અમુક હદ સુધી — અર્થાત્ યુનિવર્સિટીની પદવી તે મેળવી લે ત્યાં સુધી — કેળવવો. એટલું થાય, એટલે પછી આપણે તેને દુનિયામાં છૂટો મૂકી દઈએ છીએ અને એવી આશા રાખીએ છીએ કે, આપણે શીખવેલી વાતોનો તે સારામાં સારો લાભ ઉઠાવશે. તેના પદવીદાનના મેળાવડા વખતે આપણે તેને તે બાબત મમતાથી ઉપદેશ પણ આપીએ છીએ; પરંતુ એ આખા સમય દરમ્યાન આપણે એ મોટું જોખમ

ઉઠાવી રહ્યા હોઈએ છીએ કે, જગત સાથે તેનો પછી થનારો સબંધ આપણું કર્યું કારવ્યુ બધુ નકામુ કરી દેશે; આપણા શીખવ્યાનો મોટો ભાગ થોડા જ વખતમા ન શીખવ્યો થઈ જશે, ભુલાઈ જશે, ખોટી રીતે અમલમાં મુકાશે કે હરગિજ નહીં મુકાય

આ જગાએ સામો પક્ષ શી દલીલ આપશે તે હું જાણુ છુ તે કહેશે કે, સાંસ્કારિક કેળવણી આખી જિંદગી સુધી ન ભૂસાય તેવી અમર માણુસ ઉપર મૂકતી જાય છે, ભલે પછી તેની કશી નિશાની બહાર દેખાતી ન હોય પરતુ એ બધુ યથોચિત પ્રમાણમા સ્વીકારીએ તોપણ, આપણે આ કેળવણી પાછળ જે પરિશ્રમ ઉઠાવીએ છીએ તેનો મોટો ભાગ નિરર્થક જાય છે, એ વાત ખોટી છે શુ ?

આપણુ કેળવણીકારો આપણુ કામ પૂરુ કરી વિદ્યાર્થીઓને જે જગતમા છૂટા મૂકીએ છીએ, તે જગતની અસરો આપણે કરેલા કામને આગળ ચલાવવાને બદલે ભૂસી નાખનારી હોય છે આપણા વિદ્યાર્થીના શિક્ષણકાળમા આપણે જે ધ્યેય તરફ લક્ષ રાખ્યુ હોય છે, તેથી ઊલટી જ દિશામા જગતની અસરો કામ કરીને આપણું કામ ક્રમે ક્રમે ધોઈ નાખે છે એ જોવાનો કરુણ અનુભવ આપણ સૌને કેટલીય વાર થાય છે

આપણી અત્યારની કેળવણીની આ બાજુને હું બહુ નિરુત્સાહપ્રેરક લેખુ માનુ છુ તે કેળવણીના પરિણામ જેટલા દેખાઉ નીવડવા જોઈએ તેટલા નથી નીવડતા શાળાઓ અને કૉલેજોમાં આપણે જે માર્ગોએ કામ કરતા હોઈએ છીએ તે માર્ગો, તથા આપણે તેમને શાળામાથી છૂટા કરીએ ત્યારે સસ્કૃતિના જે પ્રવાહો તેમને તાણી જાય છે તે પ્રવાહો, એ બેની વચ્ચે કશુ જોડાણ કે સાતત્ય નથી જે જીવન માટે આપણે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરીએ છીએ, તે જીવનમા તેઓ

દાખલ થાય તેની સાથે જ, તે જીવન આપણે મહા પરિશ્રમે કરેલી તૈયારીઓને ધૂળ મેળવતું હોય, તો પછી આપણને વારવાર એ કહેવાનો શો અર્થ છે કે, આપણુ કામ જુવાનિયાઓને જીવન માટે તૈયાર કરવાનું છે ? આ બાબતમાં આપણે આપણી કાળ-ભાવનાને કામે લગાડવી જોઈએ કાયમી પણ તથા સાતત્યના આ પ્રશ્ન ઉપર આપણે ખાસ ભાર મૂકવો ઘટે છે કેળવણી અમુક થોડા વર્ષ દરમ્યાન જ—એટલે કે વિદ્યાર્થીઓ શાળામા કે કૉલેજમા રહે ત્યા સુધી જ—ચાલનારી ક્રિયા છે, એવો ખ્યાલ દૂર થવો જોઈએ, તથા તેને તો પ્રૌઢ પ્રવૃત્તિની અતિમ હદ સુધી ચાલુ રહેનારી એક કાયમી પ્રવૃત્તિ ગણવી જોઈએ

પરતુ આ એક ક્રાંતિકારી સૂચના છે, અને તેના ઉદ્દામ પક્ષકારો પણ તેનો પૂરો અર્થ હજી સુધી ભાગ્યે જ સમજ્યા હોય જેમ જેમ આ વસ્તુ જનસમુદાયના મનમા ઊતરતી જશે, તેમ તેમ મને લાગે છે કે, તેની અસર આપણી કેળવણીની દરેક ભૂમિકાએ—પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડીને ઉચ્ચ કેળવણી સુધી—દેખાશે જે વસ્તુ 'અટકી પડતી હોય', જેની આગળ કશુ ન આવતુ હોય, જે પોતાનાથી બહાર આગળ ક્યાય ન લઈ જતી હોય, તેવી કોઈ વસ્તુને કેળવણી તરીકે નહી સ્વીકારવામા આવે નાના બાળકો સાથે કામ લેતી વખતે આપણે યાદ રાખવુ જોઈએ કે, તેમની પાસે આપણે એક એવી લાબી મુસાફરી શરૂ કરાવીએ છીએ, કે જેનુ દરેક પગથિયુ આગળ બીજે પગથિયે લઈ જાય છે, ઉપરાત એ પણ યાદ રાખવુ જોઈએ કે, કેળવણીને આપણે અમુક થોડા વર્ષ ચાલ્યા બાદ, વિદ્યાર્થી પ્રમાણપત્ર કે પદવી મેળવી લે એટલે તરત અટકી પડનાર વસ્તુ ગણતા હોઈએ, ત્યારે તેની શરૂઆત જે રીતે થાય, તેના કરતા આની શરૂઆત ઘણી જુદી હોય

૩. વ્યક્તિઓ

હવે હું પ્રૌઢશિક્ષણમાં સમાયેલા ત્રણ ફેરફારોમાંથી ત્રીજા તથા સૌથી મહાન ફેરફાર તરફ આવું છું. એ ફેરફાર, કેળવણી જે વ્યક્તિઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવે, તેને લગતા આપણા ખ્યાલને વિષે છે.

કેળવણીની પ્રક્રિયાને બે છેડા છે — ભણાવનારનો અને ભણનારનો. કેળવણીકાર તરીકે આપણો ઉદ્દેશ વસ્તુ ભણાવવાનો જ નહીં, પરંતુ તે વસ્તુઓ ભણાય, સમજાય, યાદ રખાય, અને — સૌથી વધુ તો — અમલમાં મુકાય, એ છે. કેળવણીની બાબતમાં સાતત્યનું રહસ્ય એ જ છે: શિક્ષકનો અમુક વસ્તુ શીખવવા માટેનો પ્રયત્ન, અને વિદ્યાર્થીનો તે વસ્તુને જીવનમાં ઉતારવાનો વળતો પ્રયત્ન, એ બે બાબતો વચ્ચે જરાય વિચ્છેદ ન પડવો જોઈએ.

પરંતુ આપણા સિદ્ધાંત તેમ જ વ્યવહારની એ એક મોટી ઊણપ છે કે, આ પ્રક્રિયાનો શિક્ષકવાળો છેડો — કે જે વસ્તુતાએ પણ ઘણો જ અગત્યનો છે — તેના ઉપર જોઈએ તેનાથી વધુ લક્ષ અપાય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીવાળા છેડા ઉપર ઓછું ધ્યાન અપાય છે. અથવા તો આપણે શિક્ષકવાળા છેડાનો આજે વિચાર કરીએ છીએ, તો વિદ્યાર્થીવાળા છેડા ઉપર બીજે અઠવાડિયે વિચાર કરીએ છીએ; પરંતુ વસ્તુતાએ તો આપણે એકીસાથે જ તે બંનેનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને કેળવણીની આખી પ્રક્રિયાને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની સહિયારી ક્રિયા ગણવી જોઈએ. તે બેમાંથી કોઈ પણ એક, સામા બીજાના સાથ વગર પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકે નહીં.

તે જ મુદ્દો બીજી રીતે પણ રજૂ કરી શકાય. આપણે કેળવણીના વિષયો વિષે વધુ વિચાર કરીએ છીએ, પણ તે વિષયોના પ્રયોજન વિષે બહુ ઓછો વિચાર કરીએ છીએ. અને ઉચિત પ્રયોજન વિનાનો કોઈ વિષય આપણે જ્યારે

શીખવીએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણો સમય વસ્તુતાએ જ અસત્ અને અનુપયોગી એવી કોઈ વસ્તુ ઉપર બગાડીએ છીએ, એમ આપણે ચોક્કસ માનવું જોઈએ. મનુષ્યપ્રાણીને નર્યું ‘ચિત્ત’ માનીને, અથવા અમુક જ્ઞાન જીવનમાં ઉપયોગી છે કે નહીં તેની દરકાર કર્યા વિના જ્ઞાનને ખાતર જ જ્ઞાન મેળવવાની તમન્નાથી પ્રેરિત થયેલો અશરીરી આત્મા માનીને કેળવણી આપવા બેસીએ, તેના જેવી અક્કલહીન વાત બીજી હોઈ શકતી નથી.

હું ઉપયોગિતાવાદનો ઉપદેશ આપતો નથી. આપણો હેતુ ઉપયોગિતાની મર્યાદામા જ પુરાયેલો હોવાની કાંઈ જ જરૂર નથી, પરતુ આપણે જે વિષય શીખવતા હોઈએ તેના ઉપર લીધેલી આપણી મહેનતનું કાંઈ ફળ નીપજવાનું હોય, તો તેનુ કોઈ પણ પ્રકારનુ પ્રયોજન તો હોવુ જ જોઈએ હું તો તેથી પણ આગળ જાઉં. પોતે જે વિષય શીખવે છે તેનુ કાંઈ પણ પ્રયોજન જાણ્યા વિના જે શિક્ષક અમુક વિષય શીખવે છે, તે શિક્ષક પોતે હાથમા લીધેલા કામ માટે અધૂરી તૈયારીવાળો છે, એમ જ કહેવુ જોઈએ. છતા એવુ કેટલી બધી વાર બનતું હોય છે? મે માગ જ જમાનામા કેટલા બધા શિક્ષકોને માત્ર એ કારણે નિયુક્ત થયેલા જોયા છે કે, ‘તેઓ પોતાનો વિષય જાણતા હોય છે’’ તેઓએ પોતાના વિષય જરૂર જાણવા જોઈએ, પરંતુ તેઓએ તેથી પણ કાઈંક વિશેષ જાણવુ જોઈએ : તેઓએ પોતાના વિષયનુ ઉચિત પ્રયોજન પણ જાણવુ જોઈએ. વિષય એ શિક્ષક તરફનો છેડો છે, પ્રયોજન એ વિદ્યાર્થી તરફનો છેડો છે. પ્રયોજન વિનાનો કોઈ વિષય ન જોઈએ — એ સૂત્ર આપણા કામના હું સૌથી અગત્યના સૂત્ર તરીકે તમારી આગળ રજૂ કરુ છુ.

આનો અર્થ શુ ધધાદારી કેળવણી છે? અમુક અર્થમાં જરૂર થાય છે. પરંતુ એ અર્થને તો કોઈ પણ કેળવણીકાર

નકારી ન શકે. દરેક પ્રકારની કેળવણીએ અંતે તો આપણને માનવજીવનરૂપી મહાન ધંધા માટે તૈયાર કરવાના છે. મેં પણ જ્ઞાનને ખાતર જ્ઞાન મેળવવાની વાતો વિષે ઘણું સાંભળ્યું છે, પણ તે જાતનું પોતે બોલેલું આચરી બતાવનાર કોઈના દર્શન હજુ મને થયા નથી. તમે તેને જરા બારીકાઈથી તપાસશો, તો તમને તેની સામે કાંઈ પણ હેતુ રહેલો દેખાશે જ, — અને પછી તે હેતુ બીજો કોઈ નહીં પણ પોતાના આત્માની મુક્તિ હશે. અત્યારની ધંધાદારી ન કહેવાતી કેળવણી પણ મૂળે પાદરીના ધંધા માટે તૈયાર કરવા અપાતી કેળવણી જ હતી. અત્યારે આપણો વાંધો તે કેળવણી ધંધાદારી છે એટલા માટે નથી, પરંતુ તે પૂરતી ધંધાદારી નથી, એ છે. તે સાર્વત્રિક રીતે ધંધાદારી હોવાને બદલે એકાંગી રીતે ધંધાદારી છે. કેળવણીને અમુક ખાસ ધંધામાં કમાણી કરવાના સાધન તરીકે માનનારો પણ એટલા પૂરતો તો ડાહ્યો છે કે, તેની સામે કાંઈ પણ પ્રયોજન છે, અને તે પ્રયોજન તે જાણે છે. જે માણસ નર્યો 'વિદ્યાર્થી' છે, તે બહુ કંગાળ પ્રાણી છે. તે જ પ્રમાણે જે માણસ નર્યો રોજીગર છે કે નર્યો પૈસાગર છે, તે તેનાથી પણ વધુ કંગાળ પ્રાણી છે. આત્માની ઉન્નતિ તેમ જ પોતાની આજીવિકાની પ્રાપ્તિ, એ બે વસ્તુઓને ભેગી ન કરી શકાય, કે જેથી તે બંને નવું અને ઉચ્ચતર રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે?

આ બધી ચર્ચાને આપણે જે પ્રશ્ન ઉપર વિચાર ચલાવી રહ્યા છીએ તેની સાથે સંબંધ છે. કેળવણીનું કામ કોના ખભા ઉપર મુકાવું જોઈએ? ક્યા માણસો તે કામ ચલાવે?

આ જમાનામાં કોઈ પણ એક બાબતમાં નિષ્ણાતતા મેળવવાની વસ્તુને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ઠેઠ ઉપરની કક્ષાએ પહોંચાડવામાં આવી છે. એટલે શિક્ષણનો ધંધો પણ તેવો

અને તેમા નનાઈ પામવા જેવુ નથી અમુક ખાસ બાબતમા નિષ્ણાતતા મેળવવી એ અગત્યની છે અને અનિવાર્ય છે. શિક્ષણની કળા જેમ જેમ વધુ સૂક્ષ્મ બનતી જાય છે, તેમ તેમ તે કામમા નિષ્ણાતતા મેળવવાની જરૂર શિક્ષક માટે વધતી જાય છે, સીધા શબ્દોમા ક્હીએ તો, જેણે તેવી તાલીમ નહીં મેળવી હોય, તેને નોકરી મળવાનુ મુશ્કેલ બનતુ જશે એ બધુ આવકારવા લાયક છે પરતુ અમુક એકાગી નિષ્ણાતપણું મેળવવામા રહેલા જોખમો પણ ભારે છે

તેમાનુ મુખ્ય જોખમ, શિક્ષક વર્ગ બાકીના સમાજ પ્રત્યે અમુક જાતની ખોટી મનોવૃત્તિ ધરાવતો થઈ જાય, એ છે આપણે "જનસમુદાયને", નિષ્ણાત શિક્ષક વડે કેળવણીની પ્રક્રિયા કરવા માટેના કાચો માલ માનતા થઈ જઈએ છીએ શિક્ષકના કામ ઉપર પ્રમાણ બહારનો ભાર મૂકીને કેળવણી વિષે વિચાર કરવા માડીએ, ત્યારે ઊભા થતા ભ્રમોમા આ એક છે જનસમુદાય પણ પોતાને માટે આવી કાચા માલ પણાની વૃત્તિ ધરાવતો થઈ જાય, અને એ રીતે કેળવણીની રગભૂમિ ઉપર તેને પોતાને જે ભાગ ભજવવાનો છે તેને વિષે તેને અધૂરો ખ્યાલ વસી જાય.

દાખલા તરીકે, કેળવણીને એક ટૂક સમયની ઘટનાને બદલે એક ચાલુ રહેતી ક્રિયા બનાવવાની વાત લઈએ જ્યા સુધી આપણા નાગરિક બધુઓનો સમુદાય પોતાના ઉપર ધધાદારી શિક્ષકો આવીને કાઈ ક્રિયા કરી જાય એની રાહ જોતા નિષ્ક્રિયપણે બેસી રહે, ત્યા સુધી એ બાબતમા આપણે સફળ નીવડવાના નથી જો આમજનતા આપણને તેનુ પીઠબળ ન આપે, તો આપણે કેળવણીનું સાતત્ય સિદ્ધ નહીં કરી શકીએ જાણ્ કે તેમા તો આપણને મજૂરોને કામે લગાડનારાઓનો, માલ ઉત્પન્ન કરનારાઓનો, નોકરી કરનારાઓનો, શરાફોનો, નાણા વટીઓનો, વકીલોનો, દાક્તરોનો, ઘર બનાવનારાઓનો, અરે,

ઉદ્યોગની દરેક શાખાની બધી ભૂમિકાઓએ કામ કરનારા તમામ કામદારોનો સક્રિય સહકાર જોઈએ જ્યાં સુધી આ બધા, અથવા તો તેઓમાંનો મોટો ભાગ, કેળવણીના કાર્યને પોતાની નાગરિકતાની અંતર્ગત વસ્તુ ન ગણે — પોતાના રાજકીય હકો કરતા પણ કદાચ વધુ અગત્યની ન ગણે — ત્યાં સુધી કેળવણી આખા જીવન દરમ્યાન સતત ચાલુ રહેનારી વસ્તુ બને, એવી આશા મને પડતી નથી

તમે બોલી ઊઠશો, શું બધા માણસોએ શિક્ષકો કે પ્રોફેસરો થવાનું છે? એક અર્થમા ના, અને બીજા અર્થમા હા તમે જો કેળવણીને વર્ગો, વ્યાખ્યાનો, અને પુસ્તકોની જ ચીજ ગણો, તેનુ ક્ષેત્ર પણ તમે વર્ગના ઓરડા અને શાળા-કોલેજના મકાનો જ માનો, તથા તેનો સમય પણ જુવાનિયાઓ એ મકાનોમા આવે તેટલો ટૂંકો જ માનો, તો હું જે કહું છુ તે વાત અક્કલ વિનાની ઠરે પરંતુ જો કેળવણી વિશેના તમારા ખ્યાલમા સારા નાગરિકો બનાવવાની આખી ક્રિયાનો પણ સમાવેશ થતો હોય, તો એ તો ઉઘાડુ છે કે, આપણી સામે એક એવુ મહાન સામાજિક સાહસ આવીને ઊભું રહે છે કે જે, લોકોની પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રોમાંથી મળતા તેમના સક્રિય તથા સતત સહકાર વિના કદી પાર ન પાડી શકાય એ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો બુદ્ધિહીનતા આમા પક્ષમા રહેલી દેખાશે જે જનસમુદાય આપણા ધંધાદારી શિક્ષકો પાસે એવી આશા રાખે છે કે, આપણે શાળાઓ કે કોલેજોમા જે શીખવીએ તેટલા વડે જુવાન વર્ગને સારા નાગરિકો બનાવી દઈએ, પરંતુ આપણે વિદ્યાર્થીઓને છૂટા કરીએ ત્યારે પોતે તો તેમને સારા નાગરિકો રાખવા માટે કાંઈ જ ન કરે, ઊલટું ઘણી વાર આપણે કરેલા કાર્યના મોટા ભાગને થોડા જ વખતમાં ભૂસી જ નાખે — તેવો જનસમુદાય સાવ જ અયુક્ત રીતની અને અશક્ય વસ્તુની આશા રાખે છે દરેક સાબુમે કેળવણીકાર

તરીકે પોતાને માથે આવતો ભાગ વહન કરવા તત્પરતા દાખવવી જોઈએ

એવું કાર્ય જરૂર હોય છે કે જેનો દરેક જણ પ્રોફેસર થઈ શકે. તે માટી નાગરિકતાનો પ્રોફેસર થઈ શકે — નાગરિક-ધર્મ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપીને નહીં, પણ તદ્દન જુદી જ રીતે. પોતે જે માલ બનાવતો હોય કે જે સેવાઓ અર્પતો હોય, તેની જાત ઊંચી બનાવીને તે ઉત્તમતાનો પ્રોફેસર થઈ શકે માણસ માણસ વચ્ચે આદર્શ વહેવારનો તે પ્રોફેસર થઈ શકે તે કાર્યકુશળતા, આવડત અને ટ્રસ્ટીપણાનો પ્રોફેસર થઈ શકે આ બધા ભારે મોટા વિષયો છે અને તેમને અનુરૂપ પ્રયોજનો પણ મોટાં છે.

આ જાતનું પરિણામ આપણા ધંધાદારી શિક્ષકોને મળે તો જ પ્રૌઢશિક્ષક તરીકેનું આપણું નામ સફળ નીવડે. આપણે આપણા કેળવણીના કામ માટે આપણા મહાન ઉદ્યોગપતિઓ પાસેથી પૈસાની ભેટો મેળવવાની આશા રાખીએ છીએ આપણે તો કેળવણીના કામમાં જ તેમનો સહકાર જોઈએ છે તેઓ તેમના મોટા ધંધાઓને પોતાને માટે તેમ જ પોતાના કામદારો માટે ઉત્તમતાની શાળાઓરૂપ બનાવી દે, એવું આપણે માગીએ છીએ

હું માનું છું અને મને એવી આશા તો છે જ કે, પ્રૌઢશિક્ષણની ચળવળ પણ, લોકશાસનના ઇતિહાસમાં આપણને જોવા મળેલા માર્ગોએ જ આગળ વધશે શરૂઆતમાં રાજ્યતંત્ર અમુક ખાસ વર્ગનું જ કામ ગણાતું, બાકીનો તમામ પ્રજાવર્ગ તો પોતાને નિષ્ક્રિય કાયો માત્ર માનતો બેસી રહેતો, કે જેના ઉપર રાજ્યકર્તાઓ પોતાની ક્રિયા કરવાના હોય પરંતુ હવે એ બધું જતું રહ્યું છે હવેની લોકશાહીઓમાં દરેક નાગરિક રાજ્ય કરવાનું અને તેની તાબેદારી ઉઠાવવાનું — એમ બેવડું કામ કરે છે એ જ જાતનો સમાંતર ફેરફાર

કેળવણીના સિદ્ધાંતોમાં તેમ જ તેના વ્યવહારમાં થશે એવું ઈચ્છવું, એ વધારે પડતું છે શું? એવો સમય આવશે કે જ્યારે દરેક નાગરિક એવું માનતો થશે કે, તેને શિખવાડનારનું તેમ જ શીખનારનું એવું બેવડું કામ ઉઠાવવાનું છે, એ શું વ્યર્થ સ્વપ્ન છે? પોતાના કામકાજની બાબતમાં દરેક નાગરિક ઉત્તમતાનો શિક્ષક બનશે, અને બીજાઓના ઉત્તમ કામકાજમાંથી તે ઉત્તમતા શીખનાર શિષ્ય બનશે. હું એ જાતની કેળવણીની લોકશાહી તરફ મીટ માંડી રહ્યો છું. .

આચાર્ય ગિદવાણી સ્મારક ગ્રંથમાળાનાં
અન્ય પુસ્તકો

તિમિરમાં પ્રભા વેશાન્તરકાર: ૦-૧૦-૦
કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાલા
ટૉલ્સ્ટૉય કૃત The Light Shines in the Darkness નામના નાટકનું વેશાન્તર.

આબાદ હિંદુસ્તાન! સંપા૦ ગોપાલદાસ પટેલ ૧-૦-૦
હિંદના પરમ મિત્ર ડિગ્બીના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક Prosperous British India નુ સારદોહન.

હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ સંપા૦ ગોપાલદાસ પટેલ ૦-૧૪-૦
મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજીના Poverty and Un–British Rule in India નામના હિંદી અર્થ-શાસ્ત્રના આદિગ્રંથરૂપ ઐતિહાસિક પુસ્તકનો સાર આ પુસ્તકમા આપવામા આવ્યો છે પુસ્તકને અંતે મહર્ષિ દાદાભાઈનુ ટૂંક જીવનચરિત્ર પણ આપવામા આવ્યુ છે

મારું ગામડું લે બબલભાઈ મહેતા ૦-૧૦-૦
ગામડાના પોતાના વસવાટ દરમિયાન થયેલા કડવા મીઠા અનુભવોનો આબેહૂબ ચિતાર ઉપરાત તેમા ગ્રામજીવનને સ્પર્શતા આર્થિક તેમ જ સામાજિક પ્રશ્નોની છણાવટ કરી છે

યંત્રની મર્યાદા લે નરહરિ પરીખ ૦-૧૪-૦
યંત્રના ઉપયોગમા લાભ ગેરલાભ શા છે તે વિચારી તેની મર્યાદા નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન આમા કરવામા આવ્યો છે.

સ્વરાજશાસ્ત્ર [વિનોબા ભાવે કૃત] અનુ૦ પાંડુરંગ દેશપાંડે ૦-૬-૦

નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ